

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՆՅԱՆ ՄԻԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ
2014
Ս. Էջմիածին

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԻ

ՎԵՆԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

«Էջմիածին»

կրօնագիրական-հայագիրական հանդես

Խմբագրակազմ

Գլխավոր խմբագիր՝ Արշակ Մաղոյեան

Խմբագիրներ՝

Ռսկան քահանայ Յովհաննիսեան, Արմինէ Պօղոսեան, Արփինէ Չանթիկեան

Տեխնիկական խմբագիրներ՝

Մամբրէ քահանայ Նմայեակեան, Անգելինա Ալեքսանեան

Լեզուադասական խմբագիր՝ Վազգէն Սաֆարեան

Խմբագրական խորհուրդ

Վահան Եպիսկոպոս Յովհաննիսեան (Մեծ Բրիտանիա), Անուշաւան
Եպիսկոպոս Ժամկոչեան (Երեւանի պեպարական համալսարան,
Աստրուածաբանութեան ֆակուլտետ), Գէորգ Եպիսկոպոս Սարոյեան
(Գէորգեան հոգեւոր ձեռնարան (աստրուածաբանական համալսարան),
Դանիէլ վարդապետ Ֆնտրդեան (ԱՄՆ Նայոն Արեւելեան թեմ), Շահէ
վարդապետ Անանեան (Գէորգեան հոգեւոր ձեռնարան (աստրուածաբանական
համալսարան), Զաքարիա վարդապետ Բաղումեան (Գէորգեան հոգեւոր
ձեռնարան (աստրուածաբանական համալսարան), Գարեգին արեղայ
Նամբարձումեան (Գէորգեան հոգեւոր ձեռնարան (աստրուածաբանական
համալսարան), Նրաչ սարկաւազ Սարգիսեան (Գէորգեան հոգեւոր
ձեռնարան (աստրուածաբանական համալսարան), Գէորգ Տէր-Վարդանեան
(Մաշտոցի անուան Մարեկոսեան, Գէորգեան հոգեւոր ձեռնարան
(աստրուածաբանական համալսարան), Գոհար Յարութիւնեան-Թոմա
(Գէորգեան հոգեւոր ձեռնարան (աստրուածաբանական համալսարան),
Պեպրոս Յովհաննիսեան (Երեւանի պեպարական համալսարան, Գէորգեան
հոգեւոր ձեռնարան (աստրուածաբանական համալսարան), Անահիտ Աւագեան
(Գէորգեան հոգեւոր ձեռնարան (աստրուածաբանական համալսարան), Գոհար
Մուրադեան (Մաշտոցի անուան Մարեկոսեան), Ազատ Բոգոյեան («Վազէ
ն Թամար Մանուկեան Մարեկոսեան», ՆՄ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան
ինստիտուտ), Ալեքսան Յակոբեան (ՆՄ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան
ինստիտուտ), Միւր Նաւոյեան (Երեւանի պեպարական կոնսերւատորիա), Աննա
Արեւշապեան (Երեւանի պեպարական կոնսերւատորիա), Արամ Մարգիրոսեան
(Յրանսիա, Փարիզ-Նանտերի համալսարան), Իգարէլ Էօմէ (Յրանսիա,
Մոնպելիէի համալսարան), Աննա Շիրինեան (Իտալիա, Բոլոնիայի
համալսարան)

“Etchmiadzin”

Religious-Armenological Review

Editorial staff

Editor in chief - **Arshak Madoyan**

Editors

Fr. Voskan Hovhannisyan, Armine Poghosyan, Arpine Chantikyan

Technical editors - **Fr. Mambre Hmayakyan, Angelina Aleksanyan**

Linguistic-stylistic editor - **Vasken Safaryan**

Editorial Council

Bishop Vahan Hovannisian (*Great Britain*), **Bishop Anushavan Zhamkochyan** (*Yerevan State University, Faculty of Theology*), **Bishop Kevork Saroyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Archimandrite Daniel Findikyan** (*USA, Eastern Armenian Diocese*), **Archimandrite Shahe Ananyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Archimandrite Zacharia Baghoumyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Rev. Fr. Karekin Hambardzumyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Deacon Hratch Sarkissian** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gevorg Ter-Vardanyan** (*Matenadaran, Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gohar Harutiunyan-Thomas** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Petros Hovhannisyan** (*Yerevan State University, Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Anahit Avagyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gohar Muradyan** (*Matenadaran, Yerevan*), **Azat Bozoyan** (*“Vatche and Tamar Manoukian Library”, Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*), **Alexan Hakobyan** (*Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*), **Mher Navoyan** (*Yerevan State Conservatory*), **Anna Arevshatyan** (*Yerevan State Conservatory*), **Aram Martirosian** (*France, University of Paris-Nanterre (Université Paris-Nanterre)*), **Isabel Augé** (*France, University of Montpellier (Université Paul Valéry-Montpellier)*), **Anna Sirinian** (*Italy, University of Bologna (Università di Bologna)*)

**Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՐՁԸ ԳԻՏԵԼԻՔԻ ՕՐՎԱ ԱՌԻՈՒՎ**
(1 սեպտեմբերի, 2014թ.)

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Հայրապետական Մեր օրհնությունն ենք հղում եւ շնորհավորում կրթության գործի նվիրյալներին, բոլոր մանկավարժներին, ուսանողներին եւ աշակերտներին Գիտելիքի օրվա առիթով:

Այսօր կրթական մեր բոլոր հաստատությունները դարձյալ իրենց լուսավոր հարկի ներքո են ընդունել մեր սիրատուն զավակներին՝ հրավիրելով քայլելու գիտելիքի ամբարման, հոգեւոր արժեքների ճանաչման եւ իմաստության ճանապարհներով: Մեր ժողովուրդը միշտ կարեւորել է գիտելիքը եւ ուսումը, որոնք առանցքային նշանակություն են ունեցել մեր կյանքում:

Այսօր եւս մեր երկրի հզորացման, հայրենյաց կյանքի բարօրության, մեր պետության սահմանների ամրության եւ մեր ժողովրդի պայծառ գալիքի համար անգնահատելի է ազգի ուսյալ զավակի եւ քաղաքացու դերը, քանզի սուրբգրային խոսքի համաձայն՝ տունը շինվում է իմաստությամբ եւ հաստատվում հանճարով, եւ գիտությամբ են շտեմարանները լցվում ամենայն պատվական հարստությամբ եւ բարիքով (Առակներ 24:3-4):

Միրելիներ, Մեր հայցն է առ Աստված, որ ուսման սերը անբաժան լինի մեր զավակների սրտերից, եւ ուսումնական նոր տարում առատորեն արդյունավորվեն մեր մանկավարժների նվիրյալ ջանքերը՝ հանուն մեր նոր սերնդի որակյալ կրթության, հայրենյաց ավանդներով ու քրիստոնեական մեր ար-

Ժեքներով դաստիարակության եւ մեր Հայրենիքի եւ ի սփյուռս աշխարհի մեր ժողովրդի խաղաղ ու երջանիկ ապագայի:

Մեր Տեր Հիսուս Բրիստոսի շնորհը, սերը եւ ողորմությունը թող լինեն ձեզ բոլորիդ հետ: Ամեն:

Օրհնությամբ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

**Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՕՐՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՔԸ «ԸՆՏԱՆԻՔ, ՆԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՒ ԵԿԵՂԵՅԻ» ՆԱՄԱԺՈՂՈՎԻՆ**
(12 սեպտեմբերի, 2014 թ.)

Նայրապետական սիրով ողջունում եւ Մեր օրհնությունն ենք բերում «Ընտանիք, հասարակություն եւ Եկեղեցի» համաժողովի մասնակիցներին: Գնահատելով ենք անդրադառնում, որ ժողովը նպատակ ունի եւս մեկ անգամ կարևորությամբ անդրադարձ կատարելու եւ վեր հանելու ընտանիքի դերն ու նշանակությունը հասարակական մեր կյանքում, ինչպես նաեւ՝ որոշակի շեշտադրումներ կատարելու այսօր ընդամենական կյանքում առկա անցանկալի երևույթներին:

Նայ Եկեղեցին մշտապես բարձր է գնահատել ընտանիքի ամբողջականությունը, սրբությունը եւ անքննարկելի կարևորությունը մեր ժողովրդի կյանքում՝ դիտելով որպես հոգևոր եւ բարոյական արժեքների պահպանման հիմնապարտ եւ անփոխարինելի հասարակություն հանրային առողջ գիտակցության ձևավորման ու զարգացման համար: Ընտանիքի այսպիսի հասկացողության հիմքը Սուրբ Ընտանիքն է, որը հիմնված է սիրո, բարության, ազատության, խնամքի, գթասրբության, հարգանքի անփոխարինելի արժեքների վրա:

Մեր օրերում, արագընթաց փոփոխությունների, նաեւ արժեքների անպեսման պայմաններում, ընտանիքի ավանդական ընկալմանը հակադրվում են ծնունդ առնող փարաբնույթ գաղափարախոսական եւ հասարակական հոսանքները, կենսաբեխնդոգիական միջոցների առաջադրած մարտահրավերները, որոնք թափանցում են մարդու կյանքի նվիրական ոլորտը՝ հարկապես որդեւնության հարցերում: Երեւելի եւ աներեւույթ գանազան հարձակումներից, ցավոք, անմասն չի մնացել եւ չի մնում նաեւ հայ ընտանիքը: Այս առումով մրահողիչ են ամուսնալուծությունների, հղիության՝ ոչ քիչ դեպքերում սեռով պայմանավորված արհեսարական ընդհատումների աճը, ծնելիության նվազումը, կանխարեւակող ժողովրդագրական անցանկալի փոփոխությունները, որոնք մասնավորաբար պերք է քննարկվեն համաժողովում:

Այսօր անհրաժեշտ է դարձել բոլոր մակարդակներում եւ հարթակներում, նմանաբիպ համաժողովներով, եկեղեցական քարոզությամբ, մեծ եւ փոքր քննարկումներով, ընտանիքի աջակցության ծրագրերով, հանրային կյանքի իրազեկման հնարավոր եղանակներով, պետական-օրենսդրական նախաձեռնություններով նպաստել ընտանիքի առողջությանը, բարձրացնել հանրային գիտակցությունը:

Այս առումով մեկ անգամ եւս կարեւորելով համաժողովի նախաձեռնությունը՝ Նայրապեյրական Մեր գնահատարանքն ենք բերում Մայր Աթոռի Նայեցակարգային հարցերի գրասենյակի փնօրեն Գերաշնորհ Տ. Բագրապ եպիսկոպոս Գալստրանյանին համաժողովի կազմակերպման համար, ինչպես նաեւ՝ բարձրորեն գնահատում ենք համագործակցության եւ աջակցության ջանքերը ԱԺ առողջապահության, մայրության եւ մանկության հարցերի հանձնաժողովի, ՆՃ առողջապահության նախարարության, «World Vision» հայաստանյան գրասենյակի, ՄԱԳ-ի Բնակչության եւ ԵՆՄ «Կլոր սեղան» հիմնադրամների: Մեր գնահատարանքն ենք բերում համաժողովի բոլոր մասնակիցներին, զեկուցողներին, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին՝ մաղթելով արդյունավետ քննարկումներ, որոնք, լիահույս ենք, պիտի նպաստեն ընդանիքների ամրապնդմանը եւ բարոյական արժեքների ամրակայմանը մեր կյանքից ներս:

Մեր Տեր Նիսու Զրիստոսի սերը, խաղաղությունն ու շնորհները թող լինեն մեզ եւ ամենքի հետ. ամեն:

**Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍԱԲԸ
ԲԵՐԳԻ ՍՈՒՐԲ ՆՈՎՆԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՕԾՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ
(13 սեպտեմբերի, 2014 թ.)**

«Զօրութիւն սուրբ խաչի Քո, Քրիստո՛ս,
որ կանգնեցեր ի փրկութիւն աշխարհի,
սա պահեսցէ զմեզ յամենայն փորձութենէ»:

Սահակ Գ. Զորափորեցի Կաթողիկոս
Շարական

Միրելի՛ բարեպաշտ հավաքացյալներ՝
Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու զավակներ,
Պարվարժան հյուրեր եւ բոլոր ներկաներ.

Այսօր մեր երկրի այս գողտրիկ աշխարհում, Բերդ քաղաքի նորակառույց եկեղեցում հավաքվել ենք փոնախմբելու Խաչվերացը եւ փոնի սքանչելի խորհրդով կարարելու եկեղեցու օծումը:

Խաչվերացը Է. դարից ի վեր սեպտեմբերյան այս օրերին մեծ շուքով նշում է քրիստոնեական ողջ աշխարհը: Տոնի անվանումը՝ «Խաչվերաց», նշանակում է խաչը վեր բարձրացնել: Շուրջ 1400 տարի առաջ պարսկա-բյուզանդական մեծ պարերազմում Երուսաղեմից գերեվարվեց մեր Տիրոջ խաչափայլը: Տարիներ անց Ներսիս կայսեր գլխավորությամբ բյուզանդական զորքը, որի կազմում մարտնչում էր նաեւ հայկական զորագունդ, հաղթանակեց եւ վերադարձրեց խաչափայլը: Վերադարձի ճանապարհին անցավ նաեւ Նայասրանով: Դեպի Երուսաղեմ դարձի ողջ ճանապարհին, ինչպես եւ Նայասրանում, մարդիկ ամենուր ուրախությամբ երկրպագում էին փրկական խաչին, փորձում էին մոտենալ, որ պեսնեն, բայց քանի որ բազմությունն անափ ծովի էր նման, խաչափայլը պանողները ժամանակ առ ժամանակ այն վեր էին բարձրացնում, որպեսզի հեռվում գրնվողները տեսնեն, մխիթարվեն ու երկրպագեն:

Այսօր մենք մեր հոգիներում ենք պանծացնում Տիրոջ խաչը, քանզի մեր Տերը մարդկանց փրկության համար հանձն առավ խաչ բարձրանալ եւ խաչի վրա հեղած արյամբ փրկեց մեզ դարապարտության անեծքից եւ շնորհեց հավիտենական կյանքը: «Արդարեւ, Նրա աստվածային զորությունը մեզ շնորհեց ամեն

ինչ, որ վերաբերում է կյանքին և աստվածապաշտությանը՝ ճանաչեցնելով մեզ Նրան, ով կանչեց մեզ Իր փառքին և առաքինությանը» (Բ. Պետր. Ա. 3), - բարձրագույն հայրաբարում է Պետրոս առաքյալը: Նաև Է. դարի Վայոց Վաթողիկոս Սահակ Չորսփորեցին Խաչվերացի շարականում օրհնաբանում է՝ ասելով. «Սուրբ խաչիդ գործությունը, Քրիստոս, որ կանգնեցրիր աշխարհի փրկության համար, թող պահպանի մեզ ամեն փորձությունից»: Այս աղոթքով և մաղթանքով Մենք, սիրելիներ, ձեր աղոթակցությամբ այսօր օժեցինք նորակերպ այս եկեղեցին, որ խաչի պահպան թելերի ներքո պաշտպան կանգնի մեր բազմաչարհար հայրենիքի սահմաններին, նաև՝ բարեբեր Տավուշ աշխարհին և օրհնի խաղաղ կյանքը Տավուշի մեր գավակների:

Սիրելի՛ բարեպաշտ հավաքացյալներ, խաչը մեզ համար Տիրոջ խոսքով ապրելու հանձնառություն է: Խաչն արդարություն է, քանզի նրանով արդարացանք, խաչը ճշմարտություն է, քանզի նրանով ճանաչեցինք Աստծո ճշմարիտ սերը արարածներին հանդեպ: Խաչով մենք արտահայտում ենք այս աշխարհում մեր կոչումն ու առաքելությունը, մեր հավատը կյանքի հանդեպ, մեր հավատը հավիտենական կյանքի հանդեպ: Խաչը նաև հաղթանակի նշան է քրիստոնյաներին համար: Այս վարահությամբ ու ոգով է ապրել մեր ժողովուրդը՝ րերունական խաչը դարձրած վահան փորձությանց դեմ, օրհնություն և պահպանություն իր կյանքի, իր հույսերի ու ձգտումների: Վավարավոր այս հոգով ու սրտով դուք՝ մեր ժողովրդի քավուշեցի գավակունք, ապրում եք այս քարածաշրջանում, որ եղել ու շարունակում է լինել քրիստոնեական ոգու անառիկ բերդամրոց: Շինականի, գիլնականի, գինվորի քրեության արդար քրտինքով և ի սեր Վայրենիքի թափված արյամբ է շաղախված այս հողը, որով այն սուրբ ու նվիրական է: Այսպեղ ապրող յուրաքանչյուր հայրողի գինվորն է իր հայրենի հողի: Այսօր Մենք եկել ենք այսպեղ Մեր օրհնությունն ու գնահատանքը բերելու ձեզ, որ ձեր արիությամբ ու քաջությամբ անառիկ եք պահում մեր հայրենյաց սահմանները, և խաղաղ՝ հայ կյանքը Վայրենիքում: Եկել ենք նորած այս եկեղեցու կամարների ներքո ի խորոց սրբի հայցելու Տիրոջ սուրբ խաչի պահպանությունը մեր սահմանամերձ քաղաքների ու գյուղերի խիզախ ու արի հայ բնակչության ու մեր երկրի սահմաններն անսասան պահող քաջագուն հայ գինվորների համար:

Վայրենիքի սահմանների պահպանությունը նույնպես խաչի ճանապարհ է, հանձնառություն, որում դուք, սիրելիներ, չեք թերանում հակառակ բոլոր դժվարությունների: Այսօր նորակերպ այս եկեղեցին եւս մեկ հաղթական խաչ է խոյացնում երկինք՝ նրա աշխարհակեցույց թելերի ներքո համախմբելու և գորացնելու ձեզ՝ Աստծուց օրհնյալ ձեր երկրամասը շենացնելու, ձեր իղձերը կյանքի կոչելու, բարեշին ձեր կյանքը կերպելու համար, որպեսզի ինչպես էլ փոխվեն իրավիճակները, հավարավոր մեր ժողովրդով կանգուն ու աննահանջ մնան մեր հայրենի սահմանները: Մենք հավատում ենք, սիրելիներ, որ եկեղեցին միշտ լեցուն պիտի լինի հավաքացյալ ժողովրդով ու ջերմեռանդ աղոթքով, և Տավուշ աշխարհի

դարավոր վանքերի կողքին այս եկեղեցին պիտի դառնա սիրելի սրբավայր եւ ուխտապետի: Թող բարեպաշտ հայորդյացոյ խնդրանքն ու հայցը ընդունելի լինեն մեր Տիրոջ կողմից, եւ ուխտն ի կատար, որ միշտ խաղաղ, բարօր ու երջանիկ լինի ձեր կյանքը, խնդությունն ու ուրախությունը թեւածեն ձեր հոգիներում, միշտ ժպիտ լինի ձեր եւ ձեր զավակաց շուրթերին: Ձեր աղոթքներում հիշեք նաեւ եկեղեցու հանգուցյալ բարերարին՝ երկրային կյանքից անժամանակ հեռացած ամերիկահայ Ջոն Սթիվենսին, որպեսզի նրա հոգին հանգչի խաղաղության ու հանգստության մեջ եւ մխիթարություն գտնի երկներում:

Մենք գնահատանքով եւ օրհնությամբ ենք հիշում աստվածահաճո այս նախաձեռնության՝ Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու կառուցման բարերար լուսահոգի Ջոն Սթիվենսին: Հանգուցյալ բարերարի հետ առիթ ենք ունեցել ծանոթանալու դեռ փարիներ առաջ, երբ մեկնել էինք ԱՄՆ Հայոց Արեւմտյան թեմ հովվապետական այցելությամբ, որի ընթացքում բարերար հայորդին իր ազնիվ ցանկությունը հայտնեց Մեզ՝ եկեղեցի կառուցելու հայրենի հողում: Մեր առաջարկով Բերդ քաղաք այցելելուց հետո ազնիվ բարերարը կամեցավ, որ Ամրամ իշխանի բերդի հարեւանությամբ բարձրանա մեծ ու հիասքանչ այս եկեղեցին: Այսօր իրականություն դարձավ երազանքը լուսահոգի պարոն Սթիվենսի, որի հիշատակին խոնկ, աղոթք եւ բոլոր օրհնություն թող լինի:

Սիրելի՛ բարեպաշտ հայորդիներ, հոգու ուրախություն է Մեզ համար նորակառույց եկեղեցու օծման հանդիսությանը ողջունելու ներկայությունը պետական պաշտոնյաների՝ գլխավորությամբ Հայաստանի Հանրապետության հարգարժան Նախագահ Տիար Սերժ Սարգսյանի՝ մաղթելով, որ Տիրոջ շնորհով հաջողությամբ պսակվեն եւ արդյունավորվեն իր ջանքերը՝ ի սեր հայրենյաց խաղաղության, առաջընթացի ու բարօրության:

Մեր գնահատանքն ու օրհնությունն ենք բերում Տավուշի թեմի բարեջան առաջնորդ Տեր Եզնիկ արքեպիսկոպոս՝ Պետրոսյանին եւ թեմի ողջ հոգեւոր դասին: Գոհունակությամբ ենք անդրադառնում, որ ձեր ծառայությունը սահմանամերձ փարածքներում մեծապես գնահատված է հավաքավոր մեր ժողովրդի կողմից: Ուրախ ենք տեսնել, որ որպէս քաջ հովիվ, առանց փրփրոնջի եւ վերապահության, նախանձախնդիր կերպով ամենօրյա ձեր հովվական առաքելությունն եք իրականացնում մշտապես ներկա լինելով մեր ժողովրդի կյանքում թե՛ ուրախության եւ թե՛ տխրության, թե՛ լարված հակամարտության եւ թե՛ հարաբերական խաղաղության պայմաններում: Աղոթում ենք, որ Տերը հանապազ աջակից եւ հովանավոր լինի ձեզ ու օրհնի ձեր ջանքերը՝ հանուն մեր Եկեղեցու պայծառության:

Մեր օրհնությունն ու գնահատանքն ենք բերում ԱՄՆ Հայոց Արեւմտյան թեմի առաջնորդին, Թեմական խորհրդին եւ հավաքավոր ժողովրդին՝ եկեղեցաշինության աստվածահաճո այս ծրագրի իրականացմանն իրենց գովարժան գորակցությունը բերելու համար: Այս նորաշուք եկեղեցին կերտելու նախան-

ձախնդիր ջանքերի համար Մեր գնահատանքն ու օրհնությունն ենք բերում ճարտարապետ Գրիգոր Դուլյանին, «Այգեձոր» շինարարական կազմակերպության գործադիր-պնօրեն Գրիգոր Արամայիս Որսկանյանին և բոլոր շինարարներին:

Սուրբ Նովհաննես եկեղեցու օծման այս հիշարժան օրվա և Խաչվերացի բերկրալի Գրիգորի առիթով Մենք նորակառույց եկեղեցուն ենք նվիրում Տիրոջ խաչելության սրբապարկերը, որի առջև հավատարավոր հայորդիք պիտի աղոթեն և խաչի պարծանքն ու փառաբանությունը անմար պահեն իրենց հոգիներում՝ մշտապես նորոգվելով ու գորանալով Փրկիչ Տիսուս Քրիստոսի կենարար խաչի հաղթական գործությամբ:

Մեր աղոթքն ու մաղթանքն է, որ Սուրբ Նովհաննես Մկրտչի բարեխոսությամբ մեր Տերը Իր սուրբ խաչի կենարար օրհնության ներքո պահպանի Բերդ քաղաքը, Տավուշ աշխարհը՝ հավատարավոր իր բնակչությամբ, մեր ժողովրդին գորացնի արդար ու բարի գործերում, շնորհի ուրախ հոգով, որդիների և դուստրերի հետ վայելելու իրենց արդար վաստակը, այլև խաղաղություն և անասանություն պարգևի սահմանապահ մեր բոլոր զավակներին:

Թող մեր Տեր Տիսուս Քրիստոսի սերը, խաղաղությունն ու շնորհները ամենքիդ հետ լինեն. ամեն:

**Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԽՈՍՔԸ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ-ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅՉԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ
ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ ԱՌԻԹՈՎ**

(Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 18 սեպտեմբերի, 2014 թ.)

Սիրելի՛ հոգևոր Հայրեր,

Սիրեցյալ՝ հավաքավոր զավակներ Մեր,

Նոգու բերկրությամբ ողջունում ենք ձեզ ազգիս նվիրական հոգևոր կենսությունում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, որի օրհնաբաշխ հովանու ներքո Աստծո կամոք վերստին համախմբվել ենք Եկեղեցական-ներկայացուցչական ժողովի՝ այս նոր, ընդլայնված կազմով: Ողջունում ենք ներկայությունը՝ Նվիրապետական մեր Աթոռների ներկայացուցիչների՝ Երուսաղեմի Հայոց Պապրիարքության ներկայացուցիչ Գերաշնորհ Ս. Արիս արք. Շիրվանյանին, Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պապրիարքությունը ներկայացնող Պապրիարքական ընդհանուր փոխանորդ Գերաշնորհ Ս. Արամ արք. Աթեշյանին:

Մենք մեծապես կարևորում ենք մեր Եկեղեցու նվիրապետական Աթոռները և աշխարհասփյուռ մեր թեմերը ներկայացնող այս ժողովի գործունեությունը, որը պիտի զբաղվի Հայ Եկեղեցու ժողովական կառույցների կանոնադրությունների մշակման, ներեկեղեցական կյանքի կազմակերպման և եկեղեցական հոգեխնամ առաքելության լավագույնս արդյունավորման հարցերով: Այս առումով կարևորում ենք նաև նախորդ փարի մեր Եկեղեցու՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության և Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության եպիսկոպոսաց աննախադեպ ժողովի գումարումը, որը նույնպես պիտի դառնա պարբերական՝ գորացնելով փրկավանդ մեր առաքելությունը: Արդի ժամանակների նոր պայմանները և մարտահրավերները բերում են եկեղեցական ոլորտում առավել կազմակերպված ու հետևողական գործունեության հրամայականը: Այսօր մեր ժողովրդի հոգևոր-եկեղեցական կյանքում հառնաձիգ խնդիրները կարիք ունեն հրապարակաբար լուծման և միասնական առավել քաջեռանդ գործունեության և գործակցության:

Սիրելիներ, Եկեղեցու կենսունակության և գործության ակունքները բխում են անխորտակ վեմից՝ քրիստոսապաշարվեր սիրո, որը միմյանց է շաղկապում ու միավորում Եկեղեցու յուրաքանչյուր զավակի, համայնքի յուրաքանչյուր անդամի սիրտը, կյանքն ու գործերը: Այսպես և եկեղեցական մեր կառույցների գործունեությունը, ինչպես և՛ դժվարություններն ու մարտահրավերները հաղթահարելու ջանքերը շարունակ պիտի իրագործվեն միմյանց հանդեպ սիրո և ծառայությո-

յան ոգով, որի վերաբերյալ մեր Տերը հանձնարարեց. «Ձեզնից ով կամենա մեծ լինել, թող լինի ձեր սպասավորը. եւ ձեզնից ով կամենա առաջին լինել, բոլորին ծառա թող լինի. որովհետեւ մարդու Որդին էլ չեկաւ ծառայություն ընդունելու, այլ՝ ծառայելու» (Մարկ. Ժ. 43-45): Եղբայրական սիրո եւ միմյանց հանդեպ նախանձախնդրության այս ոգին պիտի դարձնենք ուժն ու լծակը հոգեւոր-եկեղեցական եւ ազգային մեր կյանքի բարեփոխման ու զորացման, որին կոչված է նաեւ այս ժողովը:

Ժողովի գործունեությունն առավել կազմակերպված եւ արդյունավետ իրականացնելու նպատակով օրակարգում ներառված է Եկեղեցական-ներկայացուցական ժողովի կանոնադրության նախագծի քննարկումը: Ժողովի օրակարգում է շարունակում մնալ նաեւ Թեմական կանոնադրության ուղենշային փաստաթղթի ներդրման գործընթացին վերաբերող հարցը: Գնահատարանքով անդրադառնալով այս ուղղությամբ կատարված աշխատանքներին՝ պիտի արձանագրենք, որ րականվին ավարտին չեն հասել թեմական կանոնադրությունների բարեփոխման աշխատանքները՝ համաձայն Թեմական-ներկայացուցական ժողովի կողմից հաստատված կանոնադրության ուղենիշի: Եկեղեցական կյանքի կանոնակարգման հապաղումները տկարացնում են Եկեղեցու առաքելությունը՝ շարունակելով տեղիք տալ կամայական դրսևորումներին: Վերստին ընդգծենք, որ կանոնադրության ուղենիշը հիմնված է մեր եկեղեցական իրավունքի ու կանոնների վրա եւ երբեք չի սահմանափակում թեմերի իրավասություններն ու լիազորությունները: Նախորդ տարիներին այս առումով հնչել են թյուր մեկնաբանություններ, դրսևորվել անհարկի կասկածամտություն, որոնք արդյունք են մեր Եկեղեցու կանոնական դրույթներին, ինչպես եւ առաջարկվող ուղենիշի սկզբունքներին անտեղյակության, նաեւ հարմարվողականության հոգեբանության եւ ամրագրված կարծրափայտի: Մինչ օրս իրականացվել են բացառական եւ տեղեկատվական ընդգրկում աշխատանքներ: Ներկայումս այլեւս անհասկանալի եւ անընդունելի է որոշ թեմերում Թեմական կանոնադրության ուղենիշի որդեգրման գործընթացի անավարտ վիճակը: Նարկ է պատշաճ նախանձախնդրություն դրսևորելով՝ մոտ ժամանակներում ավարտին հասցնել աշխատանքները:

Անհրաժեշտ ուշադրություն պետք է դարձվի նաեւ այն իրողությանը, որ թեմական-համայնքային մեր կյանքը մեծ ազդեցություն է կրում մեր ժողովրդի տեղաշարժերից: Համայնքները համալրվում են նոր անդամներով, սակայն տարիներ շարունակ ընթացող այս փոփոխությունները չեն արտացոլվում թեմական կառույցների գործունեությունից ներս: Առկա է համայնքի անդամների անհամաչափ ներգրավվածություն թեմական գործընթացներում: Հաճախ թեմի տարածքում բնակվող հայորդյաց թվի համեմատ բավական նվազ է հոգեւոր-եկեղեցական կյանքին, միջոցառումներին ու ձեռնարկներին նրանց մասնակցությունը: Այս խնդիրների առջև անհրաժեշտ է առավել զորացնել քարոզչությունը, հոգեխնամ առավել ընդգրկում գործունեություն ծավալել, Եկեղեցու գործուն

անդամների շարքերում ներգրավել թեմի հոգևոր իրավասության ներքո ապրող և ղեկուս եկեղեցական կյանքին միայն մասնակիորեն հաղորդակցվող հայորդյաց: Կարևորությամբ ցանկանում ենք անդրադառնալ, որ Սփյուռքում շարունակում են մրահոգող մնալ նոր սերնդի ազգային գիրակցության պահպանման, մայրենի լեզվի իմացության ու գործածության, խառն ամուսնությունների մարտահրավերները: Անհրաժեշտ է նոր ծրագրեր իրագործել՝ երիտասարդներին ազգային ծիրից ներս պահելու, հոգևոր և ազգային արժեքներով դաստիարակելու և կրթելու ուղղությամբ:

Մեր օրերի աշխարհայնացման ընթացքները, բարոյական ընկալումների հաճախակի աղավաղումը, հասարակության կյանքում քրիստոնեության ունեցած կարևոր դերի գիրակցման նվազումը ավերիչ ներգործություն են ունենում նոր սերնդի աշխարհընկալման ու հավաքքի հարցերում: Արդարեւ, յուրաքանչյուր թեմում ունենք եկեղեցասեր երիտասարդաց կազմակերպություններ, Մայր Աթոռի հովանու ներքո սրելով ենք բոլոր թեմերից երիտասարդներ ընդգրկող Հայ եկեղեցասեր երիտասարդաց կազմակերպությունը, գործում են կիրակնօրյա դպրոցներ, հայորդյաց փներ: Կարարված աշխատանքներով հանդերձ՝ հարկ է մեծ ջանքեր ներդնել Հայաստանում և Սփյուռքում մեր Սուրբ Եկեղեցու առաքելության մեջ երիտասարդներին լայնորեն ներգրավելու, նրանց հոգևոր-կրոնական գիրելիքները, հավաքքն ու նախանձախնդրությունը գորացնելու համար:

Առաջիկա փարի ազգովի նշելու ենք Հայոց Յեղասպանության 100-րդ փարելիցը: Խնկարկելու ենք մեր նահապակների հիշափակի առջև՝ ամրանալով մեր կամքի ու հավաքի մեջ՝ արդար ավարտի հասցնելու մեր դափը: Մեծ փարելիցը ջանալու ենք դարձնել ազգային մեր կյանքի գորացման և Հայոց Յեղասպանության համընդհանուր ճանաչման ազդակ ու հանգրվան: Այս առիթով մեր Եկեղեցին պիտի կարարի մեր անմեղ զոհերի սրբադասումը: 2015 թ. Սուրբ Էջմիածնում կարարելու ենք նաեւ սրբազան մյուռնի օրհնություն՝ ի մխիթարություն մեր ժողովրդի և ի գորացում մեր հավաքքի ու քրիստոնեական արժեքների, մեր ժողովրդի միասնականության և Մայր Աթոռի ու Մայր հայրենիքի շուրջ համախմբման:

Սիրելիներ, քաջ գիրեք, որ մեր Սուրբ Եկեղեցու փրկարար առաքելության անրաժան մասն է հայապահպան և հայրենաշեն գործունեությունը, որի իրականացմանը Աստծո օրհնությամբ իրենց նպաստն են բերում աշխարհասփյուռ մեր թեմերի բազում հավաքավոր հայորդիներ: Մեր ժողովրդի հոգում անքակելիորեն կապված են հավաքքի եռանդը և հայրենիքի սերը, որոնք միշտ արթուն ու վառ պիտի պահպանենք: Անրարակույս է, որ մեր լուսավոր ապագան պիտի կերպենք հայրենի պերականության ամուր հիմքերի վրա: Ազգային պերականությունն է այն բարեբեր հողը, որի վրա ժողովուրդները բացահայտում և դրսևորում են իրենց հոգևոր ներուժը, կայանում իրենց ինքնությամբ, կյան-

քի կոչում իրենց իդեալները: Ներկայում մեր հայրենիքը, անկախության երկու փաստանյակների ձեռքբերումներով հանդերձ, կանգնած է նաև փոփոխական, սոցիալական խնդիրների ու դժվարությունների, քաղաքական մարտահրավերների առջև: Վերջին ամիսներին Արցախի և Նախասարանի սահմաններում հրադադարի խախտման բազմաթիվ դեպքերը վկայեցին, թե որքան անկայուն է խաղաղությունը: Մեր ժողովրդին հուզում են արցախյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման ու Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության միջազգային ճանաչման, Նախասարանի անօրինական շրջափակման վերացման, Հայոց Յեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման հիմնախնդիրները, Մերձավոր Արևելքում, Սիրիայում, Իրաքում և Ուկրաինայում հակամարտության մեջ հայտնված մեր համայնքների, հայորդիների խնդիրներն ու դժվարությունները, որոնց մասին մեր Եկեղեցին բարձրաձայնում է միջեկեղեցական արյաններում, դրանց միջոցով իր ձայնը լսելի դարձնում պետությունների, միջազգային կազմակերպությունների պառասխանաբար ալերտին, ինչպես և մշտափորձում ու քաջալերում է համայն հայությանը՝ միասնական ուժերով լուծելու ազգային հիմնախնդիրները: Ներկայացուցչական այս ժողովը կոչված է նաև խորհելու և քննարկելու Հայրենիքին ստարելու, համազգային կյանքում առկա խնդիրները լուծելու վերաբերյալ այն ծրագրերն ու առաջարկները, որոնք կարող ենք իրականացնել մեր Սուրբ Եկեղեցու և եկեղեցական կառույցների միջոցով:

Նավարում ենք, որ Եկեղեցական-ներկայացուցչական ժողովի գործունեությունը նպաստելու է մեր Սուրբ Եկեղեցու առաքելության արգասավորմանը: Մեր ժողովրդին հուզող հարցերին հրապապ անդրադառնալով, առաջարկներ ու ծրագրեր ներկայացնելով և համապատասխան որոշումներ կայացնելով՝ ժողովը աջակցելու է միասնական առաքելությամբ նոր ձեռքբերումների արձանագրմանը ազգային-եկեղեցական մեր կյանքում:

Աղոթում ենք ի խորոց սրբի, որ Սուրբ Հոգու առաջնորդությամբ բազմարդյուն լինի ընթացքը այս ժողովի, և Բարձրյալն Աստծո գորակցությունն ու աջակցությունը ուղեկից լինեն մեզ հավաքավոր մեր ժողովրդին սպասավորության ճանապարհին: Հայցում ենք, որ Ամենակալ Տերը խաղաղություն ու առաջընթաց շնորհի համայն հայությանը և մեր Մայր Հայրենիքին և Իր ամենախնամ Սուրբ Աջով միշտ անսասան ու պայծառ պահի Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին:

Շնորհք Տեսուն մերոյ Յիսուսի Զրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ և ընդ ամենեւեւսն. ամէն:

Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԽՈՍՔԸ ԳԵՐՄԱՆԱՆՅԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԲՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ԱԿԱԳԵՄԻԱԿԱՆ ՍԻՄՊՈԶԻՈՒՄԻ ԱՌԻԹՈՎ
(18 սեպտեմբերի, 2014 թ.)

Գերմանահայկական ընկերության հարյուրամյակին նվիրված ակադեմիական սիմպոզիումի մեծարգո մասնակիցներ.

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Նայրապետական մեր սերն ու օրհնությունն ենք բերում հայ-գերմանական բարեկամությանը կարեւոր նպաստ բերած Գերմանահայկական ընկերության հորելյանի տոնախմբման առիթով: Ուրախությամբ ու գոհունակությամբ ենք արձանագրում եղբայրական այդ ջերմ հարաբերությունների դարակազմիկ տարեդարձը: Եւ միաժամանակ անդրադառնում ենք, որ հարյուրամյա վաղեմության ու պարտության խորքից դրանք համագործակցության ու եղբայրական վարահության նորանոր հորիզոններ են բացում երկու ժողովուրդների գիտամշակութային կյանքում:

Նայ-գերմանական բարեկամական հարաբերություններն իրենց սկզբնավորմամբ ունեցան դառը փորձության ու քննության ժամանակաշրջան, երբ նշանավոր դոկտ. Յոհաննես Լեփսիուսի կողմից 1914 թ. Գերմանահայկական ընկերության հիմնադրումից ընդամենը մի քանի ամիս անց մարդկությանը ցնցեց հայ ժողովրդի փրկահանության ու զանգվածային ոչնչացման՝ ցեղասպանության լուրը: Այն պահին, երբ միջազգային քաղաքական հանրությունը լռում էր, երբ նույնիսկ գերմանական քաղաքական վերնախավում գիտակցված անարար բերության էր մասնավել հայերի ցեղասպանության փաստը, դոկտ. Յոհաննես Լեփսիուսն իր անձնական օրինակով ցույց տվեց քրիստոնեական ու մարդասիրական վերաբերմունքի բարձրագույն օրինակը: Չափազանցություն չի թվաթերևս, եթե նշենք, որ Յոհաննես Լեփսիուսով սկիզբ առավ այն մեծ հայասերների շարքը, ովքեր ցեղասպանությանը հաջորդած տարիներին հայ ժողովրդին ցուցաբերած անմնացորդ ու անշահախնդիր օգնության համար արժանացան հայ ժողովրդի անկեղծ սիրուն եւ համակրանքին:

Նայ-գերմանական բարեկամության առար Խունձքը հարկապես զգալի դարձավ ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին, երբ տասնյակ հայ երիտասարդ հոգեւորականներ ու գիտնականներ, իրենց մասնագիտական կրթությունն ստանալով գերմանական առաջադարձ համալսարաններում եւ գիտական կենտրոններում:

րոններում, Սուրբ Էջմիածնում եւ Նայասրանի գիւրական այլ կենտրոններում նոր բարձունքի հասցրին հայագիւրությունն ու հայերենագիւրությունը: Գիւրամշակութային այս ծաղկուն համագործակցությունը հասարակութիւնի վրա դրեց հայ-գերմանական բարեկամությունը, որի ջերմ ու եղբայրական շնչի ներքո այսօրեղ հավաքված եք դուք, սիմպոզիումի սիրելի՛ մասնակիցներ: Գերմանահայկական այդ համագործակցությանը նոր թափ հաղորդեցին հայ մեծանուն եկեղեցականներ ու հայագետներ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը, Գարեգին Ա. Նովսեփյանց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, Արշակ վրդ. Տեր-Միքէլյանը, Կոմիտաս Վարդապետը եւ շար ու շար ուրիշներ: Նոր ժամանակներում Մենք հայրկապես խոր ցավով ու անկեղծ գնահատանքով ենք հիշում գերմանահայկական բարեկամության նվիրյալ հայագետ, աստվածաբան Ն. Նոյցին, որի անժամանակ մահը մեծ ցավ ու փրփրություն պատճառեց ամենքիս: Նրա ու գերմանահայկական բարեկամության մնացած բոլոր նվիրյալների անունները պիտի հավերժորեն գրանցվեն հայ եւ գերմանացի ժողովուրդների պայքարային ամենալուսավոր էջերում:

Սիրելի՛ ներկաներ ու հրավիրյալներ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Մեր մաղթանքն ու աղոթքն է, որ Ամենակալ Տերն իր իմաստության ու շնորհի հովանու ներքո պահի Ձեզ՝ գիւրության ու մշակույթի նվիրյալներիդ, պարգևի խաղաղ ու սրելծագործ ընթացք Գերմանահայկական ընկերության ապագա բոլոր ձեռնարկումներին ու ծրագրերին: Թող Ձեր տեսականներն ու ազնիվ մտախոհայտները հիմնվեն հավարի, սիրո ու նվիրումի անսասան հիմքի վրա, ինչպես աղոթում է սաղմոսերգուն. «Եթէ Տէրը փունը չշինի, իզուր են չարչարում այն շինողները» (Սղմ. ՃԻԶ. 1): Ասքծո սերն ու իմաստությունը Ձեզ ամենքիդ՝ երկու եղբայր ժողովուրդների անկեղծ բարեկամության կերպման նվիրական ճանապարհին:

**Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԽՈՍՔԸ «ՆԱՅԱՍՏԱՆ-ՍՓՅՈՒՌ» ՆԻՆԳԵՐՈՐԴ ՆԱՄԱԺՈՂՈՎԻՆ**
(19 սեպտեմբերի, 2014 թ.)

Մեծարգո՝ Նախագահ Լեոնային Ղարաբաղի Նանրապետության,
Մեծարգո՝ Վարչապետ Նայասրանի Նանրապետության,
Սիրելի՛ Վեհափառ եղբայր, հոգևոր հայրեր,
Պարվարժան մասնակիցներ համաժողովի.

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից հոգու բերկրությամբ եկել ենք ողջունելու ձեզ
«Նայասրան-Սփյուռք» հինգերորդ համաժողովի առիթով և Նայրապետական
Մեր օրհնությունը բերելու համաժողովի աշխարանքներին:

Ուրախ է Մեր հոգին, որ աշխարհասփյուռ մեր համայնքներից, Արցախից
ու Նայասրանից վերսրին համախմբվել եք՝ միասնաբար, պարբաստակամ ու
հանձնառության ոգով քննության առնելու մեր կյանքի հրապապ խնդիրները,
որոնք անհրաժեշտ ուշադրության և վճիռների կարիքն ունեն ինչպես Նայրենի-
քում, այնպես և՛ Սփյուռքում: Նույն րեսիլքն ունենք՝ պաշտպանված ու զորեղ,
բարօր ու զարգացող դարձնել մեր Նայրենիքը և ապահով, շեն ու կենսունակ
պահել Սփյուռքը: Այս նպատակների համար մեր ժողովուրդը մեծ զոհողություն-
ներ է հանձն առել, միավորվել ազգաշահ ու հայրենաշեն ծրագրերի շուրջ, որոն-
ցում կարևոր դեր են ունեցել նաև «Նայասրան-Սփյուռք» համաժողովները:

Նայրենիքի և Սփյուռքի միջև կապերի ամրապնդումն ու սերը գործակ-
ցությունը մեր կյանքի հրամայականն են: Այս գիտակցությամբ մեր ժողովուրդը,
թեև աշխարհասփյուռ, շարունակում է մնալ մեկ ամբողջություն, հոգևոր մեկ նե-
րաշխարհ՝ նույն ինքնությամբ, ձգարմներով ու հույսերով: Այսպիսի միասնութ-
յան մեջ է իրական աստվածային ներկայությունը և մեր կյանքին երկնառաք
գորակցությունը, ինչպես որ Իր անունով համախմբվածներին խոստանում է մեր
Տերը՝ Նիսուս Բրիսարոս (Մաթթ. ԺԸ. 20):

Նայրենիքի հզորացման և Նայրենիքով միաբանման առանցքում են մեկ-
րեղվում մեր ժողովրդի լուսավոր գալիքի և հարապետության հույսերն ու հեռան-
կարները: Այսօր Նայասրանի և Արցախի՝ ամեն առումով առաջընթացի և անվ-
տանգության ու Նայրենի մեր երկրի պաշտպանվածության հրամայականն է
հառնած ազգային մեր անդաստանում: Վերջին շրջանում հայ-աղբբեջանական
պետական սահմանին և դարաբաղա-աղբբեջանական ուժերի շփման գծում
հրադադարի խախտման բազմաթիվ դեպքերը, սահմանամերձ բնակավայրերի
րետական զնդակոծությունները ցույց րվեցին, թե որքան փխրուն է մեր երկրի

խաղաղությունը: Մեր Հայրենիքի ու ժողովրդի ապահով ու խաղաղ կյանքին սպառնացող վրանգը կրկին է առավել շեշտում է մեր համախմբված ու միաբան լինելու անհրաժեշտությունը: Հիրավի, մեր երկրում փակավիճակ առկա են անկա-
րարություններ, անարդարության դրսևորումներ, զանցանքներ ու հանցանք-
ներ, որոնք, սակայն, չպիտի սրվերեն մեր հայրենասիրությունը և Մայր Հայ-
րենիքի հանդեպ որդիական սերն ու հավատարմությունը, այլ առավել մղեն մեզ
մեր ազգն ու պետությունը գորացնելու նախանձախնդրության ու միասնական
ջանքերի: Այս վստահությամբ ենք Մեր խոսքն ուղղում ձեզ, սիրելի՛ ներկաներ:

Մեր այս հավաքը կարևորվում է նաև նրանով, որ գումարվել է նախօրյա-
կին Հայոց Յեղասպանության 100-ամյա փարեկիցի, որը ազդակ պիտի դարձ-
նենք մեր ժողովրդի կյանքում հոգևոր մեր արժեքների անխաթարության և
ազգային ինքնության գիտակցության գորացման, միասնականության և լու-
սավոր մեր գալիքը կերպրելու կամքի ու լավատեսության ամրապնդման: Այս
նպատակին պետք է ուղղվեն պետական, եկեղեցական, ազգային, անհատա-
կան մեր անմնացորդ ու ամբողջական ջանքերը, ուժերն ու ծրագրերը, որոնցում
դուք նույնպես ունեք անմիջական մասնակցություն: Պիտի շարունակենք նաև
մեր համակարգված գործունեությունը՝ ի խնդիր Հայոց Յեղասպանության հա-
մընդհանուր ճանաչման և մեր արդար դարի պաշտպանության: Հայ Եկեղեցին
իր նվիրապետական աթոռներով, իր բոլոր կառույցներով օրակարգային առաջ-
նահերթություններից է նկատում մեր ժողովրդի դեմ գործած ցեղասպանության
միջազգայնորեն ճանաչման խնդիրը: Մեզ բոլորիս քաջալերում է այն իրողու-
թյունը, որ վերջին փաստանյակների ընթացքում բազմաթիվ երկրներ, պետական
կառույցներ և կրոնական ու հասարակական կազմակերպություններ ճանաչել
են և շարունակում են ճանաչել Հայոց Յեղասպանությունը՝ գիտակցելով, որ
հայ ժողովրդի նկատմամբ արդարության իրագործումը էական է ավելի արդար
ու խաղաղ աշխարհի կառուցման համար: Մեր Եկեղեցում ընթանում են նաև
աշխարհաբնեյն ուղղված անմեղ գոհերի սրբադասմանը, որը եկեղեցական կա-
նոնով ու ծեսով պիտի կարարենք 2015 թ. ապրիլին՝ հավատով, որ մեր նահա-
պակների հավաքի սխրանքը անմար հիշատակով պիտի հաստատվի ու գորաց-
նի սերունդներին՝ մարտիրոսյալ մեր նախնյաց սրբալույս հիշատակը մշտավառ
պահելու, քրիստոնեական հավաքի գորացման, հայրենամոլությամբ, ազգային
արժեքների պահպանության ձգտումներում: 100-ամյա մեծ փարեկիցին մեր ան-
մեղ գոհերի հիշատակը հարգելու լավագույն գործը կլինի, որ 2015 թ. բազմաճան
մեր ընդանիքները և աճեն գավակներով: Այս կոչն ենք ուղղում մեր ժողովրդին,
երիտասարդ մեր ընդանիքներին:

Այսօր՝ աշխարհայնացման ընթացքների, այլակարծությամբ սքողված կեղծ
ու սին գաղափարների առկայության պայմաններում անհրաժեշտ է, որ գորաց-
նենք նաև մեր խնամքն ու ջանքերը՝ Սփյուռքում և Հայրենիքում մեր գավակնե-
րին հայրենյաց ավանդներով կրթելու համար, որպեսզի ապրեն ազգային ջերմ

ու կենդանի զգացումով, ազգի, Հայրենիքի սիրով և ընթանան հավաքքով ու քրիստոնեական արարչականությամբ:

Ազգային մեր կյանքի մրահոգություններից են շարունակում մնալ հակամարտության իրավիճակներում հայտնված մեր ժողովրդի զավակաց խնդիրները: Տագնապահարույց է իրավիճակը Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում, պարսկազմական դրություն է Ուկրաինայում, որտեղ ունենք հայկական համայնքներ: Հարկապես Իրաքում և Սիրիայում իսլամիստների բռնություններն ու անհրաժեշտական գործողությունները սպառնալիք են դառնում խաղաղ բնակչության, նաև՝ քրիստոնեական, այդ թվում հայ համայնքների համար՝ ստիպելով լքել իրենց բնակավայրերը: Սիրիայում հակամարտության բռնկման առաջին օրերից հորդորել ենք Սփյուռքի մեր թեմակալներին հնարավոր բոլոր միջոցները գործադրելով՝ պեղական, դիվանագիտական, միջազգային, էկոմենիկ, իրավապաշտպան կառույցների և կազմակերպությունների առջև բարձրաձայնելու խնդիրը, որպեսզի անհրաժեշտ քայլերի ձեռնարկումով տեղահանված ազգաբնակչությունը հնարավորինս շուտ կարողանա վերադառնալ սեփական օջախները և շարունակել իր խաղաղ կյանքը: Միաժամանակ կոչ ենք ուղղել՝ առավել ջանքեր ներդնել և քաջալերել հավաքագյալ հայորդիներին՝ բարոյական ու նյութական աջակցությամբ ստարակելու իրենց քույրերին ու եղբայրներին, որպեսզի հաղթահարեն փորձությունները, ինչպես նաև իրականացրել ենք Մայր Աթոռի ծրագրերը՝ օգնելով քույրերին, հայրենիք ներգաղթած հայորդիներին:

Սիրելիներ, եղբայրսիրության, հայրենասիրության ու միաբանության ոգին, խաղաղասիրության, արդարության ու ճշմարտության արժեքները մեր հոգուն միշտ գործություն են փալու, մեր բազկին՝ ուժ, և մտքին՝ իմաստություն: Այդ արժեքներով պիտի շնացնենք մեր Հայրենիքը, կենսունակ պահենք Սփյուռքը, հույս ու ապավեն դառնանք և նեցուկ լինենք միմյանց՝ դժվարությունները հաղթահարելու և մեր իղձերն իրագործելու:

Աղոթքով առ Աստված արդյունավոր ընթացք ենք մաղթում այս համաժողովի աշխատանքներին:

Հայցում ենք Աստծո օրհնությունը մեր Հայրենիքին և աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդի կյանքին:

Թող Աստծո սերը, շնորհները լինեն մեզ հետ և բոլորի. ամեն:

**Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՕՐՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՔԸ ՌՈՒՄԻՆԱՆԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԵՒ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ
ԿՐՈՆԻՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ԿԱԶՄԱԿԵՐԴՎԱԾ
«ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱՇԽԱՐՆԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՆԱՅՈՑ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՁԵՒԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ» ԽՈՐԱԳՐՈՎ
ՍԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ
(Բուխարեստ, սեպտեմբերի 26-28, 2014 թ.)**

Գերաշնորհ, հոգեշնորհ եւ արժանապատիվ հայրեր, Ռումինիայի Նանրապետության կառավարության մեծարգո անդամներ, Ռումինիայում ՆՆ մեծահարգ դեսպան, պարավարժան գիտնականներ եւ միջազգային գիտաժողովի հրավիրյալներ.

Նայրապետական սիրով ու օրհնությամբ ողջունում ենք հայ հնագույն գաղթօջախներից մեկում՝ Ռումեն օրհնյալ հողի վրա միջազգային գիտաժողովի կազմակերպիչներիդ ու մասնակիցներիդ: Նայոց ցեղասպանության հարյուրամյա փարեկիցին ընդառաջ կազմակերպվող խորհրդանշական խորագրով այս գիտաժողովը հրաշալի առիթ է եւս մեկ անգամ անդրադառնալու մարդկության պարմության մեջ անջնջելի բիծ թողած Առաջին համաշխարհային պատերազմին, նրա աղետներին ու դրանց ծնունդ մեծագույն չարիքին՝ հայ ժողովրդի հանդեպ իրագործված ցեղասպանությանը:

Անհերքելի իրողություն է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հագիվ մի քանի փարի անց արդեն մարդկության առաջափար լուսավոր մարքերն անդրադարձան այդ ահավոր աղետներին ու մասնավորապես՝ հայ ժողովրդի ցեղասպանությանը, որի անմիջական ծրագրողն ու գործադրողն էր Առաջին աշխարհամարտի գործուն մասնակիցներից Օսմանյան կայսրությունը: Արեւմտյան Եւրոպայից մինչեւ հեռավոր Արլանդյանի ափերը փարածվեց այդ ահավոր աղետը դարապարտող ձայնը՝ «մենք այսօր էլ նրանց հետ ենք, մեր եղբայրների հետ, որոնց արյունը դեռ աղաղակում է» (Ջորջ Նոբսոն): Մշակույթի, արվեստի, գրականության ու քաղաքականության մեջ արտահայտված դարապարտության ամենափարբեր դրսևորումները կարծես արթնացրին Աստծո պատկերով սրեղծված մարդու խղճի ձայնը՝ փորձելով պարմությունը մաքրել արարավոր բծերից ու դրանով կանխարգելել հետագա նմանափայ եղեմնագործությունները: Բայց արդարության պահանջով փոքորված այդ ձայներն այդպես էլ լսելի չեղան միջազգային քաղաքական հանրությանը: Ութ փասնամյակից ավելի փրկած կեղծ հակահայկական քարոզչությունը, վավերագրերի ու փաստաթղթ-

թերի ոչնչացումը դարձավ, արդի ցեղասպանագետներից մեկի բնորոշմամբ, «ժամանակակից աշխարհում համընդհանուր անգիպության ու մոռացության ամենահաջողված օրինակը» (Ս. Կոհեն, Երուսաղեմի Եբրայական համալսարան): Եւ այսօր է՝ Նայոց Մեծ Եղեռնից շուրջ հարյուր տարի անց, դեռևս առկա են արդարության ու սեփական մեղքի գիտակցության զգացումները խեղդող սուր ու մրացածին պարճառաբանություններ: Մեկուկես միլիոն անմեղ գոհերի հիշատակը, որոնց աքսորի քսրմների տեսարանից զարհուրել էր նույնիսկ երիտթուրք պարագլուխներից Ջեմալ փաշան, շարունակում է մնալ քաղաքական շահարկությանց եւ սին երկխոսությանց առարկա՝ հաշս միջազգային ժողովրդավարական հանրության: Թուրքիայի Նանրապետության ղեկավարների եւ նույնիսկ քաղաքացիական հասարակության ականջները հարապել փակ են նույն այդ Ջեմալ փաշայի՝ գերմանացի սպային խոստովանած մարգարեական խոսքերի առաջ՝ «Ես ամաչում եմ իմ ազգի համար» (Ich schame mich für meine Nation): Նայոց Մեծ Եղեռնն ու Սփյուռքի ձևավորումը հենց այս՝ տարիներ տևած մոռացության եւ գիտակցված անտարբերության ծնունդը դարձան: Միլիոնավոր հայորդիներ, գրկվելով իրենց պատմական տարածքներից ու բնակավայրերից, սրիպված եղան ապաստան գտնել ամենատարբեր երկրներում՝ որակվելով իբրեւ «հայրենագուրկ» եւ կրելով աքսորի ու գաղթի ճանապարհի դառը պայմանները: Եւ իբրեւ այս ամենի տրամաբանական ողբալի հետեւանք՝ պատերազմի ու արյան ձայներն այդպես էլ չլռեցին աշխարհում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ու դրանից հետո ընդհուպ մինչև Ի. դարավերջ հասնող ցեղասպանություններն ու նախճիրները շարունակեցին արափավորել մարդկային աստվածաբան մրքի լուսավոր ձեռքբերումներով պսակված համաշխարհային պատմության ճակատը: Առաջից, Ռուսադա, Սոմալի... ահա ոչ լրիվ ցանկն այն՝ արդեն խորհրդանշական դարձած աշխարհագրական վայրերի, որոնց արտասանությունն իսկ մեր մարքերում արթնացնում է սարսուռ ծնող հակակրանք ու ցավ:

Պատերազմի լավագույն կանխարգելիչ միջոցը դրա պատճառների ու աղերսավոր հետեւանքների վերհանումը եւ դատապարտումն է: Գիտության ու մարդասիրության նվիրական լույսով լուսավորված պատմական ամեն փաստ դառնում է հեղափոխական ու մոռացության չարիքից ապահովագրված իրողություն, ինչպես հաստատվում է Ս. Նովիանենս ավերարանիչը. «Եւ լույսը խաւարի մէջ լուսաւորում է, եւ խաւարը նրան չնուաճեց» (Յովի. Ա. 5):

Այսօր, միջազգային գիտաժողովի մեծարգո մասնակիցներ, դուք նվիրական առաքելությունն ունեք ճշմարտության լույսի եւս մի շող ավելացնելու Նայոց ցեղասպանության հետեւանքների վերհանմանն ու դատապարտմանը: Պատմությունը միայն սերտելու եւ փաստագրելու համար չէ. այն ողջ մարդկության մեծագույն ուսուցիչն է, եթե մենք խոնարհումով ու ճշմարտությունն ընդունելու ազնիվ ցանկությամբ ենք մտնում նրա սրահներից ներս: Այս առիթով համայն

հայության սրբություն սրբոց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Մեր սերն ու գորակցությունն ենք հայրնում Ձեզ ամենքիդ՝ եռօրյա գիրաժողովին մաղթելով արդյունավոր ու սրելոժագործ ընթացք: Նայոց ցեղասպանության հարյուրամյա ոգեկոչմանն ընդառաջ թող Ձեր նվիրական ջանքերն ու քննական անաչառությունը դառնան հերթական վկայությունը, որ աշխարհը միասնական է Աստծո պարկերով ու նմանությամբ սրելոժված մարդու զանգվածային ոչնչացումը դարապարտելու հարցում: Թող հայ ժողովրդի մարտիրոսական փորձառությունը՝ իբրև չարչարանաց դառն օրինակ, եւ դրա դարապարտումը՝ իբրև արդար անդրադարձ, պարզվեն լուսավորյալ բոլոր մարդկանց առաջ:

Այս առումով Մենք Նայրապերական Մեր օրհնությունն ու գնահատանքն ենք բերում Ռումինիայի կառավարությանն ու ռումեն եղբայր ժողովրդին, որի հյուրընկալ հարկի փակ մի քանի դար շարունակ ապրում ու սրելոժագործ արարումով զարգանում է այսօրեղ ապաստան գրած հայորդին: Մեր առանձնահատուկ գնահատանքը Ռումինիայի Կրոնից նախարարությանը, մասնավորապես մեծարգո փար նախարարին եւ Ռումինահայոց թեմին՝ հանձին թեմակալ առաջնորդի, ովքեր հղացան այս կարեւոր գիրաժողովը կազմակերպելու նվիրական ծրագիրը: Նայրապերական մեր սերն ու օրհնությունը Ձեզ՝գիրաժողովի սիրելի՛ մասնակիցներ, որ մեծավ մասամբ ներկայացնում եք Մեծ Եղեռնից մագապուրծ եւ աշխարհի փարբեր երկրներում հայ Սփյուռքը ձեւավորած ձեր նախնիներին: Նրանց լուսավոր ու անբասիր վարքը վկայակոչվել է աշխարհով մեկ՝ իբրև հավարարիմ ու անշահախնդիր քաղաքացի իր պերություն եւ իր ազգի: Այս լուսավոր հիշարակի վրա է, որ Մենք այսօր հույսով առլեցուն դիմում ենք միջազգային հանրությանը՝ գեթ մի պահ անդրադառնալու այն գիրակցված թմբիին ու մոռացությանը, որով արդեն մեկ դար պարտրված է պարմության սրբի մեջ երկսայր դաշույնի պես խոր մխրճված դառը պարմական փասար՝ Նայոց Մեծ Եղեռնը:

Մեր աղոթքն է, որ Տերը ճշմարտության շնորի ու իմաստություն պարգեի հանուր մարդկությանը՝ այլեւս երբեք իր պարկերակցին ու նմանին չապանելու եւ կարարված բոլոր եղեռնագործությունները դարապարտելու համար: Նավարացած ենք, որ մարդկային խղճին նույնիսկ մի պահ անդրադարձը կարող է փոխել այն անարբերությունն ու շահարկվող վերաբերմուրքը, որն այսօր առկա է կարարված ու դեռ շարունակվող ցեղասպանությունների եւ զանգվածային սպանությունների հանդեպ:

Թող մեր Տեր Տիսու Քրիստոսի սերը, խաղաղությունն ու շնորհները լինեն ձեզ հեղ եւ բոլորի. ամեն:

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

**Տ. ՆԱՅԿԱԶՈՒՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՔԱՐՈԶԸ՝
ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ ՔԱՆՆԱՅԱԿԱՆ
ՁԵՌՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԻԹՈՎ**
(21 սեպտեմբեր 2014 թ.)

«Որդի իմ ես դու, եւ ես այսօր ծնայ գրեզ»
(Սաղմոս Բ. 7)

Արարչագործութիւնը Աստուծոյ ամենաբարձր սիրոյ արտայայտութիւնն է, եւ յաճախ Իր սիրեցեալ ժողովրդի հետք այդ ձեռով կը խօսի, թէ ինչպէս Աստուած կը ծնի իր որդիները: Քրիստոնէայ եկեղեցոյ մէջ ալ եկեղեցին զաւակներ կ'ծնի մկրտութեան աւագանին մէջ: Սակայն այդ մկրտութեան աւագանին մէջէն ելնող արու զաւակներէն քիչերն են, որ կը կոչուին ծառայելու Աստուծոյ, սրբանալու յայտուկ շնորհք եւ աստուածային շնորհ, որպէսզի կարողանան Աստուծոյ աչքերը ըլլան, Աստուծոյ ձեռքերը ըլլան եւ Աստուծոյ ուրբերը ըլլան:

Այն անունները, որ դուք, սիրելի՛ ընծայեալներ, սրացաք՝ Նշան, Խաչեր, Շնորհք, Տարօն, Պօղոս, Կորին, Մամբրէ, Ղազար, Տաճար, Ներսէս, Ղեւոնդ, Սարգիս եւ Սմբատ՝ ձեզի անծանօթ անուններ չեն: Դուք ունէիք անուններ, աշխարհիկ անուններ, որոնք ձեր ծնողքը սիրով ձեզի փրօած էին, սակայն այսօր, երբ Ս. Միլոնի օրհնութեամբ Ս. Նովին կ'իջնէ ձեր վրայ, դուք նոր մարդ, նոր արարած կղաճաք եւ աղոր համար ձեզի նոր անուններ կշնորհուին:

Այս անուններով մենք ունենք բազմաթիւ սուրբեր, նահապետներ, գրողներ՝ մեր հաւաքի համար աշխատած, ճգնած եւ իրենց արիւնը թափած եկեղեցականներ: Ներկաբար այսօր, երբ դուք կը ծնուիք որպէս նոր եկեղեցականներ, եւ ես ձեր հոգեւոր ծնողը կը դառնամ, ասիկա ինձի համար պարտի մըն է Աստուծոյ առջեւ, որպէսզի ես կարողանամ այն օժեալ աջը, որ մենք առաքելներէն սրացել ենք, Գրիգոր Լուսաւորչով սեփականացուցած ենք եւ այնուհետեւ կաթողիկոսներով, եպիսկոպոսներով մեզի փոխանցուած է եւ այդ աջոյն վրայ շնորհած Միլոնով ձեզի կփոխանցուի աստուածային շնորհը: Ես բավականին յուզուած էի երէկ եւ այսօր, երբ այս արարողութիւնը կըլլար, որովհետեւ ինձի համար որ-

պէս կուսակրօն հոգեւորական բացառիկ առիթ մըն է: Ամեն օր չէ, որ այսպիսի հրաշք երևոյթներու մենք ներկայ կըլլանք, դուք այսօր իմ հոգին կհարստացնէք: Դուք կուգաք երկար աւանդութիւնէ. մի քանի փարի ալ ստրած ըլլաք ճեմարանէն ներս կամ ճեմարաններէն ներս, այսօր այդ իմացական ձեր կարողութեան վրայ կաւելանայ Ս. Նոգիին ազդեցութիւնը, եւ ձեր նուիրումը կապարեալ եւ բացառիկ կըլլայ Աստուծոյ Ս. Խորանին եւ մեր Ս. Եկեղեցիի համար: Ներելաբար այն կառոյցը, որ դուք եք այսօր, բոլոր անոնք, որոնք այդ կառոյցին մաս եւ բաժին եղած են՝ ձեր ծնողներէն սկսած, ձեր ուսուցիչներէն եւ դասախօսներէն եւ ձեր հոգեւորականներէն, որոնք աշխատած են ձեր վրայ, իրենց համար լրումն է, ամբողջութիւն մըն է այսօր: Եւ բնականաբար նաեւ ազգիս Վեհափառ Տայրապետին, որուն համար ես նախ իմ շնորհակալութիւնը կ'յայտնեմ, որ այս բացառիկ առիթը ընծայեց ինձի, այս շնորհքը փութաւ ինձի, որպէսզի ես այդ շնորհքը փոխանցեմ ձեզի: Արդարեւ, Տայր Կաթողիկոսին մրասնագործներէն եւ բեռները շար եւն եւ դուք՝ որպէս նուիրեալ գիւտական եկեղեցականներ, կու գաք ծառայելու Տայրապետեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցիին: Ուրիշ պաշտօններ ուրիշ նպատակներով կըլլան, յաճախ՝ փառքի համար, դրամի համար, կեցութեան համար: Քահանայական կեանքը, սիրելիներ, սովորական պաշտօն մը չէ, սովորական գործի փութակ մը չէ, որ մէկը միտով փոխարինէք: Քահանայական կեանքը անմնացորդ նվիրում մըն է: Այս ժողովուրդը՝ մեր հայաստանեայց ժողովուրդը, կարիք ունի նուիրեալ եկեղեցականներու, կարիք ունի համեստ եկեղեցականներու, կարիք ունի եկեղեցականներու, որոնք պիտի հանեն իրենց հոգեւոր խաւարի մէջէն, կարիք ունին, որ պիտի արթնցնեն իրենց թմբիւն, իրենց քունէն, երբ որ այդ ժամանակաշրջանի մէջ մարդիկ կը թմբին, կը ծուլանան, կը համենան սաքանան եւ չարը, կուգան եւ կը հափշտակեն անոնց: Դուք վերջին պարնէշն եք, վերջին այն գիւտորը, որ արթուն կը մնայ, պահակ կը մնայ, եւ պահակին պարպականութիւնը ինչ է, եթէ ոչ յայտարարել թշնամիին գալը, արթնցնել միւս քնած գիւտորները եւ աշխարհականները, որպէսզի անոնք կարողանան դիմադրութիւն ցոյց փայ եւ կարողանան թշնամին վանել:

Մեր Տայրապետեայց Եկեղեցին սուրբերու, նահապետներու, ճգնաւորներու, նուիրեալներու ամբողջ վերջնականութիւն մըն է, որուն ծայրը կայ, սակայն վերջը չկայ: Դուք կու գաք միանալու այդ գեղեցիկ փաղանգին: Մեր Եկեղեցին յարկապէս վերջին հարիւր փարիներուն եկեղեցական ասպարէզի մէջ փութաւ գերազանց օրինակներ հաւարքի, քրիստոնէական հավարքի ամբողջեան, ըլլան անոնք եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, թէ քահանաներ, անոնք իրենց ժողովուրդին հետ եւ ժողովուրդին առաջ խաչուեցան, նահապետուեցան, սակայն իրենց կրօնքէն չհրաժարեցան: Այդ պակասը լրացնելու կու գաք դուք: Այդ ծարաւը ժողովուրդին յագեցնելու կու գաք դուք: Ներելաբար, մաղթանքս է, որ դուք, որ այսօր այս գեղեցիկ եւ պանծալի հզօր անունները սրացաք, այդ անուններուն փէրը ըլլաք, այդ անունները ձեզի ոգեշնչեն: Եթէ ձեր միջավայրին

մեջ ուրիշ ոգեշնչող օրինակելի եկեղեցականներ չգտնեք, անցեալին նայե՛ք, մեր պարամութեանը նայե՛ք, մեր հերոսական պարամութեան օրինակներին նայե՛ք եւ պիտի տեսնեք՝ ինչ գեղեցիկ օրինակներ կան ոգեշնչուելու, խաւարը եւ մութը մէկ կողմ վանելու, յուսահատութիւնը մէկ կողմ դնելու, եւ դուք, որպէս առջնորդներ, ոչ միայն պիտի ոգևորուիք, այլ նաեւ պիտի ոգևորէք մեր ժողովուրդը, որ այնքան կարիքը ունի փնտրեալական այս դժուար պայմաններու մէջ հոգեւոր ուղղութեան եւ հոգեւոր արթնութեան: Կը մաղթեմ, որ իսկապէս դուք այդ օրինակներու մեջէն հետևողները ըլլաք մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսին. կարդացէ՛ք Աւետարանը, ապիկայ ձեր կեանքի անբաժան ընկերը դարձուցէ՛ք եւ ամեն անգամ, երբ որ կը փափամսիք եւ չեք կրնար գտնել, հո՛ն նայեցէ՛ք, խոնարհութեան, համեստութեան եւ սիրոյ Մեծ Վարդապետին նայեցէ՛ք, եւ Անիկա ձեզի ուղղութիւնը պիտի փայ:

Այսօր ձեր փարիքները գիտեմ, որ կը փարութերին հիսունէն մինչեւ քսաններու մէջ: Տարիները կանցնին, սիրելիներ, սակայն ես կը մաղթեմ, որ այն աջերը, որ օրհնուեցան եւ օծուեցան, որ դրանցով դուք կարողանաք բարի սերմեր սերմանել եւ կեանքի վերջին մի նայիք նիւթական ժամանակաւոր հարստութիւններու, այլ նայէք, որ դուք քանի հոգի ազարեցիք, քանի անձեր կարիք ունեցան, եւ դուք հասաք, եւ իզուր չէ, որ այսօրուայ ընթերցանութիւնը Աւետարանի մէջ շարք գեղեցիկ կերպով կըսէ այդ մասին. «Տիրոջ Հոգին իմ վերայ է, եւ դրա համար իսկ օծեց ինձ»:

Այսօր Տիրոջ Հոգին ձեր վրայ է, եւ դուք օծուեցաք Տիրոջ Հոգիով, սակայն ինչո՞ր օծուեցաք: Օծուեցաք, որպէսզի ձեզի ուղարկէ աղքատներուն աւետարանելու: Աղքատները հոգեւոր, հոգիի աղքատներն են, որոնք չունին Աւետարանին այդքան հարստութիւնը, եւ ձեր պարտականութիւնն է անոնց ներկայացնել եւ գրկել իրենց այդ աղքատութիւնէն:

Սրբով բեկեալներուն բժշկել: Ինչքան մարդ կայ այսօր ամէն կողմ, բայց մեզի հետաքրքրողը առաջին հերթին մեր ժողովուրդն է: Սրբով բեկեալներ. եւ դուք պիտի հասնիք անոնց եւ դուք կորով պիտի փաք: Դուք պիտի դառնաք այն դինամոն, որ անընդհար իր հոգին պիտի գորացնէ աղոթքներով եւ Քրիստոսի մասին ձեր կենսորոնական խոկումներով: Որպէս եւ դուք կու փաք, նաեւ կարողանաք առնել եւ լիցքատրուիլ Տիրոջ օրինակով մեր սուրբերու օրինակով եւ փակաւին դուք գերիներուն ազարութիւն պիտի փաք, այն գերիներուն, որ սարանան շղթայած է, եւ դուք պիտի կարողանաք անոնց այդ շղթաներէն ազարել, թմրեցուցիչ , թէ ոգելից ըմպելիներ կամ ուրիշ արքայաճոյս կեանքի սխալ ճանապարհներ, որոնք կը կործանեն ոչ միայն մարմինը, այլեւ հոգին: Ձեզի ըստած է, որ նաեւ դուք բժկէք անոնց, որոնք կոյր են: Հոգով կոյրերն են անոնք, որոնք չեն տեսներ ասարուածային ճշմարտութիւնը : Այսօր մեր հայրենիքի մէջ մենք ազար ենք մեր կրօնը վայելելու, ապրելու, աղօթելու, բան մը, որ ասկէ փարիներ առաջ այդքան ալ դիրութեամբ թոյլատրուած չէր մեզի: Այսօր դուք յարուկ սե-

րունդ եք եւ անոնց, որոնց յարուկ պարագաներ կը փրուին, ուրեմն նաեւ յարուկ սպասումներ կ'անկալուին: Մեր ժողովուրդի պարմութիւնը շար կարճ խաղաղ շրջաններ է ունեցած: Եօթանասուն փարիէն աւելի խաղաղ շրջանի մը մեր պարմութեան մէջ գրեթէ չէ եղած: Ես չեմ ուզեր ողբերգութիւն, աւար եւ խաւար գուշակել, սակայն իրականութիւնը այդպիսին է, եւ ձեր, եւ մեր պարպականութիւնն է այս ժողովուրդը պարբասփել դիմագրավելու գալիքին, որպէսզի, երբ որ հարուածը իջնէ, ինչպէս իջաւ Եդեմին, մեր ժողովուրդը կարողանայ դիմագրաւելու ուժ եւ եռանդ գտնէ եւ մանաւանդ հաւար՝ դիմանալու այդ աննկարագրելի դժվարութիւններուն, չարչարանքներուն եւ մահուան միշտ հաւաքալով, որ Քրիստոսի խաչելութենէն այն կողմ միշտ կայ յարութեան հզօր լոյսը, կեանքի ապաւենը: Կամաքեմ, որ դուք այս քառասուն օրերի ընթացքին աղօթելու եւ խոկալու ժամանակ ունենաք:

Գիտեմ, որ այս պահուն շար հուզուած եք, այս խօսքերս բանիսդ կլսէք կամ ձեր մտքներուն կմնայ, չեմ գիտեր, բայց կարեւորը այն է, որ հեղաշարժին գուցէ անդրադառնաք եւ մտածէք այդ մասին: Այն պարիս, որ ինձի փրուած է, բայց միեւնոյն ժամանակ պայմաններու բերումով ես ամենահեռաւոր երկրի մէջ եմ, որ կապրիմ, սակայն այսօրուայ յարաբերութեան միջոցները կը դիւրացնեն այդ հեռաւորութիւնը, եւ ես պիտի աշխատիմ կամաց- կամաց նախ սովորի ձեզմէ ամէն մէկուն այս շնորհեալ անունները, որոնք փակաւին կմոռանամ, եւ սակայն անունէն այն կողմ կուզէի փնտնել այդ նուիրումը, անձընծայումը, Տիրոջ ճանապարհի մէջ աշխատելու եւ քայլելու կորովը ձեր մէջ: Եւ եթէ ինչ- որ փող որպէս հոգեւոր ծնող ես ձեզ կարող եմ օգտակար ըլլալ, մի՛ փախսմիք. ես միայն հեռախօսի մը կամ իմէյլի մը, կամ սկայպէն քիչ մը այն կողմ եմ եւ անմիջապէս, ինչքան ալ զբաղուած ըլլամ, կրնամ հասնիլ ձեզի:

Չաւակ մը, սիրելիներ, ծնողը իր գաւակներէն բան մը չի սպասեր, արդէն իր ունեցածը փրուած է անոնց: Ծնողը իր գաւակներէն միայն յարգանք եւ սէր կը սպասէ: Տվէ՛ք ինձի այդ ուրախութիւնը, որ ես հրճուիմ ձեզմով, որ ժողովուրդը, մեր եկեղեցին ուրախանան ձեզմով, որ դուք իսկապէս նոր վկաներն եք մեր հաւարքի:

Թո՛ղ Տերը անասան ընէ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը, եւ այս Ս. Խորանէն ձեր շարքերը շարանան եւ մեզի հասնիք դուք եւ հասնիք այն բոլորին, որոնք չկրցան գործել այս աշխարհի վրայ, եւ հասցնէք դուք մեր ժողովուրդը նորանոր բարձունքներու՝ հոգեւոր քրիստոնէական մեր աշխարհի մէջ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:

ՊԱՏԱՊԱՐԱԴԱՆԱԴՐԱԿԱՆ

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՔԱՂԱՔ-ԿԱՅՆԵՊՈԼԻՍ-ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Հայաստանում հելլենիստական մշակույթի ավանդույթները շարունակվել են նաեւ ուշ անտիկ շրջանում: Հռոմեայի հռոմեապարթեւական համաձայնագրի կնքվելուց հետո (63 թ.) Տրդատ Արշակունին ճանաչվեց Մեծ Հայքի թագավոր եւ թագադրվեց Հռոմում: 66 թ.-ին վերադարձավ եւ վերականգնեց ավերված մայրաքաղաք Արտաշատը, Գառնի ամրոցի պարիսպները, կյանքի կոչեց պալատական համակառույցը՝ տաճարը: Կեսդարյա խաղաղությունը Հռոմեական կայսրության եւ Արեւելքի միջեւ, առեւտրի ծաղկումը նպաստեցին նաեւ վերջիններիս աշխուժացմանն ու վերելքին Հայաստանում: Այս ամենը հնարավորություն ընձեռեց վերականգնել, շենացնել Հայաստան աշխարհը: Երկրորդ դարի սկզբին հայկական գահի շուրջ հռոմեապարթեւական հարաբերությունները կրկին սրվեցին: Տրայանոսը 114 թ. Սատաղ-Արտաշատ ճանապարհով մտավ Հայաստան եւ այն հայտարարեց պրովինցիա: Կառավարիչ նշանակելով Կատիլիոս Մեւրոսին եւ Արտաշատ մայրաքաղաքում կայազոր թողնելով՝ շարժվեց հարավ: Նա քաղաքում եւ քաղաքից դուրս զբաղվել է շինարարությամբ: Հայաստանի Հանրապետության Փոքր Վեդի բնակավայրի հարավային ծայրում հայտնաբերված՝ Տրայանոսի 116թ. լատիներեն մեծ արձանագրության եւ շիրմաքարի վրա եղած արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ այստեղ կանգնած են եղել սկյութական IV լեգեոնը եւ իտալիկների առաջին զորաշուկասը¹: Սկյութական IV լեգեոնը Արտաշատի հյուսիսարեւելյան մասում՝ քաղաքից դուրս, իրականացրել է ինչ-որ կառույցի շինարարություն, (ակներեւաբար, ամրություն, «կաստել»): Արձանագրությունն ագուցված է եղել որմի մեջ: Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է,

1 Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1967, թ. 4, էջ 307: *Մեր նպատակն է ճշտել Վաղարշապատի հիմնադրման ժամանակը:*

որ «Տրայանոսը, բոլոր հարմար վայրերում պահակազորեր թողնելով, եկավ Եդեսիա...»²:

Վերջինս Հռոմ վերադառնալիս 117 թ. օգոստոսին Կիլիկիայում վախճանվեց: Հռոմեական զորքերը հեռացան Հայաստանից:

Տրայանոսի հաջորդը՝ Հադրիանոսը (117-138 թթ.), հրաժարվեց Տրայանոսի նվաճումներից: Հռոմեացիների եւ պարթևների միջև կրկին վերականգնվեց հավասարակշռությունը: Այս առիթով Էլիոս Սպարտիանն ասում է, որ Հադրիանոսը «թույլ տվեց, որ հայերն ունենան թագավոր, մինչդեռ Տրայանոսի ժամանակ նրանք ունեցել են տեղապահ»³: Հայաստանում վերստին գահակալեց Վաղարշ Առաջինը (117-140/143թթ.)⁴: Մովսես Խորենացին այդ առիթով գրում է. «Սա պատեաց պարսպաւ եւ զհօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասախ գետոյ. զորմէ յառասպելսն ասեն «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառէն, գՔասաղ գետով, եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, գՔասաղ գետով, կռել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի»: Հիշատակվողը Երուանդ Առաջին Սակաւակեացն է, որ «ի Հայկազանց, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինեաց գաւառս զայս. յորում եւ Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից. որ եղև քաղաքագիւղ վաճառք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ եւ հօր պատուարաւ, եւ անուանեաց Վաղարշապատ, որ եւ Նոր քաղաք»⁵: Հենվելով այս հաղորդման վրա՝ ուսումնասիրողների մեծ մասը ենթադրում է, որ Վաղարշ Առաջինը հիմնադրեց քաղաք, այն իր անունով կոչեց Վաղարշապատ եւ արքունիքը տեղափոխեց այնտեղ⁶:

Վաղարշ Առաջինի մահից հետո (140/143 թթ.) Անտոնինոս Պիոս կայսրը, առանց պարթևների համաձայնությունն ստանալու, Հայաստանի գահը

2 Դիոն Կասիոս, Հռոմեական պատմություն, թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի. Հին հունական աղբյուրներ, հ. Ա., Երևան, 1976, LXVIII, 21, 1:

3 Элий Спартиан, Жизнеописание Адриана (пер. с латинского С. Кондратева), Вестник древней истории (далее - ВДИ), 1957, № 1, XXI, 11, 21. Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ), հ. Ա., Երևան, 1971, էջ 778:

4 ՀԺՊ, հ. Ա., էջ 779:

5 Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց (այսուհետև՝ Խորենացի), բնական բնագիրը եւ ներածությունը՝ Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարությանի (նմանահանություն), Երևան, 1991, II, 65. ՀԺՊ, հ. Ա., Երևան, էջ 779, ցանկ 54:

6 Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը Վաղարշ Ա-ի օրոք, ՀԺՊ, հ. I, էջ 779, ծան. 53. Т. Момзен, История Рима, в. V, М., 1949 էջ 367, հղ. 2. Г. Тирация, К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Вагаршапата, ИФЖ, 1977, № 2, էջ 81. Г. Тирация, Культура древней Армении VI в. до н. э. - III в. н. э. (по археологическим данным), Ереван, 1988, էջ 153-157. Գ. Տիրացյան, Վաղարշապատ. Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. Ա., Երևան, 1996, էջ 229-233. Я. Манандян, О торговле городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э. - XV в. н. э.) Ереван, 1954, էջ 114-118. Ս. Կրկյաշարյան, Հին Հայաստանի եւ Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ 120-122. Ս.Սարգսյան, Հին Վաղարշապատի տեղադրությունը ըստ հնագիտական եւ մատենագրական տվյալների, ՀԽՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1975, № 7, էջ 52-84. К. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э.- IV в. н. э.). М.-Л., 1953, էջ 228 եւ այլն:

հանձնում է ոմն Տիգրանի, ակներեաբար, Արշակունիների տոհմից (140/143 թթ.), սակայն անհայտ է, թե նա եղել է Պարթևստանի Արշակունիների՝, թե՛ Հայաստանի Արշակունիներից⁷: Մեզ է հասել Անտոնինոս Պիոս կայսեր 140/143 թթ. թողարկած պղնձե դրամ (սեստերս), որի վրա կանգնած դիրքով պատկերված է Վաղարշ Առաջինին հաջորդած հայոց թագավորը, եւ որի գլխին կայսրը դիադեմա է դնում:

Դրամի դարձերեսի այս պատկերը շրջանակված է լատիներեն արձանագրությամբ. «*res Armeniis datus*» («թագավոր հայոց տուեալ»)⁸: Ասել է թե՛ Հայաստանում նոր թագավոր նշանակվեց: Սակայն թագավորի անունը չի հիշատակվում: Ուսումնասիրողները համակարծիք են, որ նոր թագավորը Սոհեմոսն է: Անտոնինոս Պիոսը մի անգամ Հայաստանի գահը հանձնում է Տիգրանին, երկրորդ անգամ Սոհեմոսին (148թ.)⁹: Վերջինիս ժամանակակից «Բաբելոնականք» («*Babyloniaca*», «Բաբելոնի պատմություն») երկի հեղինակ Յամբլիքոսն ապրել է Արտաշատում՝ Սոհեմոսի արքունիքում եւ ստեղծագործել այնտեղ¹⁰: Այդ մասին է հաղորդում Կ. Պոլսի պատրիարք Փոռը (858-867 թթ.). «Բայց նա նաեւ Հռոմի Ծերակույտի անդամ եղավ ու նաեւ հյուպատոս եւ հետո կրկին դարձավ թագավոր Մեծ Հայքի»: Այդ ինքը (Յամբլիքոսը) ծաղկում էր, ինչպես ասում է նա, հենց սրա օրով: Իսկ Հռոմեացոց թագավորությունը ժառանգեց Անտոնինոսը»¹¹: Սոհեմոսի՝ երկրորդ անգամ հայկական գահին բազմելու մասին է վկայում նաեւ Դիոն Կասսիոսը. «Մարտիրոս Վերոսն ուղարկել էր Թուկիդիդեսին, որպեսզի նա Սոհեմոսին վերստին բերի Հայաստան»¹²: Սոհեմոսը հայկական գահին ստանալու առիթով թողարկել է պղնձե դրամներ (հայտնի է այդպիսի 10 դրամ)¹³: Արտաշատից հայտնաբերված դրամների դիմերեսին արքան ներկայացված է անմորուս, հայկական թագով՝ գագաթին հինգ ելուստներով եւ վզակալով¹⁴: Թագի ստորին եզրով ապարոշը պատկերված է երկու գծով, ծոծրակին երեսում են վարդակապը եւ ապարոշի ծայրերը: Նրա կողքին երեսում է թագուհու ճակատին կախված հերափուհը

7 Խորենացի, II, 64. Բաբելոն Հարությունյան, Հայոց պատմության II եւ III դարերի ժամանակագրության շուրջ, «Հանդես ամսօրեայ», 2007, N -I-12, էջ 107-111. ՀԺՊ, հ. I, էջ 780:

8 Զ. Պտուկյան, Հայաստանի վերաբերյալ հռոմեական դրամներ եւ մեդալիոններ, Վիեննա, 1971, էջ 87-88:

9 Խորենացու հիշատակած Տիգրան Վերջինը Սոհեմոսն է: Ըստ Պատմահոր (II, 64) հաղորդման՝ Սոհեմոս-Տիգրանը թագավորել է 42 տարի, որն ընդունում են նաեւ պատմաբանները: Բաբելոն Հարությունյանը գտնում է, որ նա 13 տարի իշխել է 148-161 թթ., եւ 29 տարի՝ 164-191 թթ.: Ընդունելով այս տեսակետը՝ կարծում ենք, սակայն, որ գահակալել է ոչ թե մինչեւ 191 թ., այլ 192/193 թթ.: Բ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 115:

10 ՀԺՊ, հ. I, էջ 780-781:

11 Photii, Bibliotheca, 94. ՀԺՊ, հ. I, էջ 781:

12 Դիոն Կասսիոս, LXXI, 3,1:

13 Տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Լուկիոս Վերոսի օրոք Հայաստանում թողարկված պղնձե դրամներ, ՊԲՀ, 2004, թ. 2, էջ 235, նկ. 2, 1-10:

14 Դա վկայում է, որ Արտաշեսյանների թագը շարունակում են կրել Արշակունյաց հարստության արքաները:

եւ վարսերն օղակող ժապավենի մի հատվածը: Դարձերեսին պատկերված են «երկու կոնաձեւ, միմյանց կից, զառիթափ լանջերով ու սրածայր լեռնագագաթներով...», աչ կողմինը մյուսից ավելի բարձր»: Լեռներից վերեւ կիսաշրջանաձեւ դասավորությամբ հունարեն գրություն է՝ ΑΛΟΚΑΙΣΑΡ, ներքեւում Α տառ (տէն նկարը)¹⁵: Ըստ Ռուբեն Վարդանյանի՝ դրամները թվագրվում են 163 թ. դեկտեմբերից մինչեւ 164 թ. դեկտեմբերն ընկած ժամանակահատվածով¹⁶, այսինքն՝ երբ Սոհեմոսը երկրորդ անգամ բազմեց հայկական գահին: Բացի այդ, դրամների վրա թագադրողը Լուկիոս Վերոսն է: Ռ.Վարդանյանն իրավացի է. դարձերեսին պատկերվածները Մասիսն ու Նեխ Մասիք են, ոչ թե Կապադովկիայի Արգոս լեռը, ինչպես ենթադրում են որոշ գիտնականներ¹⁷, եւ Α տառը Արտաշատ մայրաքաղաքի առաջին տառն է¹⁸: Ի դեպ, Α տառը հանդիպում է նաեւ Տիգրան Երկրորդի, Արտավազդ Երկրորդի եւ Տիգրան V-ի (մ. թ.ա. 6 թ.) դրամների վրա. վերջինս համարվում է Արտաշատի փոփոխանոցի մենագիրը¹⁹: Արարատը պատկերված է նաեւ Տիգրան IV-ի դրամի դարձերեսին: Ինչ վերաբերում է Սոհեմոսի դրամների դարձերեսին Մասիսը որպէս դրամատիպ ընտրելուն²⁰, կարծում ենք՝ Արարատյան դաշտում՝ Արաքսի ափին կառուցված Արտաշատ մայրաքաղաքի դիմաց վեր խոյացող գեղատեսիլ սրբազան լեռն այն ժամանակ նույնպէս խորհրդանշել է Հայաստանը: Համաձայն չենք, սակայն, որ 164-167 թթ. Սոհեմոսը գտնվել է Արտաշատում²¹: Հնագիտական պեղումների նյութերը հավաստում են, որ այդ ժամանակ քաղաքը դեռեւս վերականգնված չի եղել²², եւ որ 164 թ. Սոհեմոսի նստավայրը նոր մայրաքաղաք հռչակված Կայնեպոլիսն էր:

Պարթեւների արքա Վաղարշ Երրորդը, հայկական գահին Սոհեմոսի բազմելը չհանդուրժելով, Անտոնինոս Պիոս կայսեր մահից հետո՝ 161 թ., պահը հարմար նկատելով, հարձակվեց Հայաստանի վրա: Կապադովկիայի հռոմեական ռազմական շրջանի հրամանատար Էլիոս Սեւերիանոսը շտապում է Սոհեմոսին օգնության հասնել: Կարսում՝ Էլեգեայում, սակայն, հայ-պարթեւական զորքերը, խոսքով զորավարի գլխավորությամբ, կոտորում են հռոմեական զորքերին: Սեւերիանոսն ինքնասպան է լինում²³:

Սոհեմոսի փախուստից հետո պարթեւները գահը հանձնում են Բակուրին (161-163 թթ.): Այնուհետեւ ներխուժում են Կապադովկիա, այնտեղից

15 Տէն Ռ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 235, նկ. 1:

16 Տէն անդ, էջ 245:

17 Տէն անդ, էջ 247-250:

18 Տէն անդ, էջ 251:

19 Տէն Մ. Զարդարյա Ն, Արտաշատում կտրված դրամների մի տիպի մասին, ԼՀԳ, 1977, թ. 2, էջ 83, 84:

20 Տէն Ռ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 252:

21 Տէն անդ, էջ 250:

22 Տէն Ժ. Խաչատրյան, Ա. Կանեցյան, Արտաշատի VIII բլրի շերտագրությունը, ԼՀԳ, 1974, թ. 9, էջ 84-87:

23 ՀՀԳ, հ. I, էջ 782:

մտնում Ասորիք, գրավում Մծբինը, Եդեսիան, ինչպես նաև Ասորիքի մյուս քաղաքները: Կայսր Մարկոս Ավրելիոսին (161-180 թթ.) անհանգստացնում է պարթևների հաղթարշավը: Այդ իրադարձությունը ստիպում է նրան կտրուկ քայլերի դիմել. կայսրության ուժերը կենտրոնացնելով արեւելքում՝ Անտիոք է ուղարկում գահակից Լուկիոս Վերոսին (161-169 թթ.), որպեսզի տեղում կազմակերպի պայքարը պարթևների դեմ եւ վերադարձնի հայկական գահը: Վերջինս զորքերը հանձնում է զորավարներ Ավիդիոս Կասիոսին, Ստատիոս Պրիսկոսին եւ Մարտիոս Վերոսին:

Ստատիոս Պրիսկոսը նշանակվում է Կապադովկիայի շրջանի գորահրամանատար: Նա հարձակվելու էր Հայաստանի վրա: 163 թ. մտնում է Հայաստան, շրջապատում եւ գրավում է Արտաշատը²⁴: Ենթադրվում է, որ նա ավերել է Արտաշատը: Զինաբախումների ընթացքում եւ քաղաքը նվաճելուց հետո հռոմեական զորքերը, բնականաբար, թալանել եւ մասամբ ավերել են այն, հատկապես պալատական համակառույցն ու վերնախավի շենքերը²⁵:

Բակուրի թագավորության շրջանի մասին տեղեկություններ գրեթե չկան: Ստեփանոս Բուզանդացու մոտ Ասինիոս Քվատրատոսի (161-230 թթ.) «Պարթևականք» երկի էջերում պահպանված հատվածներից մեկում ասված է. «Այդ ժամանակ հայոց թագավոր Պակուրը (Բակուր) գտնվում էր Հայաստանում՝ Արտաշատի մոտ եւ Ուտիքում»²⁶, որն Արշակունիների ամառանոցներից մեկն էր:

Համացանցում հին մետաղադրամների Roma Numismatics Limited բրիտանական համբավավոր աճուրդում վաճառքի է հանվել հին հայկական մետաղադրամ: Դրամը բնութագրելիս նշվում է, որ դիմերեսին հայոց արքա Տիգրան Չորրորդն է եւ քույրը՝ Էրատո թագուհին: Դարձերեսին Արարատ լեռան պատկերն է՝ իր զույգ գագաթներով: Մետաղադրամը հայտնաբերվել է Արտաշատից 1978 թ.: Դրամի վրայի հունարեն արձանագրությունը վերձանվել է իբրեւ «Կեսարի բարեկամ»:

Հայտնի է նաեւ, որ նույն թվին Արտաշատից հայտնաբերված նման պատկերով երկրորդ նմուշը վերագրվում է Սոհեմոսին²⁷:

Տիգրան Չորրորդը եւ Էրատոն Տիգրան Երրորդի գավակներն էին²⁸: Տիգրան Չորրորդի թագավորության ժամանակաշրջանի մասին (մ.թ.ա. 8-ից մինչեւ մ.թ.ա. 1 թթ., որոշ ընդմիջումով, ակներեւաբար՝ մ.թ.ա. 5-2 թվականներ-

24 Տե՛ս **К. Тревер**, նշվ. աշխ., էջ 228, ՀԺՊ, հ. I, էջ 783: Վաղարշապատի հիմնադրման հարցի շուրջ:

25 Տե՛ս **Ժ. Խաչատրյան, Ա. Կանեցյան**, նշվ. աշխ., էջ 84-87, տախտ. II:

26 **К. Тревер**, նշվ. աշխ., էջ 232, ՀԺՊ, հ. I, էջ 783: Այս վկայությունն անորոշ է. Բակուրը չէր կարող միաժամանակ եւ Արտաշատի մոտ լինել, եւ Ուտիքում:

27 Տե՛ս **Ռուբեն Վարդանյան**, Լուկիոս Վերոսի օրոք Հայաստանում թողարկված պղնձե դրամներ, ՊԲՀ, 2004, թ. 2, էջ 235, նկ.11:

28 Տե՛ս **Корнелии Тацит**, Сочинение в двух томах, том первый, Анналы, Ленинград, 1969, II, 3 հղ. 5. ՀԺՊ, հ. I, Երևան, 1971, էջ 632:

որը քիչ է հայտնի: Նա իր դրամների վրա կրում է «արքայից արքա» տիտղոսը, որը վկայում է Հռոմից անկախ լինելը²⁹:

Հայտնի չէ՝ Սոհեմոսը դրամ հատե՞լ է, թե՛ ոչ. դրամի վրա թագուհու հետ է պատկերվել, կարծում ենք՝ այն հիմնավորելու կարիք ունի: Այդ Սոհեմոսն ինչո՞ւ էր կրելու Արտաշեսյանների թագը: Հայտնի է, որ Տիգրան Չորրորդն է միայն գահակից քրոջ՝ Էրատոյի հետ պատկերվել, որը նաեւ նրա կինն էր: Ենթադրվում է, որ Տիգրան Չորրորդը Էրատոյի հետ կառավարել է մ.թ.ա. 2-ից մ.թ. 1 թվականը: Հյուսիսային ցեղերի՝ բարբարոսների դեմ մղված պայքարում Տիգրան Չորրորդի գոհվելուց հետո Էրատոն հրաժարվում է գահից³⁰: Էրատոն մեկ անգամ եւս միայնակ գահակալել է մինչեւ մ.թ. 8 թվականը: Դրանով ավարտվում է Արտաշիսյան հարստության՝ Հայաստանի երկուհարյուրամյա գահակալությունը³¹:

Արտաշատում 1978 թ. ի հայտ եկած վերոհիշյալ դրամների դիմերեսին, ինչպես նշվեց, Տիգրան Չորրորդը եւ Էրատոն են պատկերված, դարձերեսին՝ Մասիսը եւ Նեխ Մասիքը: Սոհեմոսի նստավայրը «Նոր քաղաքն» էր, որտեղից Արարատի գույգ գագաթներն այդպես չեն երեւում, ինչպես դրամի դարձերեսինն է: Դրամները հատվել են Արտաշատում Տիգրան Չորրորդի օրոք, Սոհեմոսի կառավարումից 150 տարի առաջ: Վերջինիս վերագրվող դրամների արքայի պատկերը նման է, գրեթե նույնն է³², ինչ Տիգրան Չորրորդինը:

Հելլենիստական շրջանում Հայաստանում եւ Պարթևստանում տարածում է ստանում կառավարող դինաստիայի արքաների եւ թագուհիների մահացած նախնիների պաշտամունքը: Այդպես էր Սելեւկյանների եւ Պտղոմեոսյանների երկրներում: Այդ ավանդույթը Հայաստանում տարածված էր մ.թ.ա. II դ., իսկ մ.թ.ա. առաջին դարում տարածում է ստանում նաեւ կառավարող արքաների պաշտամունքը³³: Աստվածացվել են նաեւ Տիգրան Չորրորդը եւ քույրը՝ Էրատոն: Թագուհու Էրատո անունը ոչ թե նրա տոհմական, այլ Ապոլոնին ուղեկցող ինը մուսաներից մեկի անունն է³⁴:

Այս առումով ուշագրավ է Հայաստանի Հանրապետության Արենի հնավայրում հայտնաբերված զոհասեղանի հունարեն արձանագրությունը. «Էմիլիոս Վալես (Վալենտ) մայր երկրին (Դեմետրին) Օլյուպրի աստվածուհի տիրուհուն»³⁵: Ենթադրվում է, որ հռոմեական զորքերը երկու մասի են բաժանվել,

29 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Հ. I, Երևան, 1977, էջ 290, 291:

30 Տե՛ս Тацит, Анналы, II, 3: Դիոն Կասսիոս, ինն հունական աղբյուրներ, թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, գիրք 55, 9, 4, Գ. Խ. Саркисян, Царица Эрато, Кавказ и Византия, вып. 6, Ереван, 1988, էջ 17:

31 Տե՛ս Тацит, Анналы, II, 4. Գ. Խ. Саркисян, նշվ. աշխ.:

32 Տե՛ս Ռուբեն Վարդանյան, նշվ. աշխ., նկ. 2, 2-10:

33 Տե՛ս Գ. Խ. Саркисян, նշվ. աշխ., էջ 14-15:

34 Տե՛ս անդ. էջ 18:

35 Տե՛ր - Մարտիրոսով, Արենիի հունարեն արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1989, թ. I, էջ 178, նկ. 1:

որպեսզի Նախիջևանից Շաղատ եւ Արփա գետի կիրճով Արփանեալ տանող ճանապարհները հսկողության տակ առնեն, թույլ չտան պարթեւներին՝ օգնելու Բակուրին³⁶: Սակայն, հռոմեական զորքերը 163 թ. ամռանը երեք ուղղություներով ընդհանուր հարձակման են անցնում դեպի Հայաստան, Ասորիք եւ Միջագետք³⁷: Պարթեւները Բակուրին օգնելու հնարավորություն չունեին. նրանք հայտնվել էին ծանր վիճակում: Իսկ 164 թ. Դուրա-Եւրոպոս քաղաքի մոտ Ավիդիոս Կասիոսի հրամանատարությամբ Ասորիքում եւ Միջագետքում գործող հռոմեական զորքերից կրած պարտությունից հետո Վաղարշ Երրորդն ստիպված էր անցնել Տիգրիսի ձախ՝ արեւելյան ափը:

Հռոմեացիները գրավում են Հյուսիսային Միջագետքի Եդեսիա եւ Մծքին քաղաքները, հասնում Բաբելոնիա, ավերում, հրի մատնում Տիգրիսի վրայի Սելեւկիան եւ Տիգրոն մայրաքաղաքը³⁸: Ակներեւաբար, Բակուրին հետապնդող հռոմեական զորքերին հաջողվել է հասնել եւ գերել նրան: Զորքերի հրամանատարը եղել է Էմիլիոս Վալեսը, որը հաղթանակի առթիվ դրոշմել է գոհասեղանի հունարեն արձանագրությունը: Բակուրին գերելու լուրն առնելուց հետո միայն Մարտիոս Վերոսը կարող էր Թուլիդիդեսին, որը, հավանաբար, եղել է Կապադովկիայում տեղակայված լեգեոններից (XII Fulminata եւ XV Apollinaris) մեկի հրամանատարը³⁹, ուղարկել Սոհեմոսի հետեւից: 165 թ. Հռոմում նշում են Հայաստանի եւ Պարթեւստանի դեմ տարած հաղթանակները: Սենատը Մարկոս Ավրելիոսին եւ գահակից Լուկիոս Վերոսին շնորհում է «Հայկական» (Armeniacus) եւ «Պարթեւական» (Parthicus) տիտղոսները⁴⁰: Այդ առթիվ թողարկվում են դրամներ:

Հռոմեացիներն Արտաշատի գրավումից հետո նրանից ոչ հեռու իզոր գորաջոկատ են տեղակայում, կառուցում գորակայան: Դիոն Կասսիոսը վկայում է. «Մարտիոս Վերոսն ուղարկել էր Թուլիդիդեսին, որպեսզի նա Սոհեմոսին վերստին բերի Հայաստան: ...Արդ՝ (Մարտիոսը) գալով նոր քաղաք, որն իր ձեռքում պահում էր Պրիսկոսի դրած հռոմեական կայազորը, ապստամբության հանդգնողներին թե՛ խոսքով եւ թե՛ գործով հնազանդեցնելուց հետո հայտարարում է, որ (այդ քաղաքը) կլինի գլխավորը Հայաստանում»⁴¹: Ականավոր գիտնական Մոմզենը, հենվելով այս վկայության վրա, համարում է, որ հռոմեական զորավար Ստադիոս Պրիսկոսը 163 թ. հիմնադրել է նոր մայրաքաղաք Կայնեպոլիսը (Նոր քաղաք)⁴²:

36 Անդ, էջ 186:

37 ՀԺՊ, հ. I, էջ 783:

38 Տնն անդ, էջ 783, 784:

39 Տնն Կ. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 234. Pauly-Wissowa, Kroll. Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft. Thukydides.

40 Տնն Կ. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 237-238, ՀԺՊ, հ. I, էջ 786-787:

41 Դիոն Կասսիոս, LXXI, 3, 1:

42 Տնն Կ. Моммзен, История Рима, т. V. М., 1949, էջ 367, прим. 2. ՀԺՊ, հ. I, էջ 779, ծան. 54:

Այսպիսով՝ քանի որ Արտաշատն ավերված էր, եւ պարթեւների հետ պատերազմն ավարտված չէր, Սոհեմոսի նստավայրը դարձավ Կայնեպոլիսը՝ գտնվելով հռոմեական լեգեոնների պաշտպանության ներքո: Պարթեւների վերջնական պարտությունից հետո՝ 166 թ., երկու երկրների միջեւ կնքված խաղաղության պայմանագրով Հռոմի եւ Պարթեւստանի միջեւ վերականգնվում է մինչեւ 161 թ. վիճակը⁴³: Ակներեւաբար, Վաղարշ Երրորդն այս պայմանագրով հրաժարվել է իր բոլոր նվաճումներից, համաձայնել է, որ հայկական գահին բազմի հռոմեական դրածոն՝ պատանդ տալով իր որդուն՝ Միհրդատին: Այլապես անհասկանալի է դառնում Բակուրի եղբոր՝ Միհրդատի՝ Հռոմում հայտնվելը, որը հիշատակվում է վերջինիս մահվան հանգամանքով, եւ զոհասեղանին դրոշմվում հունարեն արձանագրության տողերով⁴⁴:

Սոհեմոսի՝ երկրորդ անգամ հայկական գահին վերահաստատվելուց (164 թ.) հետո՝ 166 թ. մինչեւ Մեպտիմիոս Մեներոսի կայսր դառնալը (193թ.) Հայաստանի վերաբերյալ գրեթե ոչինչ հայտնի չէ: Վաղարշապատում հայտնաբերվել են լատիներեն երկու արձանագրություն, որոնցից մեկը թվագրվում է 175 թ.⁴⁵, մյուսը՝ 185 թ.⁴⁶: Առաջինից իմանում ենք, որ Մարկոս Ավրելիոսի օրոք՝ 173-175 թթ., Նոր քաղաքում կանգնած է եղել հռոմեական կայազոր: Կապադովկիայի լեգատ Արիոս Անտոնինոսի հրամանատարությամբ եղել են XII Fulminata եւ XV Apollinaris լեգեոնների երկու ջոկատ (vexillatio) եւ այլ զորամասեր, որոնք ստեղծել են պաշտպանական համակարգ, որի պատի վրա տեղադրված է եղել արձանագրությունը: Արձանագրություններից երկրորդը վերաբերում է Կոմմոդոսի (180-192 թթ.) ժամանակաշրջանին: Այստեղ հիշատակվում է միայն XV Apollinaris լեգեոնը: Կապադովկիայի լեգատը եղել է Կելիոս Կալվինը: Պաշտպանական համակարգի կառուցողական աշխատանքները գլխավորել է ցենտուրիոն Ավրելիոս Լապրասը⁴⁷: Այսինքն՝ այստեղ էր կանգնած XV Apollinaris լեգեոնը 163-175 թթ. եւ 185 թ.: Իրավացի է Կ. Տրեյերը, երբ ենթադրում է, թե Կապադովկիայի բանակի մեջ մտնող այս լեգեոնը կցված է եղել Հայաստանին⁴⁸: Ակներեւաբար, հռոմեական կայազորեր են տեղակայվել ոչ միայն Կայնեպոլիսում, այլեւ ստրատեգիական նշանակություն ունեցող քաղաքներում ու ամրոցներում՝ Արտաշատում⁴⁹, Գառնիում⁵⁰ եւ

43 ՀԺՊ, հ. I, էջ 786:

44 Տե՛ս **К. В. Тревер**, նշվ. աշխ., էջ 237-238, ՀԺՊ, հ. I, էջ 786-787:

45 Ս. Երեմյանը այն թվագրում է 176 թ. տե՛ս ՀԺՊ, հ. I, էջ 788:

46 Տե՛ս **К. Тревер**, նշվ. աշխ., էջ 229, 265 եւ հուն., 268 հուն., ՀԺՊ, հ. I, էջ 788:

47 Տե՛ս անդ, էջ 229, 268, 269, ՀԺՊ, հ. I, էջ 788:

48 Տե՛ս անդ, էջ 269:

49 Տե՛ս **Ռ. Մանասերյան**, Հայաստանը Արտավազդից մինչեւ Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997, էջ 122:

50 Տե՛ս **Б. Аракелян**, Гарни II, Результаты раскопок 1951-1955, Археологические раскопки в Армении, 7. Ереван, 1957, էջ 84. **Ж. Хачатрян, А. Тоникян**, Античная баня в Гарни, ВДИ, 1986, 3, էջ 149, 150. **Ժ. Խաչատրյան**, Գառնիի պեղումները, ՀՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ., դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Երևան, 1983, էջ 23-

այլուր: Այդ են վկայում Գառնիում՝ պարսպի հարավարեւելյան հատվածում՝ ներսում՝ տաճարից 50 մ հեռավորության վրա կառուցված երկհարկանի բնակարանում հայտնաբերված հռոմեական 49 արծաթե դրամներից բաղկացած I-II դարերի գանձերը, որոնց մեջ առկա են Մարկոս Ավրելիոսի յոթ դրամները, Լուչիի, Լուկիոս Վերոսի կնոջ (161-169 թթ.), Կոնստանտինի (180-192 թթ.) եւ իր կնոջ՝ Զրիստինեի մեկական դրամները, ինչպես նաեւ Գառնի գյուղի հյուսիսարեւմտյան մասում՝ գետակի ափին հայտնաբերված, հավանաբար, բարձրաստիճան հռոմեացու դամբարանում գտնված ուղեկցող նյութերը, այդ թվում՝ Տրայանոսի եւ Անտոնինոս Պիոսի ոսկե դրամները:

Արտաշատում կայագործեր էին տեղակայված եղել նաեւ հաջորդ կայսրերի օրոք՝ մ. թ. ա. I դ. Մարկոս Անտոնիոսի կողմից Արտավազդին գերեվարելուց հետո⁵¹, ինչպես նաեւ Տրայանոսի ժամանակ⁵², հնարավոր է՝ նաեւ Մոհենոսի կառավարման երկրորդ շրջանում: Ըստ Վաղարշապատի լատիներեն վիմագրերի՝ հռոմեական կայագործերը 20 տարուց ավելի զբաղվել են շինարարությամբ եւ ամրություններ կառուցելով: Ըստ Վաղարշապատի դամբանադաշտից 1967 թ. հայտնաբերված կարասային թաղման բերանին դրված կղմինդրի, որը կրում է սկյութական IV լեգեոնի դրոշմը⁵³, կարելի է ենթադրել, որ Նոր քաղաքի կառուցապատման իր մասնակցությունն է ունեցել նաեւ այդ լեգեոնը, որը 114-117 թթ. շինարարական աշխատանքներ է կատարել Արտաշատում⁵⁴:

Հնագետ Հ. Հակոբյանի կարծիքով՝ Կայնեպոլիսի գորակայանը Մելիտենեի եւ Սատաղի գորակայանների նման քառանկյուն հատակագծով ամրոց-լիմես պետք է լիներ եւ այն կառուցվեր Վաղարշապատ-Վարդգեսավանի հին բնակավայրի տեղում: Հ.Հակոբյանը կարծում է, որ հռոմեացիները Վաղարշապատը վերանվանեցին Կայնեպոլիս եւ հռչակեցին Հայաստանի մայրաքաղաք, որ Վաղարշապատի տեղում հռոմեացիներից շատ առաջ եղել է հեթանոսական տաճար, իսկ վերջինիս հարեւանությամբ՝ արքայական պալատ. «Ավելի ուշ Հայաստանի նոր մայրաքաղաքում ծավալվում են մեծածավալ շինարարական աշխատանքներ, որոնց ապացույցն այստեղ գտնված 175 թ. եւ 185 թ. վերաբերող լատինական երկու արձանագրություններն են»⁵⁵:

24. Ժ. Խաչատրյան, Գառնիի տաճարը Հերոն, վկայարան.- Հայոց սրբերը եւ սրբավայրերը, Երեւան, 2001, էջ 246. Г. Саркисян, Римские монеты в Армении в I в.- начале II в., «Բաներ Հայաստանի արխիվների», 1986, թ.2, էջ 146:

51 Տեն Դիոն Կասիոս, XLIX, 44, 4, LI, 16, 2. ՀԺՊ, հ. I, էջ 623, 627:

52 Տեն Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 308:

53 Տեն Ռ. Թորոպյան, Ս. Կրկնաշարյան, Հնագիտական նյութեր Էջմիածնից, ՊԲՀ, 1971, թ. 4, էջ 287.

Ժ. Խաչատրյան, Արտաշատից հայտնաբերված լատիներեն արձանագրությամբ դրոշմված կղմինդրներ եւ աղյուսներ, ՊԲՀ, 2006, թ.1, էջ 230-235:

54 Տեն Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 302-311:

55 Հ. Հակոբյան, Մեծ ու Փոքր Հայքերի սահմանագլխի հռոմեական ամրությունների համակարգը, ՊԲՀ, 1986, թ. 4, էջ 152-154:

Ուղղանկյուն հատակագծով եւ քառակուսի բուրգերով մի ամրոց էլ բացվել է Արագածոտնի Արուճ⁵⁶ հնավայրում, որը, ըստ Եղիշեի, եղել է արքունի ձմեռոց-գորակայաններից մեկը, որը Ե. դ. կեսերին ավերել է Վասակ Սյունին⁵⁷: Ամրոցը թվագրվում է Դ.-Է. դարերով: Սակայն այն ավելի վաղ, ակներեւաբար, II-III դարերի է պատկանում, քանի որ Դ. դ. այդ գորակայանները փոխարինվեցին նոր տիպի կառույցներով, որոնք հիշեցնում էին ներքին բակի շուրջ կառուցված, ուղղանկյուն մեծ, հզոր աշտարակներով միջնադարյան դղյակները⁵⁸:

Արդ, դառնանք այն խնդրին, թե մինչեւ Կայնեպոլիսի կառուցումը, այստեղ եղել է Վաղարշ Առաջինի հիմնադրած Վաղարշապատ մայրաքաղաքը: Իտալացի ականավոր պատմաբան Մոմզենը համարում է, որ 163 թ. Արտաշատի գրավումից հետո նրանից ոչ հեռու հռոմեացիները հիմնեցին գորակայան, տեղադրեցին հզոր կայազոր: Այն անվանեցին Կայնեպոլիս, Նոր քաղաք կամ Վաղարշապատ: Վերջինս ազդարարեցին երկրի առաջին քաղաք՝ մայրաքաղաք: Եվ 164 թ. Բակուրի տեղը գահին հաստատեցին Սոհեմոսին⁵⁹: Ասել է թե՛ այդ տեղում քաղաք, առավել եւս մայրաքաղաք չի եղել:

Արտաշատի վերին քաղաքում միջնաբերդն ամենաբարձրն էր (70 մ) եւ ամենամեծ մակերեսն ուներ: Այն Արարատյան դաշտի նկատմամբ ունեցած իր իշխող դիրքի, զառիթափ լանջերի պաշտպանական ճկուն համակարգի շնորհիվ անառիկ էր, գտնվում էր առեւտրական ճանապարհների խաչմերուկում, Արաքսի ափին, որի վրա Տափերական կամուրջն էր: Ստրատեգիական եւ տնտեսական առումով բազում առավելություններ ուներ եւ վաղուց էր հայտնի հունահռոմեական աշխարհին՝ իբրեւ խոշոր եւ վաճառաշահ քաղաք: Անկախ այն բանից, թե երբ է կառուցվել Վաղարշապատը, նրա դիրքն ստրատեգիական առումով անհամադրելի էր Արտաշատի հետ: Ուստի Վաղարշ Առաջինը նոր մայրաքաղաք կառուցելու կարիք չուներ: Եւ ինչպես Վաղարշ Առաջինի, այնպես էլ նրան հաջորդած Սոհեմոսի նստավայրը եղել է Արտաշատը:

Հայտնի է, որ մայրաքաղաքը պետք է ունենար լավ պաշտպանված հզոր միջնաբերդ՝ իր պալատական, վարչական շենքերով: Այն կառուցվում էր առաջին հերթին: Մայրաքաղաքում պետք է լինեին նաեւ երկրի գլխավոր աստվածների, տվյալ դեպքում՝ Անահիտ-Արտեմիսի եւ Արեգ-Միհր-Ապոլոն-Տիրի տաճարները, ինչպես Արմավիրում, Երվանդաշատում, Արտաշատում: Եթե Վաղարշ Առաջինը հիմնադրած լինեւ Վաղարշապատ քաղաքը, այն էլ մայ-

56 Բ. Լ. Սարգսյան, Արուճի վաղ միջնադարյան հուշարձանները, ՊԲՀ, 1985, թ. 4, էջ 162-165, գծ. 1:

57 Եղիշե, Վասակ Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին (իրատ. պատրաստելը եւ նախաբանը Ե. Տեր-Սիմայանի), Երևան, 1957, էջ 78-79:

58 "Всеобщая история архитектуры в XII томах" (այսուհետ՝ ВИА), т. II. М., 1973, էջ 509:

59 Т. Момзен, изд. 2-е, т. 3, 367, ծան. 2, 3:

րաքաղաքը, բնականաբար, վերոհիշյալ բոլոր կառույցները պետք է ունենար, դառնար Սոհեմոսի համար նոր նստավայր: Կայնեպոլիսը կառուցելու կարիքը չէր լինի, եւ չէր փոխվի քաղաքի անունը: Առաջին անգամ չէ, որ Հայաստանը ապստամբում էր հռոմեացիների դեմ, եւ առաջին անգամ չէ, որ Հռոմը հայկական գահին հաստատում էր իր դրածոյին, թեւեւ՝ Արտաշատի անունը չի փոխվել: Ըստ լատիներեն արձանագրությունների՝ հռոմեական կայագորը 23 տարի՝ մինչեւ Սոհեմոսի մահը՝ 192/193 թթ., զբաղված է եղել շինարարությամբ:

Արդ, ինչ էին կառուցում հռոմեացիները: Ուսումնասիրողների մի մասը կարծում է, որ Վաղարշապատը կառուցել է Վաղարշ Առաջինը Վարդգեսավանի կամ Արտիմեդի տեղում: Հռոմեացիները 163 թ. գրավեցին Արտաշատը, ճնշեցին ապստամբությունը, այնուհետեւ փոխեցին Վաղարշապատի անունը, այն վերանվանեցին Նոր քաղաք (Կայնեպոլիս) եւ հռչակեցին Հայաստանի մայրաքաղաք⁶⁰: Եթե Վաղարշապատը նույնպես ավերված լիներ, աղբյուրներն Արտաշատի հետ կհիշատակեին նաեւ Վաղարշապատի՝ երկրորդ մայրաքաղաքը գրավելու եւ ավերելու մասին: Արեւելագետ Կ. Տրետերը գտնում է, որ 163 թ. Վաղարշապատում կամ նրա մոտ հռոմեացիները ամրություն կառուցեցին եւ այնտեղ տեղավորեցին հզոր կայագոր, այն անվանեցին Կայնեպոլիս «Նոր քաղաք»⁶¹: Արտաշատի գրավումը եւ հռոմեական կայագորի համար հատուկ ամրության կառուցումը Կ. Տրետերը կապում է Հայաստանը հռոմեական պրովինցիա հայտարարելու նպատակների հետ⁶²: Մինչդեռ հռոմեացիները Հայաստանը գրավել են նաեւ մինչ այդ, եւ Արտաշատի առկայությունը չի խոչընդոտել (օրինակ Տրայանոսին) Հայաստանը հայտարարելու պրովինցիա:

Աշխ. Քալանթարը գտնում է, թե արդարացի է Խորենացին, երբ արձանագրում է, որ Վաղարշապատը շատ ավելի հին է («Արտիմեդ քաղաք», «Վարդգեսի ավան», II, 65): Կասկածից վեր է, որ մեծ պետք է լիներ Վաղարշի դերը, որ քաղաքը նրա անունով կոչվեր: Հիմնագուրկ է Վաղարշին հիմնադիր համարելը, ինչպես անում են որոշ ուսումնասիրողներ, «...անկախ նրանից, թե Վաղարշն ապրել է II դարի սկզբին, թե՛ նրա վերջին»⁶³: Սակայն եղած բնականաբար նա է պարսպապատողն ու քաղաքի վերածողը, ինչպես Խորենացին ավետում է՝ «Վաղարշ պատեաց պարսպաւ եւ հզոր պատուարաւ (հզոր աւանն Վարդգեսի) եւ անուանեաց Վաղարշապատ, որ եւ Նոր քաղաք»⁶⁴: Ըստ

60 ՀժԴ, հ. I, էջ 788, Գ. Տիրացյան, Վաղարշապատ, էջ 229. С. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 153, էջ 21, 22 Г. Тирация, К вопросу о градо-строительной структуре..., էջ 81-83:

61 К. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 228:

62 Անդ, էջ 228-229:

63 Ա. Քալանթար, Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, էջ 55:

64 Խորենացի, II, 65:

Մանանդյանի՝ «Խորենացու ենթադրությունը Վաղարշապատի պարիսպների եւ հողապատնեշի կառուցման մասին, հավանաբար, հիմնված է ոչ թե պատմական աղբյուրների տեղեկությունների վրա, այլ Վաղարշապատ անվան ոչ ճիշտ մեկնաբանության»⁶⁵: Խոսքը վերաբերում է քաղաքի անվանը՝ «Վաղարշ» եւ «պատ» - «աբատ» (քաղաք, բնակություն):

Այսպիսով՝ ինչպես տեսնում ենք, կարծիքները տարբեր են եւ հաճախ հակասական: Անտեսված են քաղաքաշինության սկզբունքներն ու, թեեւ կարճատեւ, հնագիտական պեղումների արդյունքներն ու Էջմիածնի Մայր տաճարի, Հռիփսիմեի եկեղեցու վերակառուցողական աշխատանքների ժամանակ ի հայտ եկած նյութերը: Վաղարշապատի հյուսիսարեւելյան հատվածում 1926-1929 թթ. պեղվել են թրժած կավե սարկոֆագներ: 1930 թ-ին դամբարաններ են բացվել («սրվակավոր») Այգեգործական ընկերության գինետան շինարարության ժամանակ⁶⁶: Հռիփսիմեի տաճարի դիմացի թաղումները Աշխ. Քալանթարը համարում է հեթանոսական-քրիստոնեական խառը թաղումներ: Ընդհանրապես հայտնաբերվել են հինգ տարբեր տիպի դամբարաններ⁶⁷: Հռիփսիմեի տաճարին կից պեղվել են սալարկղային թաղումներ, որոնց մեջ մեկական ապակե փոքր սրվակ է դրված եղել եւ զանազան զարդեր, սերդուլիկից, ագաթից, ապակուց, արծաթից, բրոնզից մատանիներ, գեմաներ, ուլունքներ, ֆիբուլա եւ այլն⁶⁸: Մյուս ձեռք հողի շերտի կտրվածքում կատարված թաղումն է, որը նույնպես ծածկված է եղել սալ քարերով: Գտնված իրերի մեջ եղել են բրոնզե զարդեր, ուլունքներ: Առկա է նաեւ արծաթապատ պղնձե մի դրամ, որը, ըստ Զոգրաֆի, Վեսպասիանոսի կամ Տիտոսի 69 կամ 71 թ. թողարկած դրամն է⁶⁹: Ինչ վերաբերում է թրժած կավից կաղապարված սարկոֆագներին, վերջիններն ուղեկցող նյութեր չեն պարունակում, ծածկված են կավե կափարիչով, այնուհետեւ քարե սալերով: Ուշագրավ են թրժած կավե կոշկաձեւ սարկոֆագները, որոնք Հայաստանի Հանրապետության մյուս հուշարձաններից մեզ հայտնի չեն: Վերջիններս աղերսվում են Միջագետքի⁷⁰ սարկոֆագների հետ: Հինգերորդ տիպը օվալաձեւ իրանով կարասային թաղումն է, որն ուղեկցող նյութերով առավել հարուստ է: Գտնվել են բրոնզե,

65 Я. Манандян, նշվ. աշխ, էջ 116:

66 Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 12:

67 Անդ, էջ 37, նկ. 12:

68 Տե՛ս անդ, էջ 37, 38, նկ. 13ա, տախտ. VII-VIII:

69 Տե՛ս անդ, , էջ 39, 51, նկ. 13 ք-զ:

70 E. F. Schmidt, Persepolis, vol. II. Chicago, 1957, pl. 86-88; R. Ghirshman, Les fouilles de Suse 1946-1951.- Revue des arts, 1957, III, s. 188, David and Joan Oates, Nimrud, 1957.- The Hellenistic Settlement, Iraq, vol. XX, p. 2, 1958, pl. XXVII, W. Andrae and H. Lenzen, Die Partherstadt Assur, Leipzig, 1933, taf. 43, d, h, 45, a-f, 47, h, i. N. P. Joll, The Necropolis, The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth Season of Work 1935-1936. New Haven, London, 1946, p. 95-97, fig. 3-5, pl. XXVII-XXVIII. L. Watermann, Second Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar.-Iraq, Ann Arbor, 1933, p. 48, pl. XVI. 2. Ժ. Խաչատրյան, Ռ. Թորոպյան, Նյութեր Վաղարշապատի հյուսիս-արեւելյան դամբարանադաշտից, ԼՀԳ, 1976, թ. 5, էջ 100:

թանկագին քարով (ռուբին) արծաթե մատանիներ, գեմաներ, մանյակներ, ուլունքներ եւ այլն⁷¹:

Առաջին չորս տիպի դիակները թաղված են եղել մեջքի վրա պառկած, իսկ կարասայինում՝ կույզ եկած, ոտքերը ծալած դիրքով: Ուղղությունը, բացի կարասային թաղումից, արեւելք-արեւմուտք է, գլուխը՝ արեւմտյան կողմում՝ աննշան շեղումներով: Դիակների դիրքի եւ ուղեկցող նյութերի հիման վրա վերջիններս թվագրվում են հռոմեական դարաշրջանով: «Այսպիսով ստացվում է մի ընդարձակ հանգստարան միեւնոյն ժամանակաշրջանի, որը ներկայացնում է մեծ քաղաքի նեկրոպոլը»⁷²: Աշխ. Քալանթարը գտնում է, որ ուղեկցող վերոհիշյալ նյութերը «...ոչ միայն ընդհանրապես համապատասխանում են այդ ժամանակաշրջանին (հռոմեական - Ժ. Խ.), այլ մեծ մասամբ իրենց թե՛ տիպով եւ թե՛ ծագումով կարող են ճանաչվել հունահռոմեական՝ իբրեւ նմանություն կամ ուղղակի հռոմեական արտադրություն»⁷³:

Վաղարշապատի հռոմեական շրջանի համարվող դամբարանները, սակայն, եւ՛ իրենց դիակների թաղման դիրքով (արեւելք-արեւմուտք, գլուխը արեւմտյան կողմում) եւ՛ ուղեկցող նյութերով պատկանում են III դ. վերջ - V դ.⁷⁴: 1974-ին Երեւան-Էջմիածին մայրուղու Զվարթնոցի պետական տնտեսության անասնագետների մոտ՝ նույն դամբարանադաշտում, պատահաբար բացվել են սալարկղային, կարասային եւ կավե թրծած սարկոֆագների մեջ կատարված թաղումներ⁷⁵:

Սալարկղները պատրաստվել են տարբեր չափերի տուֆե սալերից: Կարասները՝ սուր նստուկով են (բարձր. 1 մ)՝ նման Արտաշատի եւ Գառնիի կարասներին: Կավե սարկոֆագները (դագաղները) ծածկվել էին կավե երեք սալերով, որոնց վրա փորագիր հավասարաթեւ մեկական խաչ կամ ռուսերեն յ տառը հիշեցնող նշան է արվել (երկար. 160-192 սմ, լայն. գլխ. մասում 50-52 սմ, ոտքերի կողմում 30-32 սմ, խոր. 27 սմ): Կավե սալերը ծածկվել են 5-15 սմ հաստությամբ ավազախառը հողով, որի վրա շարվել են 5-10 սմ հաստության տուֆե սալեր: Կավե եւ տուֆե սալերի միջեւ՝ հողի լիցքում, տեղադրվել են մեծ մասամբ ապակե զանազան սրվակներ, թասեր, կավե միկանթանի գավաթ, բրոնզե ոլորուն պոչով թիակ, մատանի, կավե ճարմանդ եւ այլ իրեր: Դիակները թաղված էին մեջքի վրա պառկած դիրքով: Դագաղները (սարկոֆագները) ունեին տարբեր ուղղություն: Այս դամբարանները նույնպես իրենց ձեւով, ծեսով եւ ուղեկցող նյութերով պատկանում են III-V դդ.: Ըստ

71 Տե՛ս Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 39-41, տախտ. VII-VIII, նկ. 13 դ, ե. գ. է:

72 Անդ, էջ 42, 43:

73 Անդ, էջ 51:

74 Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Գ. Տիրացյան, Ժ. Խաչատրյան, Հին Հայաստանի ապակին, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 3, Երեւան, 1969, էջ 13, 63, 137-140, 142, 145, Ժ. Խաչատրյան, Ռ. Թորոպյան, նշվ. աշխ., էջ 104, ծան. 16:

75 Տե՛ս Ժ. Խաչատրյան, Ռ. Թորոպյան, նշվ. աշխ., էջ 99:

որում, նախորդ դամբարանների ապակին, ինչպես նաև մեր հայտնաբերած ապակեղենի մեծ մասը տեղական՝ Վաղարշապատի արտադրանք է: Այստեղ ապակեգործության գոյությունը եւ՝ գրավոր աղբյուրներով, եւ՝ հնագիտական գտածոներով հաստատված է⁷⁶: Հնարավոր է միայն, որ փորագրելու եւ հղկելու եղանակով արված գծերով, շրջաններով, օվալաձեւ ու բրնձաձեւ զարդերով հարդարված ափսեները ներմուծված լինեն Միջագետքից: Այսպիսով՝ դամբարանների պեղումների արդյունքները չեն առնչվում Վաղարշապատի II դարի պատմության եւ մշակույթի հետ:

Ըստ գրավոր աղբյուրների եւ լատիներեն արձանագրությունների՝ հռոմեական կայսգորը կառուցում էր ամրություն՝ ուղղանկյուն հատակագծով, քառանկյուն աշտարակներով «կաստելում»-ների ձեւով, որը լեգեոնների ճամբարների փոքրացված կրկնօրինակն էր⁷⁷: Հռոմեական պետության սահմանների երկայնքով կառուցված մեծ քանակությամբ «կաստելում»-ներ («limes»-ներ) կային⁷⁸: Օգոստոս Օգտավիանոսից մինչեւ Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանի հռոմեական «լիմեններն» արեւելքում տարածված էին Սեւ ծովի (որն օղակված էր «լիմեններով») արեւելյան եւ հարավային ափերից, Միջերկրականի արեւելյան ափերով մինչեւ Տիգրիս: Ի տարբերություն մայրաքաղաք Artaxata-ի՝ Վ. Վագների կազմած քարտեզում նշված Կայնեպոլիսը ցույց է տրված ոչ թե մայրաքաղաք, այլ ամրոց («կաստել») եւ քաղաք⁷⁹:

Գրավոր աղբյուրների եւ հնագիտական հետախուզական աշխատանքների հիման վրա փորձ է արվել վերականգնել Վաղարշապատի տեղադրությունը, քաղաքաշինության սկզբունքները: Ենթադրվում է, որ, ինչպես մյուս քաղաքները, Վաղարշապատը եւս ունեցել է միջնաբերդ, քաղաքային տարածք եւ գյուղատնտեսական գոտի: Միջնաբերդը զբաղեցրել է ներկայիս Էջմիածնի վանքի պարսպապատ տարածքը⁸⁰, այսինքն՝ եղել է ուղղանկյուն: Ենթադրվում է, որ միջնաբերդի մաս է կազմել նաև Էջմիածնի քաղաքային այգու տարածքը⁸¹: Հռոմեական ամրությունը՝ «կաստելը», փաստորեն, ծառայել է որպես միջնաբերդ: Այստեղ են կառուցվել պալատական վարչական շենքերը՝ իրենց ենթակառուցվածքներով: Մայր աթոռի պարսպապատ տարածքում շի-

76 Տե՛ս անդ, էջ 108-111, տախտ. I, II, 1, 4, 8, III, 3-6, 9:

77 Von Jörg Wagner, Die Römer an Euphrat und Tigris.-Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte, 16 Jahrgang, 1985, Sondernummer, Abb. 22.

78 ВИА, էջ 509, «Словарь античности», М., 1989, էջ 253:

79 Von Jurg Wagner, նշվ. աշխ., նկ. 1, 18, 49:

80 Տե՛ս Ա. Քալանթար, նշվ. աշխ., էջ 53, 54. Ա. Սահինյան, Նոր նյութեր Էջմիածնի Մայր տաճարի կառուցվածքի վերաբերյալ, «Էջմիածին», 1956, թ. 8-9, 11, էջ 60-69. А. Саян, Новые данные об архитектурном облике Эчмиадзинского собора, XXV Международный конгресс востоковедов, доклады делегаций СССР. М., 1960, նույնի՝ Էջմիածնի Մայր տաճարի ճարտարապետական կերպարը, «Էջմիածին», 1961, թ. 1, էջ 43-63. Г. Тирацян, К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Ватагшапата, ИФЖ, 1977, թ. 2, էջ 81-82. նույնի՝ Վաղարշապատ, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. I, Երևան, 1996, էջ 229-233:

81 Տե՛ս Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 54:

նարարական աշխատանքների միջոցին հայտնաբերվել են շինությունների եւ սալահատակի մարմարե քարեր, թրծած աղյուսե, կրաշաղախով կառուցված հին շենքի մնացորդներ, այդ թվում բազմերանգ մանրաքարերով ծածկված հատակ (խճանկար)⁸²: Ընդ որում, ուշագրավ է հատկապես 1931 թ. Էջմիածնի տպարանի արեւմտյան կողմում բացված անտիկ բաղնիքը (II դ.), որը եւս մի անգամ հավաստում է, որ այս հատվածում է եղել հռոմեական ամրություն-գորակայանը՝ միջնաբերդով եւ պալատական-վարչական համակառույցներով: Յավոք, այդ կառույցի ինչ լինելը իր ժամանակին չի ընկալվել, այն համարվել է արհեստանոց եւ լրիվ չի բացվել:

Միայն Գառնիի բաղնիքի նյութերի հրատարակումից հետո է պարզվել դրա բաղնիք լինելը, երբ նշանավոր հնագետ, Հայաստանի պատմության թանգարանի տնօրեն Կարո Ղաֆադարյանը թանգարանի արխիվում պահվող սեւանկարների մեջ ճանաչել է այն⁸³: Բաղնիքը բաղկացած է եղել երկու սենյակից (հնարավոր է՝ ավելի), որոնց միջնապատը շարված է կավե թրծած ուղղանկյուն աղյուսներով: Սենյակների ուղղությունը արեւելք - արեւմուտք է: Ենթադրվում է, որ տաք ծուխը սենյակից սենյակ է անցել վերոհիշյալ աղյուսներով շարված, երկու ցածր որմերով կազմավորվող առվակով⁸⁴: Մինչդեռ դրանք ծառայել են վրան դրված կաթսայի ջուրը տաքացնելու համար: Ուղղանկյուն եւ քառակուսի թրծած աղյուսներից պատրաստված այդօրինակ ցածր որմեր բացվել են Արտաշատի հասարակական բաղնիքի սենյակներում (II դարի վերջ - III դարի սկիզբ): Դրանց դիմացի պատին պետք է լինել նաեւ կամարածե բացվածքով հնոց (սենյակներ I, IV, VI, VIII, IX)⁸⁵: Կավե թրծած ուղղանկյուն եւ քառակուսի 4-5 սմ հաստության աղյուսների կիրառությունը բաղնիքների պատերի եւ հիպոկաուստի (կրկնակի հատակ) սյուների կառուցապատման համար Հայաստանում սկսում է կիրառվել II դարից: Այդ են վկայում Արտաշատի հասարակական բաղնիքի եւ ութերորդ բլուրում բացված մասնավոր բաղնիքների պատերն ու կրկնակի հատակի սյուները, երկու հատակների միջ՝ պատերի ներքին մասում թողնված կամարներով կրակարանները, գինի ստանալու ավազանը, սենյակների հատակները: Նույն եղանակով են պատրաստված նաեւ Գառնիի պալատական շենքը եւ բաղնիքը⁸⁶:

82 Տե՛ս անդ, **Յովհաննես Շահխաթունյան**, Ստորագրություն հինգ զավառացն Արարատայ, «Էջմիածին», 1842, Ա., էջ 77-81, **Ղ. Ալիշան**, Այրարատ, Վենետիկ, 1880, էջ 203-209, **Ա. Մխիթարյան**, Վաղարշապատ. քաղաքամայր Հայաստանի, հ. Ա., Վաղարշապատ, 1874, էջ 54-61, 64. **Մ. Թադիսյան**, Ծանապարհորդություն ի Հայս, Գրական ժառանգություն, հ. 9, Երևան, 1975, էջ 39. **Գ. Կիրակոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 83:

83 Տե՛ս **Գ. Կիրակոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 85-86, ծան. 16. **Ս. Սարգսյան**, նշվ. աշխ., էջ 54. **Ж. Хачатрян, А. В. Тоникян**, նշվ. աշխ., էջ 149, 150:

84 Տե՛ս **Գ. Կիրակոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 86:

85 Տե՛ս **Ժ. Խաչատրյան**, Նորահայտ մոնումենտալ շինություններ Արտաշատից, «Էջմիածին», 2007, Ա., էջ 37:

86 Տե՛ս **Ժ. Խաչատրյան, Ա. Կանեցյան**, նշվ. աշխ., նկ. 2, 3, **Ժ. Խաչատրյան**, Նորահայտ մոնումենտալ շինություններ Արտաշատից, էջ 36-37. **Ժ. Խաչատրյան**, Արտաշատից հայտնաբերված լատիներեն

Շինարարական այդ տեխնիկան բնորոշ էր Հռոմի եւ կայսրության արեւմտյան ու արեւելյան երկրներում հռոմեական կայագործերի կառուցած շինություններին⁸⁷: Հիպոկատուստի պլանները գլանաձեւ, երկու ծայրերը լայնացող կավե խողովակներ են, որոնց մակերեսը էդուրգի անիվի պտույտներից առաջացած հորիզոնական առվակոսներով է ծածկված: Դրանք հենված են թրծած քառակուսի աղյուսների վրա եւ իրարից հավասար հեռավորություն ունեն: Հար եւ նման խողովակ է հայտնաբերվել Արտաշատի հասարակական բաղնիքի երկրորդ սենյակի հարավարեւմտյան անկյունում, որի ներքին կեսը, Վաղարշապատի խողովակների նման, լցված էր կրաշաղախով եւ ուներ օվալաձեւ անցքեր՝ տաք ծուխը ներս թափանցելու համար⁸⁸: Նման կավե խողովակներ է ունեցել Ղրիմի հարավում՝ Տավրիկյան բարձունքի վրա գտնվող հռոմեական ամրոցի՝ Խարակսի բաղնիքը (II դ.), որտեղ կանգնած է եղել խալիկների առաջին լեգեոնը:

Այստեղի քառակուսի աղյուսները մի կողմում ունեն անկյուններով տարված խաչաձեւ ակոս՝ շաղախը կաշուն դարձնելու համար: Նրանք նույնպես դրոշմել են իրենց արտադրանքը: Բացվել է ջրատար խողովակաշարը եւ աղյուսաշար կամարով անցքը⁸⁹: Համանման մանրամասներով են օժտված նաեւ Միլեթի⁹⁰ ու Պլովդիվի (Բուլղարիա)⁹¹ բաղնիքները:

Ուշագրավ են Վաղարշապատի դրամական գտածոները: Քաղաքի հարավային պարսպից ոչ հեռու՝ Իգդիր տանող խճուղու ձախ կողմում, հայտնաբերվել է հին դրամների հավաքածու: Հարավարեւմտյան կողմում Ս. Սարդարյանը գտել է Սեպտիմիոս Սեւերոսի դրամներ⁹²: Ազգաթանգեղոսի վկայություններից հասկանում ենք, թե որոնք են քաղաքի պարսպի հյուսիսային, հարավային եւ արեւելյան սահմանները: Հյուսիսային ու հարավային սահմաններն ընդգրկել են Հռիփսիմե եկեղեցու բարձունքից մինչեւ Գայանե եկեղեցու միջեւ ընկած տարածքը: Արեւելյանը հասել է գրեթե Արտաշատ տանող պողոտային. «Եւ ընթացեալ ընդ քաղաքամէջսն՝ ելանէր ընդ արեւելս կոյս, ընդ Արեգ դուռն քաղաքին: Երթեալ առ հնձանօքն, ուր էինն իսկ յառաջ վանք իւրեանց՝ ձայն աւետեաց մատուցանէր ընկերացն. եւ ինքն անցանէր հարուստ մի ի քաղաքէն ի կողմն մի հիւսիսոյ, ի տեղի մի յարեւելս կոյս, ի սարաւանդակ ի բարձրաւանդակ յաւազին տեղի մի, մօտ ի բուն պողոտայն,

արձանագրությամբ դրոշմված կոմիտրոներ եւ աղյուսներ, էջ 230-235, նկ. 2-6:

87 Տե՛ս **В. Блаватский**, Харакс. Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1951, էջ 250-254, նկ. 4, 5. **Г. Тирация**, նշվ. աշխ., էջ 86, ծան. 17-20:

88 Տե՛ս **Ժ. Խաչատրյան**, Նորահայտ մոնումենտալ շինություններ Արտաշատից, էջ 36:

89 Տե՛ս **В. Блаватский**, նշվ. աշխ., նկ. 5, 1-5, 24, 2-4, 6:

90 Տե՛ս **Ояа Kozaman**, Miletropolis-Hamam Kazisi 1975 rapori Türk Arkeoloji, sayı XXIV-1. Ankara, 1977, նկ 3-27:

91 Տե՛ս **Д. Цончев**. Новооткрыта римска баня в Пловдив, Годишник на Пловдивскат Народа библиотека и Музей, 1937-1939, София, 1940, էջ 141-144, նկ. 14, 15:

92 Տե՛ս **Ս. Սարդարյան**. նշվ. աշխ., էջ 53:

որ երթայր Արտաշատ քաղաք»⁹³: Հայտնի են քաղաքի երկու դարպասները: Մեկը, ինչպես նշվեց, Արտաշատ տանող պողոտայի կողմում գտնվող Արեգ դուռն է, մյուսը՝ հարավայինը, որը տանում է դեպի Մեծամորի կամուրջը⁹⁴:

Հիշատակվում են նաեւ քաղաքի փողոցները (§ 180, 192). «Արդ՝ իբրեւ եկն եմուտ նա ի ներքս՝ առ հասարակ մարդիկն, ոմանք արտաքոյ ապարանիցն, կէսքն ի փողոցս ի ներքսագոյնսն, առ հասարակ երգս առեալ բարբառեցան կայթիւք վագելով. ցոյց բարձեալ մարդկանն. կէսքն ի բերդամիջին, եւ կէսք զքաղաքամէջն լցին խնճոյիւք»⁹⁵: Ակներեւաբար, պարիսպները քարե հիմքի վրա հում աղյուսով շարված պատեր են եղել: Մինչեւ 1945 թ. պահպանված են եղել հում աղյուսե լայն պատերի մնացորդներ⁹⁶: Իգդիրի ճանապարհի աջ կողմից հայտնաբերված լատիներեն երկու արձանագրությունները դրված են եղել քաղաքի հարավային դռան վերելում, իսկ Վաղարշապատի հին պարիսպների մնացորդները մինչեւ XIX դար նկատելի են եղել: Քաղաքի պարիսպների շուրջը եղել է խրամ եւ պատվար, որը շատ կարեւոր էր պաշտպանության համար⁹⁷: Ազաթանգեղոսը վկայում է, որ մահապարտներին սպանում էին «...ի տեղին յայն, ուր սովոր էին սպանանել զամենայն մահապարտս, ի ճահճախուտ տեղի մի, մօտ ի պարկէն փոսին որ շուրջ գայր զքաղաքաւն»⁹⁸: Ենթադրվում է, որ քաղաքի պարիսպը եղել է կլորավուն, ինչպես պարթեւական եւ սասանյան դարաշրջանի Միջագետքի, Իրանի ու Միջին Ասիայի հարթավայրային քաղաքների եւ կենտրոնների պարիսպները⁹⁹: Քաղաքի պարիսպները կառուցապատելիս առաջին հերթին հաշվի էր առնվում տեղանքը: Հայաստանում՝ Մեծ եւ Փոքր Հայքում, կառուցված մեզ հայտնի հռոմեական ամրություններից Սատաղի եւ Մելիտենեի «լիմենները» կայսրության համար ամենախոշորներն ու ամենակարեւորներն էին: Դրանք արեւմուտք-արեւելք (Փոքր Ասիա-Հայաստան) եւ հյուսիս-հարավ (Տրապիզոն-Սամոսատ) տանող ստրատեգիական ու առեւտրական ճանապարհների հանգուցակետերն էին¹⁰⁰: Ուստի, Մելիտենեի (Էսկի Մալաթիա) եւ Սատաղի (Սատալա) «լիմեններն» աստիճանաբար մեծացել ու վերածվել էին քաղաքների: Այդ երեւույթը բնորոշ էր գրեթե բոլոր «լիմեններին», այդ թվում նաեւ Կայնեպոլիսին:

93 Ազաթանգեղոս, § 192:

94 Անդ, § 206:

95 Անդ, § 180:

96 Տե՛ս Ս. Մարդարյան, նշվ. աշխ., էջ 55:

97 Տե՛ս Դյուրկուպիոս Կեսարացի, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, «Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին», 5, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ա., Երեւան, 1967, էջ 196:

98 Ազաթանգեղոս, §206.

99 Տե՛ս Տիբացյան, Վաղարշապատ, էջ 230:

100 Տե՛ս T. Mitford, Biliotti's Excavations at Satala.- Anatolian Studies (AS), vol. XXIV, 1974, fig. 14, 15. Հ. Հակոբյան, Հայաստանի առեւտրական առնչությունները հարևան երկրների հետ (I-III դդ.), I ՀԳ, 1984, թ. 2, էջ 68:

Համեմատաբար ավելի շատ տեղեկություններ ունենք Սատաղի մասին: Այն գտնվում էր Եփրատի հյուսիսարեւելյան հատվածում: Ուղղանկյուն ճամբարը կառուցված է եղել բլրի գագաթի հարթության վրա (բարձր. 90 մ)¹⁰¹: Այստեղից հայտնաբերվել են ճարտարապետական հիմնալի մշակված մանրամասներ, Աֆրոդիտեի բրոնզե արձանի գլուխը¹⁰² եւ ձախ ձեռքը, ձիու ոտք, որը պատկանել է հեծյալի արձանի, Վիկտորիայի բարձրաքանդակը, դորիական տաճարի ծովորի մասեր եւ այլն¹⁰³: Հետաքրքիր են Մելիտենեի եւ Սատաղի բաղնիքները: Առաջինի մասին վկայում է Պրոկոպիոս Կեսարացին¹⁰⁴:

Սատաղի բաղնիքը վերածված է եղել թոնրատան¹⁰⁵: Այն ունեցել է հիպոկաուստ եւ վերին հատակը պատած է եղել գեղեցիկ խճանկարով¹⁰⁶, ոլորազարդերով ու սաղարթազարդերով, մարդկային դեմքով եւ այլն: Այսպիսով՝ Սատաղը, ըստ նկարագրության եւ հայտնաբերված նյութերի, շատ ընդհանրություններ ունի Կայնեպոլիս-Նոր քաղաք-Վաղարշապատի հետ: Ինչպես վերն ասվեց, ճիշտ է Մոմզենը, երբ կարծում է, թե Վաղարշապատը հիմնադրվել է 163 թ. Ստատիոս Պրիսկոսի կողմից¹⁰⁷: Այն դարձել է Մեծ Հայքի նոր մայրաքաղաքը, եւ այնտեղ է տեղափոխվել արքունիքը, Սոհեմոսի նստավայրը: Մի շարք ուսումնասիրողներ եւս պաշտպանում են Մոմզենի տեսակետը¹⁰⁸: Հռոմեական կայսրը 30 տարի կառուցել է մայրաքաղաքին բնորոշ բոլոր շինությունները՝ ամրոցի պարիսպները, որոնք դարձան քաղաքի միջնաբերդը, պալատական, վարչական համակառույցները, տաճարները՝ Անահիտ-Արտեմիսինը՝ միջնաբերդում, որի մասին վկայում է Խորենացու հիշատակած Վաղարշապատում եղած Արտիմեդ դիցուհու անունը, մյուսը՝ Ապոլոն-Միհրի տաճարը քաղաքից դուրս (ինչպես Արտաշատում)՝ Հռիփսիմե եկեղեցու հատվածում: Արդ, թե ինչպես էին նման քաղաքները կառուցապատվում, հաղորդում է Պրոկոպիոս Կեսարացին. «Հնում Փոքր Հայք կոչված

101 Տե՛ս T. Mitford, նշվ. աշխ., էջ 225, նկ. 9, 14:

102 Տե՛ս անդ, էջ 236, ծան. 15: Միտֆորտը, հիմք ընդունելով շերտը, որի մեջ հայտնաբերվել է Աֆրոդիտեի արձանի գլուխը, համարում է, որ դա կարող է լինել ուշ հելլենիստական կամ վաղ հռոմեական շրջանի: Դոկ. Հիզինսը կարծում է, որ այն հունական կամ ուշ հելլենիստական է (մ. թ. ա. 150 թ.) կամ հռոմեական ընդօրինակություն է: Համենայն դեպս Աֆրոդիտեի արձանը ոչ մի առնչություն չունի Երիզայի Անահիտ աստվածուհու նշանավոր տաճարի եւ արձանի հետ: Սատաղի արձանը այնտեղից չի բերված: Ամենայն հավանականությամբ, այն Պոնտոսից է ներմուծված: Սատաղը գտնվում է Երիզայից 10 կմ հեռու:

103 Տե՛ս T. Mitford, նշվ. աշխ., էջ 221-225, 236, նկ. 1-6:

104 Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 195:

105 Տե՛ս T. Mitford, նշվ. աշխ., էջ 226, 235, նկ. 12. Հ. Հակոբյան, Մեծ ու Փոքր Հայքերի..., էջ 152, 153:

106 Տե՛ս «Ուղեւորություն հնախոսական հետազոտություն ի Պոնտոս եւ ի Փոքր Հայս Փր. եւ Եվգ. Կյունոն եղբայր», Պոնտական ուսումնասիրությունը, մասն Բ., թարգմանեց Հակովբոս Տաշյան, Վիեննա, 1919, էջ 359-372:

107 Տե՛ս T. Моммзен, նշվ. աշխ., էջ 367, ծան. 1,2, ՀԺՊ, հ. I, էջ 789, ծան. 54. Ս. Կրկաշարյան, Հին Հայաստանի եւ Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երեւան, 1970, էջ 120:

108 Տե՛ս Манандян, նշվ. աշխ., էջ 114, ծան. 4. Г. Халатяни, Очерки истории Армении, М., 1910, էջ 311. Y. Sandaljian, Histoire documentaire de l'Arménie des âges du paganisme (1410ab.-305 apr. y.c), h. II. Rome, 1917, էջ 558. Fr. Tournabize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie. Paris, 1900, էջ 411:

(երկրում)՝ Եփրատ գետից ոչ շատ հեռու, գտնվում էր մի վայր, ուր հաստատվել էր հռոմեական զորագունդը: Վայրը կոչվում էր Մելիտենե, զորագունդը՝ լեգեոն: Հռոմեացիները հնում այստեղ ցածրադիր վայրում կառուցել էին քառակուսի ամրություն, որը զինվորների համար ուներ բավականաչափ զորանոցներ: Նրանք այնտեղ էին պահում նաեւ իրենց դրոշները: Այնուհետեւ հռոմեացիների կայսր Տրայանոսի հրովարտակով վայրն ստացավ քաղաքի իրավունք եւ դարձավ շրջանի մայրաքաղաքը: Ժամանակի ընթացքում Մելիտենե քաղաքը մեծացավ եւ մարդաշատ դարձավ: Երբ ամրությունից ներս այլեւս տեղ չմնաց բնակվելու (ինչպես եւ ասացի տարածությունը շատ փոքր էր), հաստատվեցին [քաղաքի] շրջակայքում, ուր եւ եկեղեցիներ, վարչական շենքեր, հրապարակ, խանութներ կառուցեցին, սյունաշարքեր, բաղնիքներ, թատրոն, (անցկացրին) քաղաքային փողոցներ եւ ինչ որ անհրաժեշտ է մի մեծ քաղաք զարդարելու համար: Սակայն դրա հետեւանքով Մելիտենեի մեծ մասը քաղաքի սահմաններից դուրս եկավ: Ձեռնարկվեց ամբողջ քաղաքի պարսպապատումը, սակայն նա իր ծրագիրը չիրականացրած վախճանվեց: Հուստինիանոս կայսրն ամեն կողմից պարիսպներով շրջափակելով այն, Մելիտենեն դարձրեց Հայոց հզոր ամրություն եւ զարդ»¹⁰⁹:

Ինչպե՞ս է, որ Սոհեմոսից հետո գահակալեց Վաղարշ Երկրորդը (192/193-211թթ.)¹¹⁰, եւ ե՞րբ է քաղաքը Վաղարշապատ կոչվել: Հարցեր, որոնք մեկնաբանման կարիք ունեն: Անկախ նրանից՝ Վաղարշ Երկրորդը պարթեւների դրածոն էր, թե ոչ, կամ Վաղարշ Առաջինի թո՞ռն էր, թե՞ եղբորորդին¹¹¹, միեւնոյն է՝ նա Արշակունի էր: Մինչեւ 192-ի ավարտը կամ 193-ի սկիզբը հռոմեական կայսրը կանգնած էր Կայնեպոլիսում: 177 թ. քվադների եւ մարկոմանների հետ Հռոմը պատերազմի մեջ էր: Մարկոս Ավրելիոսին փոխարինած Կոմոդոսը հաշտություն կնքեց՝ հրաժարվելով նոր տարածքների նվաճումներից¹¹²: Կոմոդոսի մահից (192 թ.) հետո՝ 193 թ., հռոմեական զորքերը, անկասկած, հեռացել էին Հայաստանից Կապադովկիայի իրենց մշտական զորակայանը, իսկ Հռոմում դեռեւս նոր կայսր չկար: Վաղարշ Երկրորդը, օգտվելով դրանից իբրեւ Հայաստանի գահի օրինական հավակնորդ, գրավել է այն եւ Կայնեպոլիս-Նոր քաղաքն անվանակոչել իր անունով (193-211 թթ.): Այդ է վկայում այն իրողությունը, որ Նիգերն օգնության խնդրանքով դիմել է Վաղարշ Երկրորդին եւ մերժում ստացել: Իսկ Մեպտիմիոս Մեներոսը, Արեւելք գալով մինչեւ Նիգերի դեմ արշավելը, թիկունքն ապահովելու նպատակով մտել է Հայաստան:

Կոմոդոսը Անտոնինոսների դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչն էր:

109 Գրովոպիոս Կեսարացի, էջ 195, 196:

110 ՀԺՊ, հ. I, էջ 789:

111 Անդ:

112 Տե՛ս Ն. Ա. Մաշկին, Հին Հռոմի պատմություն (թարգմ.՝ Եվգ. Ա. Միրզախանյանի, խմբագրեց՝ Սո. Ա. Ներսիսյանը), Երևան, 1951, էջ 680, 681:

Նրա մահից հետո նախ կայսր հռչակվեց Պերտինաքսը (193 թ.), այնուհետև՝ Դիդիոս Յուլիանոսը (193 թ.): Երկուսի կյանքն էլ կարճատև եղավ, սպանվեցին: Պրովինցիաներում գտնվող լեգեոնները միաժամանակ երեք կայսր հռչակեցին. Բրիտանիայում՝ Դեցիմուս Կլոդիոս Ալբինոսին (193-197 թթ.), Պանոնիայում՝ Լուցիոս Սեպտիմիոս Սեվերոսին (193-211 թթ.), Սիրիայում՝ լեգատ Գայոս Պեսցեննիոս Նիգերին (193-194 թթ.): Սեպտիմիոս Սեվերոսը¹¹³, որն ավելի մոտ էր Հռոմին, արագ գրավեց քաղաքը: Սենատորներին զանազան խոստումներ տվեց, Ալբինոսի հետ համաձայնություն կնքեց, որդեգրեց ու կեսարի տիտղոս շնորհեց: Հռոմից ոչ հեռու մի նոր լեգեոն տեղավորեց¹¹⁴ եւ թիկունքն ապահովելուց հետո շտապեց Արեւելք: Այստեղ Նիգերին իբրեւ հռոմեական կայսր էին ճանաչել եւ նրա խնդրանքով օգնել էին պարթեւների թագավոր Վաղարշ Չորրորդը (191-208 թթ.), Օսրոյենե-Եդեսիայի թագավոր Աբգար Իներորդը եւ Հադրայի թագավոր Բարսեմիոսը: Նիգերը 194 թ. պարտություն կրեց Կիլիկիայում՝ Իսոսի մոտ, եւ սպանվեց: Նիգերին աջակցած քաղաքներն ավերվեցին (Անտիոք, Բյուզանդիոն): Սեվերոսը 195 թ. արշավեց պարթեւների դեմ, նվաճեց Հյուսիսային Միջագետքը, Մծբինը (196 թ.) վերածեց գաղութի¹¹⁵: Հ. Մանանդյանը, հենվելով հույն պատմաբան Հերոդիանոսի (170-241 թթ.) հաղորդման վրա, գտնում է, որ Նիգերը օգնության համար դիմել է նաեւ Մեծ Հայքի թագավոր Վաղարշ Երկրորդին, սակայն նա չեզոք է մնացել ու հրաժարվել է օգնել¹¹⁶: Ըստ Հերոդիանոսի¹¹⁷ «Նիգերը մարդ ուղարկեց Պարթեւաց, Հայոց եւ Հադրացոց թագավորների մոտ՝ նրանցից խնդրելու օգնություն: Արդ՝ հայոց թագավորը պատասխանեց, որ նա ոչ ոքի չի օգնելու, սակայն եթե Սեվերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել... Արդ՝ պատրվակ բռնելով, որ Հադրացոց Բարսեմիոս թագավորը դաշնակից է եղել Նիգերին՝ նա [Սեվերոսը] արշավեց Արեւելք: Գալով այստեղ՝ նա ուզեց ներխուժել Հայաստան: Բայց Հայոց թագավորը շտապեց թախանձանքով կանխել այդ եւ ուղարկեց նրան դրամ, նվերներ ու պատանդներ, խոստանալով նրան զինակցություն ու բարեկամություն: Եւ Սեվերոսը, երբ հայկական գործերը հաջողվեցին ըստ իր ցանկության, առաջ շարժվեց Հադրացոց դեմ»¹¹⁸: Ճիշտ է Հ. Մանանդյանը,

113 Սեպտիմիոս Սեվերոսը ծնվել է Հյուսիսային Աֆրիկայի Մեծ Լեպսիս քաղաքում, ժամանականագած պոնտիկյան (poeni-փյունիկացու) ընտանիքում: Նա բավականաչափ կրթված, եռանդուն գորավար եւ վարչագետ էր: Սեվերոսը «первый из так называемых солдатских императоров...» տե՛ս «Словарь античности», էջ 471, 519:

114 Տե՛ս Ն. Ա. Մաշկին, նշվ. աշխ., էջ 768:

115 Տե՛ս անդ.:

116 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. II, Ա. մաս. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երևան, 1978, էջ 56:

117 Տե՛ս Ն. Ա. Մաշկին, նշվ. աշխ., էջ 768:

118 Herodianus, Ab excessu D. Marci libri VII, ed. K. Stavenhagen, Leipsiae, 1922, III, 1, 2, 9, 2. Օգտվել ենք Հ. Մանանդյանի թարգմանությունից. տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 56, 57:

երբ գրում է, որ Վաղարշ Երկրորդը չեզոքություն է պահպանել, սակայն անհավանական է Հերոդիանոսի պատմությունը, որը վերաբերում է Վաղարշ Երկրորդին վերագրվող մտքերին: Բնականաբար, հռոմեական գործերը 193 թ. գահակալական կռիվների ժամանակ պետք է հեռանային Հայաստանից Կապադովկիա՝ իրենց հիմնական գորակայանը: Վաղարշը չէր կարող գուշակել, թե ինչ ավարտ կունենա Սեպտիմիոս Սեւերոսի եւ Նիգերի պայքարը: Նման մտքերի տերը Սեւերոսին թախանձանքով չէր դիմի, նվերներ ու պատանդներ չէր ուղարկի եւ զինակցություն ու բարեկամություն չէր խոստանա: Ենթադրվում է, որ Սեւերոսը եւ Վաղարշ Երկրորդը հանդիպել են Խարբերդի դաշտում: Համաձայնություն է կայացվել երկու երկրների միջեւ: Ենթադրվում է նաեւ, որ հիմք է ընդունվել մ. թ.ա. 66 թ. Արտաշատի եւ մ. թ. 63 թ. Հռանդեայի պայմանագրերը¹¹⁹: Իրողությունը քիչ հավանական է, քանի որ այդ պայմանագրերով հռոմեական կայսրները Հայաստանում չեն տեղակայվել:

Այժմ այլ էին պայմանները: Հռոմեական կայսրությունը երկրորդ դարում հասել էր իր գարգացման գագաթնակետին: Imperium Romanum-ը ստանում է Հռոմեական կայսրության համբավ, միաժամանակ Orbis terrarum (տիեզերք) հասկացության հոմանիշ¹²⁰: Պարթևստանը թուլացել էր եւ չէր կարող նախկինի նման միջամտել Հայաստանին վերաբերող խնդիրներին: Ինչպես տեսանք, 163-193 թթ. Հայաստանի ստրատեգիական նշանակություն ունեցող վայրերում հռոմեական կայսրերը էին կայանել: Պարզվում է, որ Սեւերոսը ներխուժել է Հայաստան եւ Վաղարշ Երկրորդի հետ հանդիպումը տեղի է ունեցել, ամենայն հավանականությամբ, Վաղարշապատում կամ վերականգնված Արտաշատում: Ըստ որում, պայմաններ թելադրողը Սեւերոսը պետք է լիներ: Նա համառ էր եւ դաժան¹²¹: Ընդունելով Վաղարշ Երկրորդի առաջարկները՝ նա համաձայնել է, որ Վաղարշը շարունակի թագավորել Հայաստանում, նրա վրա է դրվել նաեւ կովկասյան լեռնանցքների պահպանության խնդիրը եւ այլն¹²²: Հայաստանը, ինչպես մինչ այդ, շարունակում է գտնվել կապադովկյան զինվորական համակարգի մեջ ու վերստին հռոմեական կայսրը է տեղակայվում Վաղարշապատում, Արտաշատում, եւ, հավանաբար, այլ վայրերում: Փաստորեն, Հայաստանը կրկին կախման մեջ է ընկնում Հռոմեական կայսրությունից¹²³: Հռոմում 196 թ. Ալբինոսի կողմից գահի շուրջ սանձազերծված պատերազմի պատճառով Սեւերոսը ստիպված մեկնում է Արեւմուտք: Պատերազմը հաղթանակով ավարտելով 197 թ.՝ Սեւերոսը կրկին շտապում

119 Տե՛ս **Ս. Տ. Երեմյան**, Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի եւ Պարթևների հետ, ՊԲՀ, 1976, թ. 4, էջ 40, 41:

120 Տե՛ս **Ն. Ա. Մաշկին**, նշվ. աշխ., էջ 682:

121 Տե՛ս **Е. Фролова**, Императорский Рим в лицах.- “Слово”, 2002, էջ 208.

122 Տե՛ս **Ս. Տ. Երեմյան**, Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները..., էջ 43:

123 Տե՛ս **Ն. Ա. Մաշկինի** նշված աշխատանքի հավելվածի քարտեզներում (II դ.) Հռոմեական կայսրության սահմանների մեջ է մտնում նաեւ Հայաստանը:

է Արեւելք, որտեղ պարթեւական թագավոր Վաղարշ Չորրորդը, օգտվելով Սեւերոսի բացակայությունից, վերանվաճել ու ավերել էր Միջագետքը, հարձակվել Հայաստանի եւ Սիրիայի վրա, պաշարել Մծբինը¹²⁴: Սեւերոսը, գալով Ասորիք, արշավում է Միջագետք: Պատերազմը տեւում է մինչեւ 199 թվականը: Ազատագրում է Մծբինը, ծանր պարտության է մատնում պարթեւական զորքերին, գրավում է Սելեւկիան եւ Տիգրանը: Սեպտիմիոս Սեւերոսի եւ Վաղարշ Չորրորդի միջեւ հաշտություն է կնքվում: Հռոմեացիները ստանում են Միջագետքը, որը վերածվում է պրովինցիայի: Հռոմեական կայսրության սահմաններն ընդարձակվում են մինչեւ Տիգրիս¹²⁵: Արտաշատում հռոմեական կայագործը տեղակայվել է քաղաքի հարավարեւմտյան մասում՝ Արաքսի ձախ ափից շուրջ 70 մ հեռավորության վրա գտնվող բլրակի հարեւանությամբ, որտեղ Ապոլոն-Տիրի տաճարն էր: Վերջինիս առաջին դարի 60-ական թվականների հարթակի որմի հարավարեւելյան հատվածում զինվորները կառուցել են հասարակական բաղնիք, որը բաղկացած է տասը սենյակից, եւ այլն¹²⁶:

Վաղարշ Երկրորդին հաջորդած Խոսրով Առաջինի (211-216 թթ.) օրոք¹²⁷ Հայաստանը գտնվել է քաղաքական նույն վիճակում¹²⁸. Հայաստանին կցված հռոմեական կայագործերը մնում էին: Հայերի դարձի ավանդական պատմությունը կապվում է Հայաստանի գլխավոր մայրաքաղաք Արտաշատի եւ Վաղարշապատի հետ: Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո (314թ.)¹²⁹ Վաղարշապատում հիմնադրվում է Էջմիածնի տաճարը: Շապուհ Երկրորդը երկարատեւ պաշարումից հետո 369 թ. գրավում, թալանում է Արտագերսը, այնուհետեւ ավերում է Մեծ Հայքի քաղաքները¹³⁰: Բնականաբար, առաջինն ավերում է Արտաշատ եւ Վաղարշապատ մայրաքաղաքները: «Այնուհետեւ եկան Արտաշատ մեծ քաղաք. նրան առան, պարիսպները կործանեցին. այնտեղ էլ պահված գանձերը առան եւ ամբողջ քաղաքը գերեվարեցին: Արտաշատ քաղաքից գերի տարան ինը հազար տուն հրեա»¹³¹, որոնց Արշակունի Տիգրան թագավորը գերի էր բերել Պաղեստինացոց աշխարհից, եւ ընդ որում քառասուն հազար տուն հայ: (Այսքան մարդ) Արտաշատ քաղաքից տարան: Քաղաքի շինություններից փայտաշենները կրակ տվին այրեցին, քա-

124 Տե՛ս Ն. Ա. Մաշկին, նշվ. աշխ., էջ 773:

125 Տե՛ս անդ:

126 Տե՛ս Ժ. Խաչատրյան, Ա. Կանեցյան, Արտաշատի 2005-2006 թթ. պեղումների արդյունքները, Հին Հայաստանի մշակույթը, XIV, Նյույթեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երեւան, 2008, էջ 222-227, աղ. II-X. Ժ. Խաչատրյան, Նորահայտ մոնումենտալ շինություններ Արտաշատից, էջ 34-37. նույնի՝ Արտաշատի «Երազամոյն» վայրի տաճարը եւ կից համալիրները, ՊԲՀ, 2009, թ. I, էջ 122-134, աղ. I-IV:

127 Տե՛ս Բ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 123:

128 Տե՛ս ՀԺՊ, հ. I, էջ 792. Ս. Տ. Երեմյան, Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները..., էջ 47:

129 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 131. Գ. Սարգսյան, Ֆեոդալական հասարակարգի հաստատումը Հայաստանում եւ հին հայկական պետության անկումը, ՊԲՀ, 1972, թ. 2, էջ 223:

130 ՀԺՊ, հ. I, էջ 99-101:

131 Դրանք հրեական կրոնի հետևորդներ են. տե՛ս Բ. Манасерян, К вопросу вероисповеданий населения городов Армении (Ів. до н. э.- IV в. н. э.), ИФЖ, 1989, թ. 2, էջ 198-204:

րաշենները քանդեցին, նույնպես եւ պարիսպը. քաղաքի բոլոր շինվածքները հիմնահատակ կործանեցին, ոչ մի քար քարի վրա չթողին, քաղաքը բնակիչներից թափուր, անմարդի, ավերակ դարձրին: Առնում էին Վաղարշապատ քաղաքն էլ քանդում, բրում էին, հիմքից կործանում էին, այս քաղաքից էլ գերի էին տանում տասնեւինը հազար տուն: Ամբողջ քաղաքում շենք չթողին, բոլորը քարուքանդ էին անում, կործանում»¹³²:

Զնայած ավերածություններին եւ բնակչության գերեվարությանը՝ Վաղարշապատը վերականգնվում է (թերեւս, աննշան չափերով) եւ մինչեւ 387 թ.՝ Մեծ Հայքի բաժանումը Պարսկաստանի եւ Բյուզանդիայի միջեւ ու դրանից հետո, շարունակում է մնալ պարսկական մասի մայրաքաղաքը: Զոռռանանք նաեւ, որ Մեսրոպ Մաշտոցը գրերի գյուտից հետո, երբ Ասորիքից վերադարձավ Հայաստան եւ մոտեցավ Արտաշատ մայրաքաղաքին, Վասնշապուհ թագավորը նախարարների հետ նրան դիմավորեց Արաքսի ափին՝ Տափերական կամրջի մոտ, որից հետո ուրախության ծայներով, հոգեւոր երգերով եւ օրհնություններով վերադարձան մայրաքաղաք Վաղարշապատ ու մեծ տոնախմբություն կազմակերպեցին¹³³:

Այսինքն՝ մինչեւ Դվինի՝ մարգպանական Հայաստանի կենտրոն լինելը՝ Վահան Մամիկոնյանի մարգպան դառնալուց հետո, Վաղարշապատը կատարել է մայրաքաղաքի եւ կրոնական կենտրոնի դերը: Արտաշատը մնացել է իբրեւ Հայաստանի հզորության խորհրդանիշ: Այդ են վկայում Ե. դ. կեսերի դեպքերը եւ, ինչպես վերջին տարիների պեղումներն են հավաստում, շարունակում էր կատարել միջազգային առեւտրական կենտրոնի իր դերը՝ որպես միջանկյալ կայան¹³⁴:

132 Փալտոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, թարգմ., ներած. եւ ծանոթ. Սո. Մալխասյանցի, Երեւան, 1947, IV, 55 (ԾԵ.):

133 Տե՛ս Կողոմն, Վարդ Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ՝ Ա. Մաթևոսյանի, Երեւան, 1994, էջ 91-92:

134 ՀԺՊ, հ. II, Երեւան, 1984, էջ 200. Ժ. Խաչատրյան, Արտաշատի «Երազամոյն» վայրի..., էջ 143-144:

РЕЗЮМЕ

У части арменоведов бытует мнение, что город Валаршапат основал Валарш I (117-140/143 гг.) и перенес туда царский двор. Теодор Момзен и некоторые другие исследователи, основываясь на сообщении Кассия Диона (LXXI, 3, 1), считают, что, после завоевания и разрушения столицы Армении-Арташата (163 г.), римский полководец Статий Приск построил крепость для римских легионеров, и объявил его Кайнеполисом, первым городом страны, т. е. столицей. Так как Арташат еще не был

восстановлен, то при царе Созме, второй раз утвержденном на престоле Армении, Кайнеполь-Новый город стал его резиденцией. Римские войска в течение 30 лет (163-193) оставались в Кайнеполе-Новом городе и занимались строительством. Оно строили присущие столице сооружения-фортификационные, дворцовые с подсобными зданиями. Главный храм Анаит-Артемиса был построен в самой цитадели, а храм Аполлона-Митры за городом. Кайнеполь становится вторым после Арташата политическим и культовым центром Армении. После смерти Созма, престол переходит к Валаршу (192/193-211 гг.). В 193 г. римские войска покидают Армению, и Кайнеполь-Новый город переименовывается в Валаршапат, и несмотря на это, первоисточники продолжают параллельно употреблять старое название Кайнеполь и Новый город. Прокопий Кесарийский сообщает, о том, как римские стоянки войск «лимеси» преобразовываются в города. При Септими Севере в 194 г. в Валаршапате,

Арташате и в других стратегических центрах страны снова расположились римские гарнизоны.

Традиционная легенда становления христианства государственной религией в Армении связана с главной столицей Армении-Арташатом, как и с Валаршапатом. В Валаршапате основывается первый христианский храм Эчмиадзин. Несмотря на разрушения и пленение жителей Валаршапата Шапухом II в. 369 г. город продолжает оставаться политическим и культовым центром страны до становления Двина марзпанским центром. Находясь на международном торговом пути, город Арташат продолжал служить промежуточным торговым центром на дороге сначала к Валаршапату, затем и к Двину, что показывают раскопки последних лет.

SUMMARY

According to the version of a group of Armenologists the town of Valarshapat was founded by Valarsh I (117-140/143) and the capital of Armenia was removed

here. Nevertheless Theodor Mommsen and followers, based on Cassius Dio (LXXI, 3, 1), suppose that after the Roman general Statius Priscus took and destroyed Artashat in 163, he built a camp not far from the town and declared that it would be the new capital of Armenia Caineapolis. Caineapolis became the citadel and residence of the king as Artashat has not been restored at the time when Sohemus reigned once more. The Roman army stayed at Caineapolis - New Town for 30 years (163-193) making some building activities. They erected all the buildings characteristic for a capital: palace complexes with complicated infrastructure, temple of Anahit-Artemis inside the citadel and Apollo temple out of the town. Caineapolis became the second political and religious center after Artashat. Valarsh II (192/193-211) reigned after the death of Sohemus. Armenians renamed Caineapolis to Valarshapat, after the Romans left Armenia. However, Caineapolis was the parallel term to name the town. Procopius Caesarensis indicated the ways they built on towns. Since 194, during Septimius Severus new Roman garrisons occupied Valarshapat, Artashat and other important points in Armenia. The history of conversion Armenia into Christianity has connection with the main capital of Armenia Artashat and Valarshapat. After the rise of Christianity, the Echmiadzin cathedral emerged at Valarshapat. Despite the fact, that Shaper II destroyed the town in 369, and desolated this area, Valarshapat has been the capital and religious center of Armenia up to the declaration of, in 482 year Dvin as the marzpanian residence of the Sassanian Empire. As for Artashat, it continued to be intermediate trade centre first on the way to Valarshapat, later to Dvin. The excavations of the recent years approve it.

МУСТАФА НЕДИМ

АРМЯНСКАЯ РЕЗНЯ

ПРЕДИСЛОВИЕ К РУССКОМУ ПЕРЕВОДУ

Если бы надо было рассказать всю историю замышления и исполнения Геноцида армян в Османской империи в пиковый его период 1880-1920 гг., причем рассказать не сухим языком энциклопедии, а показав через конкретные трагедии конкретных людей, 30-страничные воспоминания Мустафы Недима были бы одними из самых убедительных. С ужасающей простотой изложения Мустафа Недим не просто показал всю трагедию нашего народа, он прямо утверждает, что за эти невиданные и неслыханные злодеяния надо будет отвечать. И если можно как-то отвертеться от ответа перед людьми (как мы знаем, они не отвертелись), то перед Богом ответ держать придется. И неважно, как мы к Нему обращаемся - Господь или Аллах, ибо Аллах так же, как и наш Христианский Господь, не приемлет зла.

Мустафа Недим рассказывает о своей встрече с каймакамом-иттихадистом:

- Я знаю, Вы иттихадист и считаете армян своими врагами. Но скажите мне, ради Бога, какие преступления совершили эти четырех-пятилетние дети? У нас у самих есть дети, каково будет нам узнать в один из дней, что и с ними поступают так же? Если вы верите в Бога, как же вы допускаете, что Ему приятно видеть это; вы уверены, что завтра Он не поступит так же с нашими детьми?

И кто может обещать нам, что наши дети не будут подвергнуты стократно более жестокому обращению?

Кто может заверить, что Господь не покарает нас?

Каймакам-бей! Оставим безнравственную политику правительства, давайте подумаем: если сегодня мы сжалимся над этими невинными детскими душами, может, завтра сжальются над нашими детьми. Вы знаете, ислам считает детей невинными и беспорочными уже из-за их возраста; они, если умрут, то направятся прямо в рай. Как же мы смеем наказывать этих детей, если сам Го-

сподь освобождает их от наказания?”

Мустафа Недим спас этих детей; десятки тысяч других детей спасти было некому. Наоборот, “эти звери, почуявшие запах человеческой крови”, как характеризует своих соплеменников Мустафа Недим, поступили с ними так, как не поступают и самые дикие звери.

В изложении Мустафы Недима проходит целая галерея самых разных типов “зверей в человеческом обличье”, от Кровавого султана Абдул Гамида, его наместников, министров и армейских пашей (воевод) до рядовых жандармов - различие между ними сводилось к разным возможностям - у пашей и визирей их было больше, - но в зверстве они не отставали друг от друга.

Рядом с этими зверями живут люди - о них тоже пишет Мустафа Недим. Их очень мало, они не делают погоды и не способны, - или способны лишь очень незначительно, - повлиять на события, но они есть. И уже их внуки вслед за Мустафой Недимом сегодня требуют в Турции стать лицом к лицу перед своей историей, признать ее и ответить за преступления столетней давности. Ответить, признать, ликвидировать последствия - потому еще, чтобы завтра кто-то другой, какой-то новый зверь, почуявший запах человеческой крови, не поступил бы так же уже с турецким народом и турецкими детьми.

Кому-то такое развитие событий может показаться фантастическим на фоне демонстрируемых сегодня Турцией успехов, при ближайшем рассмотрении оказывающихся пирровой победой. Это и “ноль проблем с соседями”, обратившееся в “ноль соседей без проблем”, и политика Эрдогана, последовательно отказывающегося от светского наследия Кемаля Ататюрка; это и Армянский вопрос, это и Курдский вопрос, а на горизонте уже прорисовываются еще и Ассирийский и Греческий вопросы - их надо решать, резней уже не решить: традиционный турецкий ятаган, дополненный в последнее время топором, здесь бессилён.

Мустафа Недим назвал свои воспоминания “показаниями”. Он стоит перед общечеловеческим судом и дает свидетельские показания о зверствах, чинимых его соплеменниками. Эти показания многократно подтверждаются показаниями других свидетелей, ставших жертвами этой страшной в своей обыденности Трагедии - убийства целого народа. Это подтверждают и Е. Отыян (“Проклятые годы”, и В. Минахорьян (1915 год. Дни ужаса”), и многие другие - армяне и иностранцы, военные и штатские, церковники и миряне. Если провести аналогии с русской литературой, то показания Мустафы Недима не энциклопедическое исследование о Геноциде, подобное работам А.И. Солженицына о ГУЛаге, а “Колымские рассказы” В. Шаламова - страшные в своей конкретике, страшные именно конкретикой - уничтожением личности. Известно: смерть тысяч - статистика, смерть одного человека - убийство.

Недавно в интернете появилось сообщение о некоей НПО “Европейская интеграция”, созданной под английским зонтиком, которая собирает истории спасения армян турками во время Геноцида. “Лучшие” истории они собираются опубликовать на армянском, турецком и английском отдельной трехязычной книгой. На первый взгляд, показания Мустафы Недима им в самый раз, но я сильно сомневаюсь, что они подойдут: им нужен “гуманизм”, не отягченный кровью и убийствами, только положительные эмоции, “гуманизм”, вырванный из истории. Свидетельские же показания Мустафы Недима - человека, прошедшего сорок лет сначала в султанской, а затем иттихадистской ссылке, рассказ не о том, как он спасал армян и почему он это делал, а о том, как армян убивали: методично, буднично и безжалостно, не испытывая никаких чувств, так, как не убивают даже змею.

Мустафа Недим жил так, как подсказывала ему его совесть, без оглядки на кого бы то ни было. Он не оставил своего “списка Недима”, он о нем и не думал, зато сейчас у нас есть надежда на то, что Армянский вопрос будет решен по справедливости. И эту надежду освещает пусть крохотный, но огонек его лампы тоже. Конечно, взывать к совести Эрдогана, Гюля, Алиева и прочих бессмысленно по причине отсутствия оной у последних, но заставить их можно и нужно. В частности, повторюсь, еще и потому, чтобы исключить рецидивы уже в виде турецкого геноцида, от которого никто не застрахован.

Мы не призываем вырезать столько же турок (в пропорциональном отношении), сколько они вырезали нас - этим наших убиенных не вернуть, да и нет этого у нас в крови. Но и простить им мы не сможем никогда. Турки перебили нам хребет, выбросили на обочину цивилизации, отняли у нас Родину, памятники нашей культуры, поставили нас на грань выживания. Этому нет прощения и не может быть; те, кто призывают нас к примирению, пусть поставят себя на наше место - они бы согласились?

Да, кто старое помянет - тому глаз вон, но ведь кто забудет, тому - оба!

РАЗДАН МАДОЯН

МУСТАФА НЕДИМ

АРМЯНСКАЯ РЕЗНЯ

(мои показания)

Предисловие к армянскому изданию (София, 1936)

Мустафа Недим, коренной константинополец, близко и хорошо знавший султана Гаида, Высокую Порту, министерства, армянские области. Бывший секретарь султана Гаида.

В 1880-1908 гг. подвергался преследованиям сначала султана Гаида, затем иттихадистов (*“Иттихад ве теракки” - партия младотурок, организовавшая Геноцид армян. - Р.М.*)

Гуманист и свободолюбец, он был сослан в Тигранакерт, затем Харберд, Измир, Алеппо, Дейр-эз-Зор.

Мустафа Недим подвергался преследованиям не только при Гаиде, Энвере и Талаате, но и при Кемале, который обещал вознаграждение - две горсти золота тому смельчаку-турку, кто принесет ему голову Недима.

Свидетельские показания Мустафы Недима охватывают период 1890-1918 гг., начинаются с описания происшествия у Армянского Патриаршества К-поля и заканчиваются заключением мира.

Аршак С. Чалджян

20 июня 1925 г.

Александрия.

Нет на свете человека, который бы не слышал и не знал об ужасных преследованиях армян турками, преследованиях, заставивших содрогнуться даже камни.

Я рассказываю то, чему лично был свидетелем, то, что я знаю точно и из совершенно достоверных источников. Это знание навсегда связало меня с Армянским Вопросом.

Первый день Курбан-байрама султан Гамид по своему обыкновению проводил во дворце Долмабахче, в Пешикташе.

На Рамазан и Курбан-байрам султан Гамид торжественно переезжал из Йилдызкешка в Долмабахче, где проводил официальные приемы.

Готовиться начинали за несколько дней до Курбан-байрама. Улицы посыпали песком. Собирали и арестовывали хозяев домов и лавок по пути следования султана. Сами помещения тщательно обыскивали. Осматривали и проверяли колодцы и арыки. Искали бомбы.

Утром в день Байрама султан садился в роскошную, необыкновенно пышно украшенную золотом и инкрустациями карету, запряженную четверкой коней. Под бдительной охраной многотысячного войска султан направлялся в Пешикташ, в мечеть Синан-паша. Перед мечетью его встречали выстроившиеся сановники в официальной форме. Султан Гамид заходил в султанскую молельню и делал там намаз.

После намаза садился на коня, которого подводили к дверям султанской молельни. За ним на своих коней садились и сановники. В то время этих сановников была целая армия. Выстроившиеся с двух сторон солдаты и офицеры становились по стойке “смирно”. Процессия направлялась во дворец Долмабахче. Все служащие дворца, независимо от ранга, шли за султаном пешком. Султан Гамид заходил в одну из комнат огромного зала Гуппе-алты.

Сановники, следуя указаниям дворцовых служителей, занимали свои места вокруг трона.

По обе стороны трона и перед ним были разостланы ковры. Сам трон был в виде тахты, позолоченный, украшенный драгоценными камнями, с балдахином. С двух сторон свисали золототканые кисточки.

Гофмаршал или один из министров брался за кисточку. На этот раз ее взял гофмаршал Кази Осман-паша.

За троном выстраивалась дворцовая челядь и секретари.

Губернаторы, действующие и отставные, по старшинству подходили и целовали кисточку.

Духовенство подходило по средней ковровой дорожке; эти вместо кисточки целовали край султанского подола.

После завершения церемонии султан удалялся в свою комнату.

После получасового отдыха он возвращался и снова садился на трон.

Кисточку начинали целовать дворцовая челядь и служащие султанской казны.

Во время этой церемонии одни удостоивались нескольких слов, другие - чина или ордена.

За всем этим по обыкновению наблюдали пребывающие в Стамбуле иностранцы, послы и работники посольств, а также члены их семей.

После того, как сановники, министры и остальные чиновники выражали таким образом свою верноподданность, султан Гамид удалялся на полчаса для отдыха в свою комнату, откуда возвращался для принятия выражения благодарности от остальных присутствующих.

На этот раз, когда церемония еще не была закончена, к султану подошел церемониймейстер Мюнир-паша и что-то зашептал ему на ухо.

Султан Гамид с мрачным лицом прервал церемонию и вышел в свою комнату. Все поняли, что произошло что-то чрезвычайное, из ряда вон выходящее.

Несколько минут спустя за ним последовали глава дворцовых секретарей Сурейя-паша, постельничий Эмин-бей, Ариф-бей и еще несколько близких султану лиц. Пятнадцать минут спустя Сурейя-паша вышел из комнаты, прошел вперед к нам и подозвал меня знаком руки. Я в то время был одним из секретарей султана Гаида и жил в Гумкапы.

Мы, несколько человек, подошли к Сурейя-паше. Паша позвал меня по имени. Я испугался. Подошел.

-Сейчас же езжай в Гумкапы. Узнай, что там произошло. Начальник жандармов Назым-бей уже там, повидайся с ним, разузнай подробности. Его Величество султан ждет известий.

После чего повернулся и вновь вошел в комнату султана Гаида.

Что произошло в Гумкапы? Что я должен расследовать? Начальником жандармов является не Назым-бей, а Кямил-бей. Это опытный, уважаемый человек, настоящий полицейский. После этого происшествия его отстранили от должности и арестовали. Потом сослали в его родной уезд Маниса и назначили на должность. Там он вскоре и скончался. Оставайся он министром полиции, может, и не было бы этого разбоя. Он не боялся открыто противоречить дворцовым сановникам - наушникам султана.

Я зашагал к выходу, не зная что делать. У выхода в сад столкнулся с тысяцким из охраны (не помню имени). Он был весь в поту. Я поздоровался.

-Откуда так?

- Из Гумкапы, - последовал ответ.

Он явно торопился, хотел пройти, я не менее торопливо схватил его за рукав:

- А я как раз в Гумкапы. Есть повеление султана разобраться в чем дело. Однако что там произошло на самом деле, я не знаю; скажи в двух словах.

Тысяцкий все так же торопливо ответил:

- Армяне взбунтовались в своем патриаршестве. Была стрельба, есть убитые. Военное министерство выслало войска, - и поспешно удалился.

В тот день на мне была парадная форма. Из дворца выделили карету. Я отказался ее взять. Сел в наемную, старую, неприметную, и велел везти в Гумкапы. Спускаясь по крутой улице Кетик-паша, старался уловить звуки выстрелов, но безуспешно. Никакой стрельбы не было. Только встречались отряды солдат, идущие друг за другом. Внизу улицы Кетик-паша встретил знакомого дядю Димитрия. Он владел большим винным погребом, был известным в Гумкапы человеком, здесь его все уважали. Он сидел, развалившись на стуле перед своим заведением, тянул кальян. Я стал расспрашивать его о происходящем.

Дядя Димитрий безмятежно ответил:

- Да ничего особенного. Какой-то олух из родосских рыбаков влюбился в девушку из своих, надумал жениться. Патриарх не дал благословения без венчания, тот собрал нескольких лоботрясов вроде себя, явились с утра пораньше, выпили. Сегодня праздник, в патриархии много народу, эти подняли шум, сделали несколько выстрелов. Одна из пуль попала в жандарма Карапета-эфенди, бедняга скончался на месте, в храме поднялся переполох, народ стал разбегаться... Кто его знает, как доложили туда, от военного министерства стали стягивать войска, окружили патриархию и соседние улицы. Вся история яйца выеденного не стоит, а шум подняли на весь город... Преступников арестовали, осудят, на том все и закончится.

- Кроме этих рыбаков кто-то еще участвовал, оружие доставал, может, стреляли?

- Да никто.

- Ну, спасибо.

Мы расстались. Я направился к хозяину кофейни ванцу Акобу-аге, которого знал с детства, а точнее, вырос у него на руках. Акоб-ага очень уважал всю мою семью, а меня любил как сына. Это был разумный, достойный человек. Я объяснил ему причину моего появления. Акоб-ага задумался, затем сказал:

- Во всей этой истории нет ничего серьезного, из-за чего бы стоило шум поднимать... Правда, думаю, что раздуют и на армян все свалят. Опять мы виноватые будем...

Он подтвердил сказанное дядей Димитрием с небольшими незначущими различиями. Я поговорил еще с семью-восемью знакомыми армянами, греками и мусульманами (*Здесь и далее автор мусульманами называет турок. - Р.М.*). Затем пошел в патриархию. Там расспросил священников, солдат и слуг. В итоге все свелось к рассказу дяди Димитрия. Напоследок пошел в старое здание жандармерии. Там был Назим-бей, уже назначенный министром. До этого он служил в управе Пера, а еще до того - был рассыльным в городской управе. Я сказал ему, что послан по приказу Его Величества султана расследовать дело, передал мои сведения. Он заговорил совсем о другом:

- Все злоумышленники арестованы, с ними поступят по всей строгости. Благодаря султану за день-два все комитетчики будут посажены.

И далее в том же духе.

Из слов Назим-бея я понял, что опасения Акоба-аги были совершенно справедливы.

Я распрощался с ним очень взволнованный, сел в ожидавшую карету. Вернулся во дворец. Прием был окончен, султан Гамид уже вернулся в Йилдызкешк; я сел за стол, написал обстоятельный отчет о проведенном мною расследовании и заключил:

“Происшествие и в самом деле является результатом действий нескольких преступных рыбаков и не имеет никакой связи ни с политикой, ни с иностранными посольствами. Даже если предположить наличие политических мотивов, предпочтительнее представить точку зрения правительства на произошедшее как на обычное правонарушение. В противном случае мы рискуем разворошить костер и вызвать пожар, который будет трудно потушить”.

К сожалению, мои слова остались без внимания. Посыпались донесения и доносы, авторы которых по своим личным соображениям и из-за своей выгоды предпочли раздуть искру до пожара. Как я и предполагал, пожар этот охватил все здание, добравшись и до крыши. Агенты Катри-бея, начальника тайной полиции Йилдызкешка, люди Тахир-паши, начальника стражи, охранники Ахмед-бея со своими сторонниками набросились как голодные волки, стараясь заполнить все тюрьмы и заслужить одобрение султана.

Радости управителя Пешикташа Гасан-паши и его подчиненных не было предела. Министр полиции и все чиновники делали все, чтобы раздуть этот пожар. Дворец Йилдызкешк завалили письмами и требованиями наказать преступников - столько об этом не писали даже официальные газеты. Аресты продолжались и им не было конца. Особенно большие безобразия и преступления творились в полицейских участках.

Например, полицейский комиссар, подлец и взяточник, решив ночью отправиться в публичный дом или в казино, мог позвать к себе рядового жандарма и приказывать ему:

- Сходи в такую-то лавку, скажи хозяину, чтоб передал для меня тридцать золотых. Мне деньги нужны, я потом верну.

Рядовой жандарм в надежде урвать и себе долю, торопился исполнить приказ. Комиссар получал требуемую сумму; отлично, а чтобы ее не возвращать, на следующий день организовывал донос на хозяина лавки в жандармское управление. Глава жандармов, единственной целью которого было упрочить свое положение и завоевать благосклонность султана, тут же организовывал из таких же безжалостных подлецов группу для проведения обыска. Вместе с уже

знакомым комиссаром они вламывались ночью к несчастному торговцу и начинали обыскивать дом и лавку. Бедняга хоть и знал, с кем имеет дело и чем это может для него обернуться, но не чувствовал за собой никакой вины и ожидал окончания обыска. В доме конечно же обнаруживались пара подброшенных европейских газет, из-за буфета или из-под матраса доставали несколько статей - этого было достаточно. Человеку заламывали руки, надевали наручники и пинками гнали в тюрьму. После двух-трех дней допросов становилось известно, что его либо сослали, либо посадили на несколько лет. Понятно, что комиссар всюду пользовался подвернувшейся возможностью и таким образом грабил и наживался везде, куда только мог дотянуться своими когтями.

Такое состояние быстро распространилось по всем жандармским участкам; немного времени спустя во всей Малой Азии не осталось армянина, который был бы уверен в своем завтрашнем дне и сохранности своего имущества. Крупные же хищники султана Гамида, вроде Назифа Сирури, Салахаддина-бея, араба Сами-бея, Неджиба Мелхане-паши делали более крупные дела. В то время советником министерства иностранных дел был Арутюн-паша Татъян, исключительно грамотный, порядочный и знающий человек - написали донос, что он, мол, является председателем революционной организации. Султан Гамид, заведомо зная, что все эти доносы пишутся с целью завладеть деньгами и имуществом несчастных людей, не только не наказывал доносчиков, но, наоборот, поощрял их. Боялся, что, накажи он доносчиков или не дай хода доносам, их перестанут писать. Газетам, которые время от времени писали об этих безобразиях, закрывали рот, бросая им горсть-другую монет.

События в Гумкапы самым роковым образом сказались на тысячах к-польских армян. Вскоре после них в стране начали формировать отряды конников "гамидие" (*полувоенные формирования из курдов, основным занятием которых было терроризирование и убийство армян - Р.М.*).

Дворцовые прихлебатели с энтузиазмом приветствовали это решение, но все, в ком была хоть капля совести, были встревожены. Было однозначно понятно, что отряды этих конных разбойников будут свирепствовать в Малой Азии, Курдистане и армянских областях, не зная пощады и жалости.

Говорили о зверствах и преступлениях Ибрагим-паши, Мсто-паши, властвующего между Тигранакертом и Мосулом. К счастью, многие арабские и курдские племенные вожди, не сумев вовремя сориентироваться, угадать свою выгоду, не стали участвовать в этом разбое, опасаясь попасть под законы военного времени. Потом уже они, видя безнаказанность и полную свободу действий преступников, сожалели, что не приняли участия в этом позорном промысле. Наиболее хитрые, вовремя разобравшись, послали в Стамбул влия-

тельными чиновникам коней, масло, деньги и тому подобные взятки, получили полную свободу и как звери накинулись на армян, грабя все, что можно.

Особенно выделялись беззакония, творимые в окрестностях Битлиса местным курдом Муса-беем.

Этот курд Муса-бей был хозяином и деспотом всего края. При нем у армян была отнята практически вся земля, которой они владели. Армяне стали слугами турок и курдов.

Муса-бей заставлял их работать как пленных.

Армяне стойчески выносили насилие, голод и лишения. Но только когда речь не шла о защите их чести.

Смерть с честью была для них предпочтительнее бесчестной жизни.

А обнаглевший Муса-бей уже начал покушаться на их честь, на их женщин и девушек.

Насильно увезя молодую армянку, он выдал ее замуж за курда из своего аширета.

Это переполнило чашу терпения.

В европейские газеты и посольства посыпались обращения, просьбы о помощи.

Газеты и посольства, в свою очередь, заставили султана Гамида заняться этим делом.

Муса-бея под конвоем привезли в Стамбул. Дело рассматривал министр юстиции. Тем не менее, не желая осудить его за преступления против армян, до окончания следствия и суда Муса-бею разрешили быть гостем управителя Скютари Пахри-паши, жить в его дворце.

Пахри-паша тоже был курдом. Безграмотный неуч, он был в то же время ловким и хитрым от природы человеком. В бытность его управителем Пера была арестована банда фальшивомонетчиков.

В ходе следствия выяснилось, что Пахри-паша и сам состоял в этой банде.

Но даже при этом он сумел спасти свою шею от виселицы и стать управителем Скютари.

Тогда подобными беззакониями никого нельзя было удивить.

Неизвестно, каким образом, но затем он получил должность заместителя в Адане.

Также неизвестно, как сумели его обуздать.

На закон он не обращал внимания. Законом для него была его дубина.

Муса-бея оправдали и выпустили за взятку. Но чтобы сохранить лицо, решили не возвращать его на прежнее место службы.

Для Муса-бея и Пахри-паши это было неприемлемо.

Однажды рано утром во дворце получили известие о побеге Муса-бея. Аб-

дул Гамид разгневался, опасаясь реакции Европы. Повсюду разослали приказы о поимке беглеца. Во все наместничества были посланы телеграммы. Наконец Муса-бей сдался властям в наместничестве Энкюри.

Привезли в Стамбул.

На допросах выяснилось, что побег ему организовали за большую взятку.

Мусу-бея сослали в Таиф, а Пахри-пашу в Албанию, в Приштину.

Скоро оказалось, что его назначили мютесарифом - управителем Приштин и округа, а затем перевели наместником в Адану.

Через два года после этих событий меня сослали по политическим мотивам в Тигранакерт, восемь месяцев спустя перевели в Харберд.

Наместником Харберда в то время был Энис-паша родом из Измира, тесть начальника Имперского пушечного двора - Топханы Зеки-паши, человек крайне глупый и необразованный. Родство с Зеки-пашой было его единственным достоинством. Понятно, что он душой и сердцем был на стороне чиновников-воров и разбойников и получал от них свою долю.

Воспользовавшись удобным поводом, Энис-паша и его чиновники стали сущим проклятьем для армян. Своеволие и поборы жандармов перешли все мыслимые границы. Они делали в селах что хотели. Крестьяне были в ужасе.

Жандармы заходили в села, начинали избивать всех встречаемых под крики и стоны и мольбы о помощи. Сразу же собирали уважаемых христиан села, вызывали старосту и требовали денег в счет налога на имущество, на овец. Тех, кто осмеливался сказать, что невозможно вот так сразу собрать требуемую сумму, избивали до потери сознания.

Не имея выхода, люди начинали собирать по домам и улицам последнее: женские украшения, доставшиеся от бабок и прабабок, припрятанные на самый черный день несколько золотых... Жандармы вместо обязательных в таких случаях официальных расписок в приеме налогов выдавали им простые клочки бумаги, которые не имели никакой силы; в итоге с бедных крестьян требовали те же налоги по второму разу. Дошло до того, что полицейские начали отбирать у людей в счет денег ковры, домашнюю утварь, белье, матрасы и даже куски веревок. Армяне, и так уже работавшие круглый год на курдских беков за два мешка ячменя, которым должны были прокормить свои семьи, терпели, надеясь на Бога. Жандармы же, видя это, действовали все более жестоко. Наступил день, когда, не удовлетворяясь одним лишь грабежом, они стали покушаться уже и на их честь. И армяне, которые до этого терпели и выносили то, чего не могло вытерпеть и вынести никакое другое племя и народ на свете, взбунтовались.

Армяне Харберда действительно народ чести. Во всем огромном наместничестве никто не может назвать хотя бы одну проститутку-армянку.

Такое зверское поведение жандармов привело их в ярость. Я сам был этому свидетелем. Наместником тогда был Джавид-паша. Я успел хорошо узнать его, когда он был мирливом (*главой мира, административной единицы Османской империи - Р.М.*). Я представил ему обширную докладную с указанием истинного положения дел. Джавид-паша, ознакомившись с нею, распорядился передать в госсовет для принятия решения. Начальник Топханы, защищая в госсовете своего тестя, вместе с тем написал тому письмо, предлагая одуматься и перестать разбойничать, так как он не всегда сможет защитить его. Этот недоумок Эмис-паша потом хвалился этим письмом, показывая его всем желающим. Показывал он его и мне.

Я, в свою очередь, написал второе письмо наместнику, указывая на все эти безобразия.

На сей раз Эмис-пашу наконец сняли с должности. На его место назначили Реуф-пашу.

Реуф-паша был приличный человек, но мы не успели вздохнуть с облегчением, как его перевели наместником в Карин (Арзрум). Надежды людей обратились в прах.

Реуф-паша предпочитал работать со знающими людьми, поэтому забрал с собой в Карин дефтердара (финансиста), инспектора по школам и начальника жандармерии. До прибытия нового наместника его должность временно исполнял Али Эмин-эфенди из Тигранакерта. Это был скромный человек, увлекающийся поэзией и историей, но страшный религиозный фанатик, который везде и по всякому поводу выражал свою ненависть к христианству. Как раз во время его наместничества и произошли печально памятные события в Тигранакерте.

Как-то утром по городу пошел слух, что накануне христиане напали на мусульман, когда те купались во дворе мечети, в фонтане. Начали стрелять, погибли семь или восемь мусульман. Это сообщение вызвало ярость у последних.

Слухи между тем полнились, число жертв увеличивалось. Через день курды начали нападать на армянские села, грабить и убивать жителей, поджигать дома.

Во вторник пошли разговоры о том, что в Малатии какой-то курд зашел к брадобрею побриться, а армянин-брадобрей отрезал ему голову. Озверевшая толпа напала на армян. Чуть погодя, буквально минуты спустя, стало известно о нападениях на армянские села, грабеже и поджоге домов, многочисленных убийствах жителей.

Я знал многих из харбердских армян. Особенно дружеские отношения у меня сложились с Филиппосом и Ншаном Арпиарянами, Артином Харбутляном, Григором Тарагчяном, Керобом Папазяном, Погосом Мисакяном, Григо-

ром Язычином, Симоном Демирчяном. Это все были люди законопослушные, далекие от всякой политики.

Однажды ночью, когда я был в наместничестве, в кабинете наместника, снаружи слышались шум и крики. Вошел телохранитель наместника и сообщил, что арестовали и привезли председателя армянского комитета. Я заинтересовался, захотел посмотреть кто это может быть, вышел в коридор и увидел, что человек десять солдат с обнаженными штыками ведут Григора Язычяна. Я окаменел от изумления. Язычян Григор жил в селе Кесрик, в четверти часа езды от города. Отец оставил ему богатое наследство, землю. Жил он очень хорошо, за стол обыкновенно садились до 15 человек гостей. Рядом с Кесриком было небольшое село Хорхорк; большая часть земель этого села также принадлежала Язычяну. Был у него еще и огромный сад, где мы с семьей ставили шатер и проводили все лето. Семья у него была небольшая - жена и дочь. Утром рано они заходили в наш шатер и проводили с нами все время до самого вечера. Я с юношеской горячностью критиковал политику турецкого правительства, проклиная и Йилдызкешк и его дела, однако за эти четыре летних месяца я ни разу не слышал слова осуждения правительства из уст Григора-эфенди.

Наоборот, иногда я слишком увлекался:

- Ты что, неужели тебе все равно, что творится в стране? - укорял я его. Он отмалчивался.

И теперь этого абсолютно далекого от политики человека арестовали по обвинению в революционной деятельности. Как же было не удивиться тому, что его объявили председателем комитета. Я рассказал все это наместнику, тот пропустил мимо ушей. Предвидя более масштабные притеснения, я пошел к Арпиаряну, послал человека к надежным армянам, попросил их собраться.

Сказал им:

- Мне все это очень не нравится. Вчера арестовали Язычяна-эфенди как председателя комитета, завтра придут за вами, сгноят в тюрьмах. Нельзя так. В селах кровь льется рекой. Надо остановить этот разбой.

Все согласились:

- Но что же делать?

- Завтра с утра пораньше пойдем к командующему армией. Что там было в Тигранакерте и Малатии - не наше дело. Мы законопослушные граждане. Сообщим заместителю наместника. Пусть обсудят и примут решение.

На следующее утро, как и было обговорено, мы направились к воинским казармам. Вместе с заместителем наместника туда пришли и Мустафа Назим-паша с несколькими чиновниками. Начали обсуждать случившееся. Армяне подтвердили свою законопослушность и верность правительству.

- Ладно, и что нам делать? - спросил командующий Мустафа-паша.

- Введите войска в села, пусть разгонят курдов - надо остановить разбои и убийства.

- Хорошо, а если мы выведем войска из города, не начнут ли здесь беспорядки уже армяне?

- Мы дадим вам любые гарантии - беспорядков не будет.

- Значит так: именитые армяне берутся обеспечить порядок в своих кварталах. Если будут волнения - отвечать будут они. Кроме того, все оружие должно быть собрано и сдано в казармы. Если вы сделаете это, я пошлю войска в села и разгоню чернь и курдов.

Предложение было принято с благодарностью, гарантии порядка были получены, мы все радостные вышли из казарм, уверенные, что погромы прекратятся. На следующее утро мы вновь собрались там же. Внушительная груда собранного оружия свидетельствовала, что если у людей что-то и осталось, то очень немного.

Мы все стояли в большом зале: чиновники, принимающие оружие и армяне - гаранты спокойствия. Едва прошло полчаса, как начальник охраны Мурадабей потянул меня за рукав и подвел к окну:

- Видишь?

Я посмотрел в ту сторону. Напротив, на расстоянии десяти-пятнадцати минут езды горело село Морник, окруженное погромщиками. К небу поднимался густой дым. Я тут же раздобыл бинокль: понял, что село окружили и подожгли. На армянах лица не было. Я пошел к наместнику, стал говорить ему, что нужно уважать принятые вчера обязательства, что речь идет о чести правительства.

В его руках был маленький карандаш и лист белой бумаги - он хотел дописать стихотворение, которое начал сочинять днем раньше во время прогулки. Увидев, что мои слова до него не доходят, я взял нескольких армян и мы пошли к командующему. Мы заявили ему, что согласно договоренности, он должен ввести войска, чтобы остановить погромы, что происходят уже на виду у него, в нескольких минутах от казарм.

В ответ мы слышали:

- Распоряжение о применении войск может отдать только правительство.

Мы все онемели от ужаса.

Выходя я сказал бывшим со мной армянам:

- Ясно, что правительство ничего не станет делать - надо самим о себе думать...

Мы подавленные разошлись по домам.

Пять минут спустя пришло известие, что погромщики и грабители ворвались в Морник и все закончилось. Стало окончательно понятно, что хотел сказать командующий армией.

Несчастные армяне стали укрываться в домах тех мусульман, на которых могли положиться.

Я жил в просторном доме с большим садом. Открыл ворота. Впустили всех: мужчин, женщин, детей - человек семьсот-восемьсот. За ними, спасаясь от погромов и смерти, начали появляться крестьяне из окрестных деревень. Многие были избиты до крови.

Во всем городе не найти было ни одного жандарма, все ушли грабить села, громить и убивать армян. На улицах кроме избитых и раненых беженцев не было ни души. К вечеру опустевший город погрузился в скорбь и тишину.

С наступлением темноты стало видно зарево пожаров, охвативших старый Харберд.

Сам старый город был построен на горе, в нем было около четырехсот домов. Центр наместничества располагался в отдельном городе на равнине, у подножия старого, на расстоянии около часа езды. Это красивый город, окруженный садами, с приятным климатом.

Я навестил многих армян, укрывшихся в домах мусульман. Несчастные ощущали себя стадом овец, загнанным мясником на бойню.

Я был потрясен. Однако это чувство родило во мне и идею как остановить бойню.

Я пошел прямо в наместничество. Наместник, как всегда, дал мне зашифровать телеграмму в К-поль. Телеграмма сообщала, что “благодаря усилиям султанского правительства в провинции полное спокойствие, каждый человек занят своим делом”.

Наместник должен был постыдиться этой телеграммы. Ведь ему достаточно было подняться на крышу, чтобы увидеть объятые огнем села; выйти на улицу, чтобы услышать крики и мольбы о помощи убиваемых женщин и детей.

Такие телеграммы шли друг за другом.

Иногда, ради разнообразия, из Йилдызкешка отвечали: “Пошлите мулл, пусть увещевают, успокаивают народ”.

Кровь семидесяти-восемидесяти тысяч человек лилась рекой, повсюду пожары и грабеж. Понятно, что это значило: “Оставьте, пусть делают что хотят”, наказания не будет.

Я подсчитал строчки и даже слова телеграммы. Написал новую с таким же количеством слов:

“Курды Дерсима, Балу, Каздека объединились у истоков реки Бердак и представляют внушительную силу: “Мы не допустим, чтобы здесь была создана Армения. Имея такое количество войска, мы не хотим жить под османским игом.” Курды уже начали переговоры о создании своего правительства. Что делать?”

Только так можно было напугать султана Гамида, заставить его предпринять действенные меры. Наместник подписал зашифрованную телеграмму с моим текстом и я послал ее от его имени.

Вечером, вернувшись домой, я увидел еще одну группу беженцев из сел и старого города. Почто все они видели убийство и гибель своих родных и близких.

Их рассказы нельзя было слушать без содрогания и ужаса.

Среди них был и Симон Демирчян из старого Харберда. Он рассказал, что убит Атанальян Артин-эфенди, что пытались похитить дочь недавно скончавшегося английского консула мистера Тома. Мистер Том сам был армянином, его жена - англичанкой.

Похитителем был известный в этих краях разбойник Хаджи Лутфулла; мирала Шукри-бей отобрал и вернул девушку. Другой разбойник, Хрпо из села Хан, похитил ученицу американского колледжа и хотя через пару месяцев его арестовали, это преступление осталось безнаказанным.

Я попробовал как мог успокоить бедных людей. Сказал, что завтра этому беззаконию будет положен конец, естественно, не вдаваясь в подробности.

Утром рано, еще до восхода солнца, меня вызвал наместник. Я пошел, надеясь и волнуясь. Там уже был и сам командующий. Действительно, пришла ответная телеграмма.

Содержание сводилось к следующему: “Немедленно поднимите в ружье войска, призовите резервистов, пустите в дело все пушки, разгоните курдов, уничтожьте мятежников”.

Заместитель наместника и командующий удивленно смотрели друг на друга. Я сказал:

- Наверняка вмешались внешние силы, иначе дело до этого бы не дошло.

Канцелярию наместника тут же окружили войсками, на холмах поставили три орудия, начали стрелять по нападающим на Старый Харберд и Хюсейник толпам курдов. Хотя, если быть точным, стреляли не по курдам, а по спасающимся от курдов бегущим армянам; несколько снарядов попало в американское консульство, однако курды, до этого утверждающие, что “уничтожают армян по приказу правительства”, видя это, сочли за лучшее разбежаться.

Надо сказать, что не все турки, даже чиновники, были согласны с таким позорным поведением своего правительства. Прокурор по общим делам Шевкет, следственный судья Азиз, из именитых людей Чутелизаде Исхак, Хаджи Емер, Мухеттин, Асим-бей были людьми честными и порядочными. Мы вместе пошли к курдам. Где уговорами, где угрозами нам удалось заставить их разойтись. Стали поступать сведения от бежавших из своих домов, прячущихся по окрестностям армян, которые постепенно стали собираться в городе. Убийств

там было совершено намного больше. Турки осадили весь город Арабкир, разгромили нефтяные склады за городом, разлили нефть вокруг армянского квартала и подожгли ее. Квартал весь сгорел, пытавшихся спастись из огня армян расстреливали. Погибло более четырех тысяч человек. В Малатии облили нефтью и подожгли церковь, в которой укрывались тысячи человек, сожгли и разграбили рынки, все дома в селах. Только в харбердском наместничестве погибло около пятидесяти тысяч. Такая же картина была в Свазе, Арзруме, Энкюри, Ерзнка - во всех без исключения армянских областях.

Применение армии и артиллерии возымело свое действие. После двух дней осады центра наместничества курды, потеряв надежду на победу, отступили. Укрывавшиеся тут и там армяне начали возвращаться в свои дома. Приближалась зима; погода стала диктовать свои требования и появилась опасность новой трагедии. Дети, потерявшие своих родителей, родители, не имевшие сведений о своих детях, братья, не знавшие о судьбе своих братьев и сестер, утешались только надеждой, что они смогли укрыться где-нибудь и уцелеть. Но вернувшись в свои села, не найдя даже следов их и убедившись в своих страшных предположениях об их несчастной судьбе, они стали оплакивать своих родных. В их домах между тем курды не оставили ничего: разграблено были все. Несчастные встречали зиму и начавшиеся дожди без крыши над головой, без провианта, без постели. Люди, которые и без того испытали все несчастья, которые потеряли все, теперь, ночуя на холодной, мокрой земле, заболели тысячами. И вынужденно опять приходили к наместничеству, преодолевая четырех-пятчасовый путь, стучались в двери и просили кусок хлеба, чего никогда до этого не делали.

Как раз в это время наместника перевели в Карин. Исполнение его обязанностей возложили на бывшего правителя Малатии Али-пашу.

Этот Али-паша, более известный как араб Али-паша, был знаменит своими беззакониями. Это именно он был причиной сожжения десяти тысяч армян в Малатии. Он даже вызвал армян - членов губернского собрания, судейской коллегии и просто известных торговцев к себе в правление, обещая им защиту. Когда же те собрались, приказал жандармам расстрелять их прямо во дворе правления. Среди погибших были всем известные и уважаемые Ментилджян-эфенди и Бонапартян-эфенди. Об этом наместник потом рассказывал с нескрываемой гордостью.

На лицах уцелевших армян не было ни кровинки. Эти неопишуемые зверства над ними творили те турки, которым они сами всячески помогали во всем. Карманы мусульман и жандармов были полны денег, дома ломились от награбленного.

Новый наместник араб Али-паша был настолько же жесток и бесчувствен, насколько глуп и труслив. Зная это, я при встрече сказал ему:

- Пришли вести, что Англия посылает броненосец в Искендерун и будет высаживать войска. Россия также собирается послать армию. Начальство как всегда выкрутится, а все шишки достанутся подчиненным. Надо думать, как спасти свои шкуры.

-Что же делать?

- Делать придется много чего. Во-первых, по возможности собрать и вернуть армянам разграбленное имущество. Накормить и дать кров голодным и бездомным. Если вы не против, можно создать комиссию, я и сам в нее войду. Хорошо бы привлечь и нескольких армян.

- На это нужно разрешение из Стамбула.

- Это наше внутреннее дело, местное, Стамбул ни при чем. Когда сюда зайдут с проверкой, нужно, чтобы не было голодных и бездомных. Вот тогда и султан будет доволен.

Уговорил Али-пашу, он распорядился создать комиссию, в нее вошли и четыре армянина. В правлении наместника отвели для нее свободные комнаты. Взяв с собой человек шесть-семь жандармов, мы стали объезжать мусульманские села. Начали обыскивать уже их дома, смогли вернуть много имущества. Награбленное было зарыто в землю, спрятано в амбарах, конюшнях, в дымоходах, в пустотах в стенах. Найденное распределяли среди армян; это спасло от смерти многие сотни семей, оставшихся без ничего, имущество которых не смогли найти. Через пятнадцать дней после беспорядков прибыла комиссия во главе с командиром офицерского собрания султанского дворца Шакир-пашой. С ним был Рушди-бей из старейшин. В ночь их приезда комендант Махмуд-бей дал большой обед. На обеде присутствовали наместник, командующий, главный прокурор и я.

На следующий день я пригласил их к себе.

Угощение было очень богатое, стол изысканный, не хуже, чем в Долмабахче. Все остались очень довольны. Пили не переставая. Когда уже все были хорошо навеселе, зашел разговор о том, что слухи о курдском восстании были ложными.

Наместник и командующий сказали, что ничего не слышали о беспорядках.

Я рассмеялся:

- Вы сюда из самого Самсуна ехали. Не знаю, как в других местах, но в этом наместничестве вы видели хоть одно несожженное село, хоть один нетронутый город? Среди встреченных вами армян нашелся хоть один, у которого не было бы убито четверо-пять родственников? Уверен, что нет. И при всем

этом наместник Али Эмир-эфенди посылает в султанский дворец телеграммы, говорит о спокойствии в империи - лжет султану. Это не верность - это предательство. Султану надо докладывать правду обо всем, чтобы он мог принимать справедливые решения. Вся равнина Харберда была в огне. Крики раненых о помощи поднимались до небес. И в это время, когда камни и горы онемели от увиденного ужаса, этот человек посылал телеграммы одного и того же содержания. Я зашифровывал их. Вот телеграмма, которую я изменил (я достал из кармана сохраненную копию). Половина наместничества разрушена и предана огню, разграблен каждый дом. Не тронули только центр наместничества. Все, кто смог бежать из горящих сел, собрались здесь. Если бы и тут начались погромы, будьте уверены, число жертв достигло бы тридцати-сорока тысяч. Для спасения этих тридцати-сорока тысяч можно и пожертвовать одной головой. Вот моя голова.

Шакир-бей оказался благородным человеком. Протянул мне руку:

- Поздравляю вас, у вас возвышенные помыслы и благородное сердце...

Однако араб Сами-бей, один из султанских шпионов, утром рано отправил на меня донос султану.

Я тут же отправил свою телеграмму: "Нет никакого сомнения, что придет время, когда надо будет держать ответ за эти страшные преступления перед Европой. Мои слова тогда смягчат вашу ответственность".

Спустя годы я узнал от одного из моих дворцовых друзей, что моя телеграмма очень разгневала султана Гамида, он даже намеревался казнить меня.

Эти невиданные зверства опечалили и потрясли всех, кто не потерял разума и совести. Как печально было видеть людей, не знавших до этого нужды, а теперь с протянутой рукой просивших по домам милостыню; детей, что стайками бродили по улицам, тщетно разыскивая своих отцов, матерей, братьев и сестер.

Как-то я встретил на рынке пришедшего торговать курда лет семидесяти, имама одного из ближних сел, в зеленой чалме, в жакете с кружевным воротником, в шароварах, из-под которых виднелись женские панталоны с фестончиками.

И не знаешь, смеяться над увиденным или плакать...

Чтобы придать видимость торжества справедливости над совершенными преступлениями, арестовали и предали суду с сотню курдов. Часть из них осталась безнаказанной (были выпущены за взятку), те же, кто не дал взятки (человек шестьдесят, если я правильно помню) были осуждены на два-три года и сосланы в африканское Триполи.

Во время этих безобразий власти с огромным усердием стали разыскивать двух человек, Аарона и Арута, мясника и бакалейщика, которые якобы были

фидайнами (*гайдуками, народными мстителями - Р.М.*). Способствовать их аресту было объявлено священной обязанностью каждого.

Я хорошо знал мать бакалейщика Арута Рипсима-ханум; она почти каждый день бывала у нас дома, мы хорошо знали и ее сына и были уверены, что он не имел никакого отношения ни к фидай, ни к комитетчикам. Вся его вина состояла в том, что это был видный, красивый молодой парень богатырского сложения.

Мясника Аарона, напротив, “зачислили” в фидай за большие и густые усы, устрашающую внешность и свободомыслие.

Я укрыл их обоих в своем доме, на первом этаже.

Тем не менее, из уст мусульман только и было слышно: “Сегодня ночью Аарон вошел в такое-то село, зарезал пятнадцать мусульман... Арут под утро зарезал двадцать детей и составил из их голов башню...”

Понятно, что все эти наветы на армян делались с целью вызвать ненависть к ним.

Многие из чиновников, из жителей и жандармов разбогатели на этом. Но уверяю вас, что богатство, обретенное таким путем, не пошло им на пользу, сгорело и обратилось в дым, как бумажка от зажженной сигареты. Обратилось в прах даже то, что действительно было заработано.

Вот показательный пример.

Через два месяца после описанных событий пришло распоряжение об изменении места моей ссылки. Меня переводили в Измир.

Была суровая зима, дороги были закрыты, не работала даже почта; я волей-неволей задерживался еще на месяц. Было очевидно, что после моего отъезда из Харберда убьют и Арута, и Аарона, а с ними еще несколько человек армян, бывших бельмом на глазу турок. Я собрал их, сообщил, что меня высылают и сказал, что заберу всех с собой. Они приготовились к отъезду. Решили выехать первого февраля. Хотя метели и снегопады продолжались, для нас было предпочтительнее выехать в метель, чем в ясную погоду.

В то же время мне сообщили, что несколько христиан и мусульман собираются прийти на мои проводы.

Пускаться в путь, выезжать из города при скоплении народа, когда со мной едут мои подзащитные, было неблагоразумно. Поэтому я накануне позвал к себе жандармского унтер-офицера Хусейна родом из Дерсима, на которого я мог положиться.

Я попросил его незаметно вывести из города моих друзей и ждать меня с ними у подножия горы Девебойну.

- С радостью, - отозвался этот храбрый и честный человек.

На следующее утро выехали и мы на конях. В самом деле, больше тысячи

армян и несколько сотен мусульман провожали нас до села Молла, на расстоянии трех часов пути. Мы распрощались, искренне сожалея о расставании. Едва доехали до подошвы горы Девебойну, навстречу нам показался унтер-офицер Хусейн, а с ним и мои друзья. Все они были в добром здравии. Сам Хусейн присоединился к нам и остался ночевать с нами на постоялом дворе Кезин. Снегопад тем временем усиливался. Когда мы подъезжали к постоялому двору на окраине города Аргни, где собирались переночевать, нам навстречу вышли человек пять мужчин в чалмах. Они сняли наши вещи, обмели снег и занесли в комнаты. Однако их поведение и особенно неумело намотанные белые чалмы показались мне подозрительными, о чем я сообщил одному из своих спутников, Петросу Гаспаряну. Минут через десять-пятнадцать Петрос подошел ко мне и сказал, что я был прав - это оказались армяне.

Я подозвал одного из них, усадил рядом:

- Что здесь произошло, к чему это?

Бедняга сначала сильно смутился, но когда Гаспарян сказал ему, что меня не надо опасаться, начал рассказывать:

- Мы много бед пережили, я четырнадцать лет уже на этом постоялом дворе работаю, вместе с младшим братом и сыном. Хозяин двора мусульманин, очень нам доверяет, мы ему до сих пор ни гроша убытку не принесли. Всю работу мы делаем. Только в один день все перевернулось. Родственники мои прибежали все в крови:

- Абраам - меня Абраамом зовут - спаси нас, укрой от мусульман, всех армян в городе перебили, они и нас убьют.

Я укрыл их в конюшне. У меня две дочки и жена в городе, я побежал домой, к ним. Дверь раскрыта настежь, в комнате на полу лежат в крови жена и дочери, все убитые. Я вернулся обратно как помешанный. А здесь еще более ужасная картина. Наш хозяин кромсал ножом моего сына. Сын плакал, умолял не убивать, а хозяин еще больше стервенел. Я ухватил его за рукав, оттащил от ребенка. Сын мой умер через три часа от ран. Остались мы с братом вдвоем. Оба как сумасшедшие. В ту же ночь пришли пятнадцать мусульман: "Обратитесь в мусульманство, иначе вас всех убьем". Волей-неволей стали мы мусульманами, у нашего хозяина еще шесть человек работников армян было, всех обратили. Нас всех обрезают. Теперь каждый день к нам мулла ходит, учит нас.

- Сын твой чем-то не навредил ли хозяину?

- Нет, служил честно.

- Кто убил твоих жену и дочек?

- Не знаю.

Бедняга не мог дальше говорить. Замолчал и я, не стал расспрашивать, беречь рану. Только произнес несколько слов утешения.

Добравшись до Тигранакерта, остановились в доме тысяцкого жандармов Сабит-бея; мои семнадцать спутников разместились на постоялом дворе, рекомендованном тысяцким. А остановился я в его доме, потому что у моих спутников не было на руках никаких документов. Их могли попросту остановить в любое время и вернуть назад с дороги. Я даже думал выпросить соответствующую бумагу у Сабит-бея. Действительно, он легко согласился и выправил нам нужные бумаги. Потом они сильно помогли нам в пути.

Сабит-бей до того, еще до нас, служил в Харберде, попал под суд за взыскничество и укрывательство. Следствие по его делу тянулось годы, у него не осталось ни имущества, ни денег, дошел до крайней степени нищеты. Когда я с ним познакомился, положение его было ужасно. Я хлопотал за него перед командующим Мустафой Назим-пашой, писал прошения, наконец смог добиться его освобождения от преследования и назначения на должность в Тигранакерте. Отправился он туда, можно сказать, голым; он сам, жена и дочь были благодарны мне за все, что я для них сделал. Рассказываю это, так как ранее говорил, что награбленное добро не впрок. Вот пример сказанному.

В Тигранакерте армянские кварталы, рынок были разграблены и сожжены дотла. Нашел нескольких знакомых армян, узнал от них подробности. В Тигранакерте, как и везде, мусульман к грабежу и разбою подстрекали правительственные чиновники и армейские офицеры. Наместник Энис-паша словом и делом науськивал и подбадривал мусульман, среди которых выделялся своей бесчеловечностью и жестокостью черкес Азамат-паша. Подбадриваемый и поддерживаемый Энисом-пашой, он творил неопишуемые зверства, был первым среди остальных в деле грабежа и уничтожения армян и их имущества.

Энис-паша был родом из Салоник, религиозный фанатик, заклятый враг христианства; ума у него было не больше чем у гусака. Он с радостью принимал участие в грабежах и резне армян, что считал своим долгом мусульманина. Несколько лет спустя его перевели наместником в Алеппо, но он не смог занять должность, так как назначению резко воспротивились иностранные консульства. С большим трудом удалось всего только поселить его в Алеппо. Консулы были наслышаны о его «геройствах» в Тигранакерте и смогли добиться отмены назначения.

Будь он проклят Господом.

В селах и во всем Тигранакертском санджаке эти злодеяния приняли еще больший размах. Вырезали тысячи людей, грабили и поджигали все дома без исключения. У армян не осталось ни одной крыши над головой, ни одного одеяла, ни единого куска хлеба. В это время как раз в Тигранакерт приехала комиссия, которая до этого была в Харберде (о ней я рассказывал).

Один из высоких армейских чинов, Мюнир-паша, сделал много для того,

чтобы остановить эти безобразия, но, не имея поддержки, потерпел неудачу. Я встретился и с ним. Был он человек честный и прямодушный. Держался он с наместником очень достойно, что бесило этих разбойников и убийц.

В конце концов, им удалось добиться его отстранения от должности и ссылки.

Его судьба должна была послужить уроком остальным.

Но я хочу закончить мой рассказ о Сабит-бее. Я уже говорил, что тысяцкий жандармов приехал из Харберда в Тигранакерт, можно сказать, голым, без единого куруша в кармане. Поэтому мы не поверили своим глазам, когда вошли в его дом. Большой, в десять или двенадцать комнат, и все украшены персидскими коврами и шелковыми золототкаными тканями. Вся столовая посуда из серебра.

Жена и дочь с ног до головы были в золоте и бриллиантах. Не то что за семь месяцев - ни за семь лет, ни за десять невозможно было стать обладателем такого богатства за его жалование, даже получай он в разы больше. Вся эта утварь, серебро, ковры, драгоценности - все было награблено у армян. На следующий день, когда мы сидели с ним, в комнату вошел какой-то курд. В руках у него был перстень.

- Я продаю этот перстень, хочешь купить? Только дорого прошу, меньше чем за два золотых не отдам.

Сабит-бей взял перстень. Повертел в пальцах, потом обернулся ко мне:

- Если понравилось, возьмите себе.

Я взял у него перстень, стал рассматривать. В перстень был вставлен очень большой изумруд. Поднес перстень к окну:

- Да, в самом деле очень красивый перстень, только камень с изъяном.

Сабит-бей подошел, стал рассматривать на свет.

- Ничего не вижу.

- Обратите внимание. Два очень плохих изъяна в камне. Один - это кровь, а второй - слезы, видите, две струйки. Боюсь, тот, кто будет носить этот перстень, заболеет раком.

Сабит-бей осерчал, со словами "не хочу, не стану брать" вернул перстень курду, как ему казалось, незаметно для меня подав тому знак. Когда курд вышел, он вышел вслед под благовидным предлогом. Я не сомневался, что Сабит-бей купил-таки перстень. После этого не прошло и года, как Сабит-бей сняли с должности и посадили в тюрьму, он сильно похудел, заболел и там и умер. Жена его вышла замуж за молодого жандарма, служившего в их доме. Жандарм продал все имущество и сбежал с деньгами; жена осталась фактически нищей, тоже заболела и померла в городской больнице.

Дочь, оставшись без денег и без помощи, стала проституткой.

Вот закономерный конец состояния, созданного на грабеже и убийствах.
Вот как заболевают раком те, кто покупает такие перстни.
Я знаю много таких случаев.

* * *

В Тигранакерте наш караван разросся: прибавилось еще семьдесят четыре армянина. У них не было никаких денег и беднягам пришлось идти пешком. К счастью, у меня деньги были, и я смог нанять мулов хотя бы для больных и стариков и обеспечить всех едой. Через три дня добрались до города Сиверек, там нас принял в своем доме Осман-ага, один из самых богатых и влиятельных людей города. Это был большой любитель роскоши, кровожадный и безжалостный. Он с гордостью рассказывал, как велел перебить всех армян в городе и бросить их трупы в пересохшие колодцы.

Мы провели ночь в этом логове разбойников и убийц, ежеминутно опасаясь за свою жизнь. Намеревались заехать в Урфу, но получили известия, что в Урфе совершены намного большие злодеяния, чем те, о которых мы до сих пор слышали и чему свидетелями были. С одной стороны, град свинцовых пуль, с другой - горящая нефть унесли жизни более чем десяти тысяч мужчин, женщин и детей, которые пытались найти спасение в церкви.

Многие из жителей Биреджика спрашивали меня:

- А остались ли на свете еще христиане?

Я не нашел что ответить этим зверям в человеческом облике, хотя звери были намного лучше них.

Каймакам и армейские офицеры Биреджика вознамерились запретить бывшим со мной армянам идти дальше, требовали вернуть их назад, потом потребовали взятку. Потребуй они небольшую сумму, я бы отдал, но они за каждого человека запросили по десять золотых, всего девятьсот десять. Таких денег у меня не было. Я решил действовать строгостью: послал телеграммы во дворец султану, правительству, наместнику в Алеппо. Каймакам и офицеры испугались.

Наместник Алеппо прислал каймакаму грозную телеграмму. Благодаря ей нас оставили в покое и мы перебрались через Евфрат. Наше положение действительно было страшное: по дороге нам навстречу шли группы истерзанных армян, которых вернули назад из Пиречика. Наконец добрались до Алеппо.

Я встретился с наместником Алеппо Реуф-пашой. В это время по Алеппо начали ходить слухи, что местный сброд, к которому присоединились собравшиеся из окрестностей за поживой кочевые арабы-бедуины собираются устро-

ить погромы и грабежи в Алеппо. Реуф-паша спросил моего мнения по этому поводу. Я рассказал ему все, что изложено в этой книге. Реуф-паша посадил меня рядом с собой, похлопал по плечу и сказал подбадривая:

- Да, если бы Господь дал всем разум и сострадание к ближнему как вам...

В тот же день к вечеру я узнал, что Реуф-паша приказал поставить на холмах вокруг казарм пушки и объявил, что в случае нападения на армян он расстреляет кварталы Пап-Нирап, Мешайка, Гайлак, заселенные мусульманами.

Так Алеппо избежал готовящейся резни.

Годы спустя судьба вновь привела меня в Алеппо на семнадцатом году ссылки, еще при султани Гамиде.

Султан Гамид был низкорослый, тщедушный человек с густым голосом, трусливый как заяц. Все знают, что он жил в Йылдызкешке. Дворец этот, несмотря на затраченные на его строительство огромные деньги, был крайней безвкусицей. Во дворце, даже в официальной его части, день и ночь горели газовые светильники. В нем не было ничего радующего глаз. Даже в комнатах султана можно было увидеть разбитые стекла в окнах, занавешенных коврами, цветочные горшки с увядшими или засохшими цветами.

Совершенным был только прием пищи. Султан ел четыре раз в день: утром, в полдень, вечером и в четвертый раз уже ночью. Утром и в полдень это были холодные блюда - индейка, курица, икра, яйца в мешочек или всмятку, различные фрукты.

На второй полдник и ужин подавались уже только горячие блюда. Сначала султану подавали меню из не менее чем сорока названий, он выбирал понравившееся. Существовал определенный церемониал. Блюдо клали в тарелку, тарелку на поднос, поднос заворачивали в скатерть, которую дворцовый шеф-повар опечатывал своей восковой печатью. Блюдо относил в апартаменты султана второй гофмейстер Илиас-бей (исполнявший обязанности недавно скончавшегося первого гофмейстера Исет-бея). Остальные блюда, не выбранные султаном, относили его женам, гофмаршалу Осман-паше, секретарям и наконец остальным служителям двора: Абхютте-эфенди, Лутфи-аге, председателю комиссии по делам беженцев (*мусульман - Р.М.*) Риза-паше и др. Стоит ли говорить, что все было отменно вкусно.

Султан Гамид выкуривал в день 25 сигарет, выпивал шесть или семь чашек кофе. После первого полдника спал час-полтора. После сна выходил в сад, гулял, занимался также фотографированием, столярничал.

Утром и вечером разбирал полученные документы; один из чиновников дивана докладывал ему их краткое содержание, а он выносил свое решение. Глава дивана на основе этого составлял указы от имени султана.

Входящие документы делились на три типа:

1. Официальные сообщения.
2. Частные /неофициальные/ сообщения.
3. Частные /личные/ прошения.

Официальные сообщения поступали из наместничеств, из военного ведомства, командования Имперского Пушечного двора - Топханы, султанской казны, гарема, подразделений Морского министерства и др.

Частные сообщения были по преимуществу краткими, дополняли официальные и поступали из внутренних, внешних и других подразделений названных учреждений.

Личные прошения по большей части были просьбами об аудиенции.

К вечеру собирались полученные за день сведения /статьи, письма/, готовилось общее резюме, которое, в свою очередь, переписывалось набело в украшенный золотом журнал; резюме, вместе с самими сведениями, представлялось султану, по его результатам на следующий день мог появиться указ.

Султан Гамид очень заботился о своем здоровье. Занимался гимнастикой, алкоголя не употреблял вообще; хотя и ел четыре раза в день, досыта не наедался. Был большой любитель женщин. Фавориток - "гезде" - у него было не больше трех, но, с другой стороны, просто наложниц было сколько угодно. Гезде или наложниц, которыми он насытился или которые перестали его интересовать, султан Гамид выдавал замуж. Выданная замуж гезде получала ежемесячно двадцать золотых. Остальные, хоть и не получали ежемесячного содержания, при уходе из гарема одаривались украшениями и утварью.

Султан Гамид был дьявольски умен, хотя и не образован, и в высшей степени мнителен. Именно это обстоятельство объясняет наличие тысяч шпионов и доносчиков.

Он не хотел, чтобы служащие его дворца общались друг с другом, наоборот, делал все, чтобы они ненавидели, доносили друг на друга, таким образом желая знать мысли и намерения каждого.

Латиф-ага, сетчатеджи-паша Хафиз-эфенди, церемониймейстер Хаджи Али-паша, глава оружейников Тахир-паша и многие другие были безграмотными, необразованными людьми, но опытными подхалимами и доносчиками, мастерами наветов. Особенно стали известны появившиеся в последнее время доносы Фехим-паши и его подельников.

Султан Гамид был очень богат.

Самые плодородные и ценные земли в наместничествах были куплены им за мизерные деньги и присоединены к султанской казне. Весь доход от них шел на дворцовые увеселения, на доносчиков и на подкуп европейских газет. Единственным человеком, кого боялся султан Гамид, был его брат Мурад, за-

ключенный в Чираганский дворец в Ортакее. Абдул-Гамиду не давала спать мысль о том, что брат все еще жив и в один из дней его могут вывести из тюрьмы и вновь посадить на трон, поэтому он не жалел никаких денег тюремщикам на его охрану.

Главными охранниками султана Мурада были начальник жандармерии Пешикташа Гасан-паша и главный евнух Джевгер-ага. Как и остальные султаны до него, Абдул-Гамид также держал чернокожих евнухов.

Главный евнух имел звание дарюссааде-эль-шерифи (славный ага врат счастья)

Кызлар-агаси, старшие евнухи, как и простые, обычно были крайне не-далекими людьми.

Евнухи сидели на стульях перед султанской комнатой. Для вызова кого-нибудь или исполнения какого-нибудь поручения султан обращался к ближайшему из сидящих евнухов. Чернокожие евнухи, служившие в гареме, назывались гаремагасы.

В их обязанности входило надзирательство за наложницами, однако, несмотря на строгости и надзор гаремагасы, наложницы ухитрялись заводить любовные связи с дворцовыми албанцами-садовниками. Если они попадались, их ссылали в Таифе, а албанцев - на их родину.

Султан Гамид получал ежемесячное жалование в пятьдесят тысяч золотых, в его казну стекалась почти четверть доходов государства, и тем не менее он брал взятки.

Особенно большие суммы он получал за просвоение званий, различных привилегий.

В период моей дворцовой службы основными посредниками при даче взяток выступали придворный Рахип-паша, морской министр Гасан-паша, командующий Али Саиб-паша. В связи с этим приведу любопытную историю, рассказанную мне лично командиром офицерского корпуса Измаилом Фазил-пашой.

Один банкир, некто Накермакерс просит монополию на строительство железной дороги. Как и все остальные, он обращается за посредничеством к Рахип-паше, который тогда еще не был министром. Рахип-паша сообщает султану Гамиду размер предлагаемой суммы, а Накермакерсу предлагает зайти за окончательным ответом на следующее утро к нему домой.

Султана Гамида, однако, предложенная сумма не устроила: "Столько-то золотом, иначе - отказ..." В тот же день к вечеру Рахип-паша заболел, у него начались сильные колики, ушел домой - отлежаться и подлечиться. Ночью и под утро султан Гамид несколько раз посылает к нему человека справиться о здоровье. Боли продолжают. Рахип-паша в полдень посылает султану за-

писку: “Приходил г-н Накермакерт. Я сообщил ему о требуемой сумме. Он не согласился. Дает не больше столько-то золотом. Сожалею, что по причине болезни не могу лично засвидетельствовать свое почтение Вашему Императорскому Величеству. Как Вы прикажете, так я и передам...”

Султан Гамид пишет на обратной стороне записки: “Скажи ему, что не меньше столько-то золотом”.

Колики Рахип-паши были симуляцией - он хотел заполучить записку, написанную самим султаном.

На следующий день он приходит во дворец и говорит султану: “Вам нельзя доверять. Вы завтра уничтожите того, кого сегодня защищаете. Я должен был обезопасить себя. Записка о взятке Накермакерса с Вашим собственноручным ответом спрятана в надежном месте. Если я окажусь в опасности или умру не своей смертью, ее размножат и распространят по всему миру. Не тронете меня, все останется между нами”.

Султан Гамид очень сожалел об этой оплошности, но сделанного не воротишь. Действительно, Рахип-бей до конца оставался на своей должности и сумел скопить состояние в пять миллионов золотом.

Подобно султану Мураду под неусыпным наблюдением и охраной пребывали и престолонаследник со всеми принцами крови. Они посещали в Йылдызкешке заведение под громким названием “школа”, где полуграмотные преподаватели учили их читать-писать и четырем арифметическим действиям.

* * *

После счастливого и победного 1908 г. мы, все ссыльные, вернулись в К-поль. Через неделю после моего приезда я почувствовал первый холодок от действий иттихадистов.

Партия разделилась на две части. В первой были люди состоятельные, во второй - голодранцы, не имевшие за душой ни гроша.

Эти ради собственного благополучия были готовы выполнить любой приказ, стать орудием убийств и грабежа.

Первые были люди образованные, повидавшие мир. Но и они употребили все свои знания и возможности для удовлетворения личных амбиций, во зло людям.

Мне было не по пути ни с теми, ни с этими; между нами установились откровенно холодные и враждебные отношения.

Следствием этого стала новая ссылка, будто недостаточно было семнадца-

ти лет, проведенных в Тигранакерте, Харберде, Алеппо, Дейр-эз-Зоре. Я был вынужден опять уехать в Алеппо.

Здесь я уже во второй раз стал свидетелем армянских погромов.

Меня без ведома К-поля назначили директором колледжа Алеппо. Меня воротило от всего, что происходило в Турции, от ее политики и действий ее правительства, поэтому я старался не заговаривать на эту тему, однако несколько доверенных мне человек сообщили о о появившихся призывах к войне.

Как-то ко мне пришел мой давний и искренний друг Овсеп Бояджян, который начал рассказывать с болью в голосе:

- У меня поместье в Личе (поселок в Тигранакертском вилайете). Ты знаешь, я хочу продать его, послал туда сына, Карапета, теперь узнал, что армян Личе вырезали, наверняка и сын мой погиб.

Я любил Карапета не меньше его отца; он был единственным сыном, опорой и надеждой родителей. Спросил, откуда у него эти сведения, посылал ли он телеграмму.

- Нет, телеграммы послать не додумался, - отвечал мне несчастный отец.

Побежал со всех ног на телеграф. Ответа не получил и до сего дня не знает, что произошло с его сыном.

После этого плохие известия стали поступать уже ежедневно. В один из дней я повстречал на улице толпу людей - стариков, детей, больных, которые еле шагали, подгоняемые штыками, палками и плетями жандармов.

У многих опухли ноги, они с трудом передвигались, часть из них помогала идти больным, некоторых просто тащили.

Подошел к одному из жандармов:

- Кто это такие?

- Армянские переселенцы.

- Откуда идут?

- Из Себастии.

- Почему же их переселяют? Войны в Себастии нет. И потом - зачем эти штыки, дубинки? Что это значит?..

Подошел высокопоставленный армейский офицер. Между нами состоялся следующий диалог:

- Это переселенцы, идут из Себастии. Не могу понять, зачем их переселяют. Что там происходит, в Себастии?

- Это переселенцы, ничего в Себастии не происходит.

- Тогда зачем их переселяют?

- Армян выселяют из их краев, правительство решило переселить их в другое место.

- Ладно, но в чем причина-то?

- Там начались волнения. Идет война, правительству не нужна лишняя головная боль.

- Где конкретно происходят волнения?

- Везде.

Понятно. Возможно, где-то пара-другая выпивох и совершила что-то не-потребное, правительство воспользовалось подвернувшимся поводом для организации беспорядков, погромов и грабежа. Было очевидно, что чиновники, жандармы, войска не упустят возможности, тем более что в первый раз остались безнаказанными и хорошо поживились.

Между прочим, должен сказать, что вскоре после харбердских событий я был вечером в гостях у Ншана-эфенди Арпиаряна. Завязалась дружеская беседа.

”Не смотрите на эти события как на дело прошлое. Я вот читал рассказ про английского лорда, который взял в дом тигренка, выкормил его. Зверь вырос совсем ручным, как собака бегал за хозяином. Как-то принялся лизать ему руку, а язык у тигра как напильник, содрал кожу, почуял запах крови, стал рвать хозяина. Тот ухитрился позвать слугу, слуга застрелил зверя, спас хозяина от смерти.

Армянский вопрос очень похож на эту историю с тигром. Турки почуяли запах крови, будьте уверены, через пару-другую лет обязательно найдут повод, повторяют все эти ужасы; при таком раскладе договариваться о чем-то с турками бессмысленно и глупо.

Надо перебираться в Европу или в Америку, туда, где есть возможность создать когда-нибудь Армению; надо собираться в одном месте, там основать новый дом.

Это будет сопряжено с неизбежными трудностями, часто с тоской по родине; понадобится много денег, много жертв, но, по-моему, это единственная возможность уцелеть; больше того, что имеем, можно получить скорее благодаря политике и дипломатии, чем оружию”.

В прошлом году в Александрии встретил Назарета-эфенди Кюркчяна, он сказал:

- Ты тридцать лет назад предвидел все это. Я тогда послушался тебя, продал землю, все имущество, спасся от судьбы моих соотечественников.

Так со слов армейца я понял, что тигр почуял запах человеческой крови.

Возвращаясь, перед самым домом встретил еще одну группу: две женщины с трудом тащили под руки больную старуху, еле передвигавшую ноги, в руках одной был ребенок, суший скелет. За ними с плачем шли четверо детей; младшему было лет шесть, старшему - десять.

- Это мой дом, заходите скорей, пока солдат не видно, только не подавайте виду, что мы не знакомы, - сказал я.

Бедняжки подняли к небу глаза; видно было, что молились и благодарили.

Незаметно за мной вошли в дом. Я тут же велел нагреть воды, сказал им опустить ноги в воду - они у всех были опухшие, накормил супом, жена принесла белье, одежду, они немного успокоились, спросил, откуда идут. Ответила старуха:

- Мы тигранакертские, меня Мариам зовут, эти две женщины мои дочери, Анна и Азнив, а дети - Анны. Мы в Тигранакерте очень хорошо жили, в достатке, только как-то вломились к нам в дом жандармы, забрали обоих зятьев, увели, через час вернулись за нами. С собой ничего не разрешили брать, ни белья, ни одежды, ничего. У нас немного денег было на черный день, взяли тайком от них, да еще украшения дочек. Погнали пешком. От Тигранакерта досюда пешком шли, по дороге жандармы отобрали деньги и драгоценности, надругались над дочерьми. Нас в Дейр-эз-Зор гонят; мы еще дня два сможем идти, а там ляжем и помрем в пустыне.

У бедных женщин на глазах стояли слезы.

Двухмесячный малыш умер через два дня. Остальные до недавнего времени оставались в моем доме.

С этого дня я начал укрывать у себя ежедневно по несколько человек стариков, женщин, детей из проходивших мимо этапов.

Мы слушали их рассказы о пережитом; разум отказывался верить, что такое возможно.

Мы начали по возможности лечить этих несчастных. Многих из них вернул к жизни доктор Алтунян, которому все, и я в том числе, навеки будем благодарны за его заботу. Среди групп ссыльных было очень мало мужчин, а среди харбердцев и себастийцев их не было вовсе.

Палач Себастии наместник Муамер-паша приказал перебить их всех еще в Себастии.

Харбердцы были все расстреляны по его приказу в местности под названием Кемурхан между Харбердом и Малатией, а трупы сброшены в Евфрат.

Как-то я проходил по алеппскому рынку Чивтейте; рядом у церкви тут и там сидели группами несчастные армяне. На изможденных лицах ни кровинки, одни кожа да кости, казалось, что это просто скелеты, почему-то еще живые.

Прямо на земле сидел парень лет тридцати; положив голову на его колени, рядом лежали две женщины - старая и молодая.

На руках он держал годовалого ребенка. Обе женщины и ребенок были уже мертвы; помирал и он сам. Это была вся его семья - мать, жена и ребенок.

До сих пор не могу с содроганием вспоминать эту страшную картину. Господь никогда не простит тех, кто совершал эти ужасные злодеяния.

Однажды рано утром мне сообщили, что меня хочет видеть мой знакомый Чракян Карапет-эфенди, служащий в управе.

Я пригласил его войти. С ним был седоусый незнакомец. После обычного в таких случаях приветствия Карапет-эфенди начал свой рассказ:

- У меня к вам просьба, умоляю, помогите, если возможно. Это Оганес Саепалян, один из видных людей Конии. Его со всей семьей - жену, сына, дочь, приемного сына в один день выслали из Конии, не дав времени на сборы. С невиданными мучениями добрались сюда. Теперь их отправляют в Дейр-эз-Зор. Что будет с ними - им самим, женой, родным и приемным сыном, их не заботит. Смерть или убийство по дороге - желанный конец мучениям. Об одном они просят - спасите дочь, не дайте ее обесчестить. Честь для них важнее самой жизни. Вы учитель в школе у германцев, мы знаем, что вас уважают; помогите пристроить ее в школу на любую работу. Они потеряли все - им теярьт больше нечего, они уйдут в пустыню на смерть - спасите девушку.

Я не мог сдержать слез. Отец со всей семьей шел на смерть - и думал только о спасении чести своей дочери, о спасении ее от поругания.

Я обещал плачущему отцу сделать все, что в моих силах, чтобы устроить его дочь в школу и спасти от бесчестия.

Между тем подошло время идти в школу - я попросил их дождаться моего возвращения.

Я пошел в германскую школу; в их школах, и мужской, и женской, я был единственный учитель со стороны, преподавал турецкий язык - все остальные были свои. Меня действительно любили и уважали; я изложил свою просьбу директорисе, постаравшись разжалобить ее своим рассказом. Она мне сухо отказала: "Армянских ссыльных не берем, да и жить у нас негде, интерната нет". И ушла.

Я вышел из школы в страшном волнении. Неотрывно думал, как же помочь этой семье, как сказать несчастному отцу, что мне отказали... Наконец нашел выход.

Я даже обрадовался отказу директорисы. Вернулся домой. Саепалян-эфенди сидел с видом преступника, ждущего казни или прощения, смотрел мне в рот, ожидая спасительных слов.

- В школе отказали, но это и к лучшему. Так спаслась бы только ваша дочь, а вы сами погибли бы. Нет... я вас просто не выпущу из моего дома. Оставайтесь всей семьей. Правда, дом у меня не очень большой, да и живет в нем сейчас человек сто, не меньше, но ничего, потеснимся, так даже лучше. В крайнем случае, сниму другой, побольше.

Несчастный отец несказанно обрадовался, словно я ему с семьей место в раю предложил. А я вскоре действительно снял дом попросторнее.

Дочь Саепаляна-эфенди болела тифом, тогда очень распространенным. С большим трудом нашли подводу, кое-как перевезли к нам домой.

Незамедлительно приехал и доктор Алтунян, добрый спаситель всех несчастных и больных. Он смог вылечить и поставить на ноги не только саму девушку, но и заразившихся от нее родителей.

К сожалению, не смогли спасти приемного сына - он умер от той же болезни четырнадцати лет от роду.

С этой семьей мы прожили под одним кровом четыре года, до заключения мира. И сегодня мы помним их, помним их благородство и честность.

Мадмуазель Зварт Саепалян очень хорошо владела французским, отлично играла на пианино; ее воспитание, образованность и скромность были выше всяких похвал.

В это время встретить на улице группы по пять-шесть человек, роющихся в кучах отбросов, чтобы найти хоть что-нибудь съедобное, которое тут же поглощалось, было обычным делом. Я не мог проходить мимо этих несчастных, приводил наиболее изможденных и больных к себе домой или в колледж, где был директором, давал им кров; слушал подробности их страшных историй.

Среди были люди с университетским образованием, носители светлых и возвышенных идей, обладатели в недавнем прошлом больших состояний - все они примирились со своей теперешней участью.

Среди сосланных в Дейр-эз-Зор был и Безирджян Арменак. По дороге из Аданы он заболел тифом. Пролежал в конюшнях арабских сел, зарывшись вместо постели в навоз, и даже в таком состоянии жандармы его постоянно избивали.

Выжил, пошел дальше к Дейр-эз-Зору, несколько раз бежал, с каждым разом приближаясь к Алеппо, куда и добрался в конце концов.

Его привели ко мне полуголового, в каких-то страшных отрепьях. Но лицо было полно благородства, того аристократизма, которое нельзя вывести. Я, во-первых, принял его на службу. Правительство выдавало продовольственные пайки всем своим служащим, независимо от должности.

Еды выдавали много; одной пайкой можно было прокормить четыре-пять человек.

Прошло несколько месяцев, Арменак-эфенди получал свои продукты, но по-прежнему ходил в обносках. Я как-то сказал ему:

- Арменак-эфенди, ты же паек свой весь не съедаешь, обменяй на сколько-нибудь приличное платье.

- Спасибо вам; паек я и в самом деле весь не съедаю, но...

- Но что...?

- У меня был младший брат. Я сам холостой, а брат был женатый. Нас из Аданы выслали всех вместе - меня, брата, невестку с двумя маленькими племянниками. Невестку с детьми хлопотами мерсинца Петеляна Артина-эфенди, который перебрался сюда еще до этих событий, удалось оставить здесь. Меня с братом погнали дальше, в Дейр-эз-Зор. Его убили в дороге, жизнь потеряла для меня всякий смысл. Через какие мучения и лишения я прошел, пока ради моей невестки и племянников добрался сюда, знает только господь бог; продукты, которые я экономлю, я им посылаю. Нет у них кроме меня никого...

Я крепко пожал ему руку, восхищенный благородством этого человека, бывшего когда-то на родине известным купцом. На следующий день он привел к нам свою невестку с племянниками. Они поселились у нас и скоро я перепоручил им все заботы по дому.

В Харберде был у меня добрый знакомый по имени Тарагчян Григор-эфенди, крупный землевладелец, член местного собрания, человек, достойный всяческого уважения. Не погрешу против истины, если скажу, что не было во всем Харберде человека, которому бы он не помог.

Семья его, конечно же, была счастлива, окруженная почетом и уважением.

Скончался мой младший внук. Я был тогда директором колледжа; на похороны пришли засвидетельствовать свое уважение все студенты; оркестр Имперского и Художественного училищ играл траурные мелодии.

Гроб был поставлен во дворе; в это время вдруг во двор вошла босоногая женщина в отрепьях, увидела собравшихся людей, гроб в середине, расплакалась и потеряла сознание. Я подбежал к ней, мы побрызгали воды ей на лицо, дали понюхать нашатыря, привели в чувство; две женщины из присутствовавших взяли под руки, отвели в дом, я пошел следом.

- Почему ты так разволновалась, дочка?

- ...

- Говори, доченька...

- Эфенди, у меня большое горе. Вся моя надежда на вас была, да только у вас самих несчастье, не вовремя я...

- Мое несчастье от Господа. У тебя какое горе, откуда ты родом будешь...?

- Из Харберда я, дочь Тарагчяна Григора...

Теперь уже заплакал я. Поверьте, никогда не думал увидеть в таком состоянии дочь моего друга, которую он холил и лелеял, с которой сдувал пылинки...

Взял за руку, сел рядом:

- Мы с твоим отцом как братья близки. Считай, что ты у своего дяди. Сядь, успокойся, здесь ты в безопасности.

- Спасибо, но я...

- Что “но”, доченька?

- Моих детей и вещи повезли на станцию - нас в Дейр-эз-Зор отправляют, в Рес-эль-Айн. Узнала, что вы здесь, помогите, мне не к кому больше идти... , а у вас свое горе...

- Оставь мое горе, где твои отец с матерью..?

- Обоих убили.

Я не смог найти слов для утешения несчастной; мы вышли с ней на улицу, я подозвал одного из знакомых, сказал, чтобы задержали похороны на пятнадцать-двадцать минут, сели на извозчика, поехали на станцию. Начальник станции был моим другом, отпустил детей.

Эта несчастная женщина вместе с детьми пешком дошла из Харберда до Алеппо, по дороге ее ограбили, отняли деньги и драгоценности. Бедняжка решила покончить с собой; в Урфе взяла детей, пошла в тифозный барак, хотела заразиться и помереть вместе с детьми, чтобы спастись от мучений.

Ночь провели в бараке, утром пришел врач, увидел, что они не больные, а здоровые, выгнал вон.

Дочь Тарагчяна-эфенди, а также другие харбердцы, у которых я расспрашивал про моих знакомых, рассказали, что какой-то мулла в чалме похитил и изнасиловал двух дочерей Согомона-эфенди Фрунчяна.

Это так действовало на их мать, что та бросилась с малолетним невинным ребенком в Евфрат и утопилась.

Так же поступили еще человек двадцать девушек: спасая свою невинность, они предпочли умереть, но уберечь свою честь и тоже бросились в Евфрат.

Асим-бей, из политических служащих, рассказывал:

- Был по торговым делам в Пехисни, возвращался по реке на лодке. Из реки нельзя было воду пить - Евфрат был полон трупов, связанных по восемьдесят человек, чтоб не выплыли...

Среди них были женщины и дети. Я всем запретил несколько лет есть рыбу из реки; не могу описать зверства, которые чинили жандармы: требуя денег, они избивали женщин и многие из них скончались от побоев.

Увидели, что одна из них проглотила два золотых. Обыскивали, когда не нашли других денег, начали вспарывать животы всем подряд и совершенно спокойно копать в желудке и кишечнике несчастных.

Возле Пихтини стал свидетелем еще одного зверства.

В Дейр-эз-Зор гнали группу из пятидесяти-шестидесяти человек. Я встретил их по дороге. Шесть жандармов отделили человек пятнадцать, окружают их и говорят:

- Мы вас в Дейр-эз-Зор гоним, там вы все перемерете. Хотите спастись, об-

ращайтесь в магометанство, мы позовем муллу из села неподалеку, вам сделают обрезание, станете мусульманами.

Бедные люди, не видя выхода, поневоле соглашались. Зовут муллу, тот делает им обрезание, потом жандармы говорят:

- Вы сейчас стали мусульманами, если помрете, попадете в царство райского блаженства; этой чести в первую очередь удостоиваются мученики, поэтому вы станете ими.

И убивают всех.”

По лицу Асим-бея текли слезы, когда он рассказывал все это.

И таким рассказам не было числа.

Раз я возвращался домой поздно вечером по оживленной улице Баб-эль-Фарадж. До дома надо было пройти всего метров пятьсот. Прямо на улице я насчитал пятнадцать трупов. Бедняги погибли, не вынеся голода, побоев жандармов и ужасов пути. Каждое утро по улицам разъезжали выделенные городским правлением повозки, собирая трупы.

Хоронили их без каких-либо религиозных церемоний. Сваливали прямо в ямы, в чем были, друг на друга. Среди них случались и еще живые, которые, чтобы прекратить мучения, сами бросались в эти ямы и их засыпали заживо.

Военное командование открыло в городе много мастерских, где работали оставшиеся без средств к существованию женщины и девушки. За двенадцать часов ежедневной работы они получали по одному солдатскому хлебу, но страх быть угнанным в Дейр-эз-Зор и погибнуть там заставлял их соглашаться и на это.

Но даже работая на военное министерство, эти несчастные не были в безопасности.

Армейские и жандармские офицеры, пятидесятники, даже простые солдаты могли заявиться в эти мастерские и забрать себе для утех понравившуюся женщину или девушку.

Эюб-бей и Абдулхат-бей - имена этих двух чиновников, служащих в Особой комиссии (*организация младотурок, непосредственно осуществлявшая депортацию - Р.М.*), внушали ужас изгнанникам. Армянин, попавшийся им на глаза, мог считать себя мертвым.

Врач Алтунян спас от верной смерти тяжелобольную дочь моего харбердского знакомого Пилоса Арпиаряна, а также Элмас-ханум из Себастии, которая в пустыне ела траву, чтоб не помереть с голоду, и страдала болезнью кишок, и тридцати четырех невинных детей из разных краев страны - сколько бы мы его не благодарили, все будет мало.

Не отставала от своего отца, доктора Алтуняна, и его дочь мадмуазель Нора, великодушная и благородная девушка. Она смогла отстоять созданный

ею же приют для сирот и уберечь его от разных нападков и каждодневных вмешательств.

Доброму сердцу и душе мадмуазель Алтунян обязаны своей жизнью более тысячи несчастных детей, которых она спасла от смерти.

В один из дней правительство решило собрать десятинный налог. Поскольку взимать его должны были правительственные же чиновники, а в школах были каникулы, сочли возможным привлечь к этому учителей.

Мне назначили собирать налог в уезде Этлеп, в одиннадцати часах пути от Алеппо.

Я сидел в кабинете у каймакама, когда к нему вошли два армянских священника в изодранной одежде, изможденные голодом, что явственно читалось по их лицам.

- Мы ссыльные, уже год живем здесь, раньше нам немного зерна давали на еду, теперь перестали. Умоляем вас, разрешите выдавать хоть немного хлеба, помираем с голоду...

- Ладно, обязательно распоряджусь, чтоб выдавали, - ответил каймакам.

Оба несчастных вышли со словами благодарности.

Каймакам заскрежетал им вслед зубами:

- Хлеба хотите...? Я вам свинца дам, свинца!

Я в душе проклял этого бессердечного человека: люди пришли к нему в последней надежде на помощь, а он их убить хочет.

Вернувшись домой, позвал Безирджяна Арменак-агу, с которым мы не расставались, и сказал ему:

- Здесь два армянских священника есть...

- Есть...

- Ты с ними встречаешься?

- Встречаюсь...

- Как они живут, что едят..?

- Очень плохо, хуже некуда; куска хлеба не видят...

- Что же ты мне о них ничего не говорил..?

- Так и без них вон сколько бедняг на вашем попечении, мне и говорить неудобно было...

- Арменак-ага, в первый раз ты меня огорчаешь - постарайся исправить ошибку. Найди этих несчастных, попроси от моего имени, приведи сюда...

Арменак-ага, скромный от природы человек, покраснел, застыдился, однако пошел за священниками.

Я усадил их рядом, постарался утешить, подбодрить:

- Мне жаль, что я не знал вас раньше, только сейчас узнал о вашем положении, когда встретил у каймакама. Прошу вас, никогда больше не обращайтесь

к нему, он бессердечный человек. Он вам вслед угрожал. Я сам постараюсь помочь чем смогу.

Они ушли ободренные.

Я помогал им до самых последних дней. Один из них был духовный предводитель Зейтуна Бардугимеос Тагчян, второй - настоятель монастыря св. Карапета Смбат-эфенди. Бедные люди питались горькими как яд недозрелыми оливами, опавшими с деревьев. Сейчас, когда я бываю в Иерусалиме, неизменно пользуюсь почетом и уважением о. Бардугимеоса.

Был январь, холодное, промозглое утро, воздух, казалось, никак не мог прогреться. Я зашел к каймакаму домой по делу; он мерз хуже меня - в маленькой комнате стояла жаровня и топилась печка. Мы выпили пунша чтоб согреться.

Вышли и пошли в городскую управу. Вошли во двор управы и оба словно остолбенели, застыли от изумления: под стеной съежились, сбившись в кучу, двадцать два ребенка от шести до десяти лет. От них шел какой-то страшный звук, похожий на тихий гул. Лохмотья одежды еле прикрывали голые, изможденные тельца - одни кожа да кости, настоящие живые мертвецы.

Их матери работали в государственных мастерских Алеппо. Чтобы оставшиеся без надзора дети не бродили по улицам, правительство распорядилось собрать их и отослать в управу - в такой холод голодных, едва одетых, босых.

Их отправили в Этлеп из поселка Джисты Шикур; по дороге эти дети, не найдя даже травы, ели землю, чтобы заглушить чувство голода.

В кабинете я сказал каймакаму:

- Я знаю, Вы иттихадист и считаете армян своими врагами. Но скажите мне, ради бога, какие преступления совершили эти четырех-пятiletние дети? У нас у самих есть дети, каково будет нам узнать в один из дней, что и с ними поступают так же? Если вы верите в Бога, как же вы допускаете, что Ему приятно видеть это; вы уверены, что завтра Он не поступит так же с нашими детьми?

Вы отреклись от Бога, но неужели нет у вас стыда и жалости?

Или мы должны признать, что человек хуже дикого, безжалостного зверя, потому что даже звери не поступают так с себе подобными?

Если бы кто-то сказал нам, что эти невинные существа, еще вчера беззаботно бегающие, играющие в своем доме и саду, прыгающие на коленях отца, безмятежно спящие в объятиях матери, сегодня окажутся в таком ужасном состоянии, мы бы высмеяли его, назвали бы дураком и злодеем.

И кто может обещать нам, что наши дети не будут подвергнуты стократно более жестокому обращению?

Кто может заверить, что Господь не покарает нас?

Каймакам-бей! Оставим безнравственную политику правительства, давайте подумаем: если сегодня мы сжалимся над этими невинными детскими душами, может, завтра сжалятся над нашими детьми. Вы знаете, ислам считает детей невинными и беспорочными уже из-за их возраста; они, если умрут, то направятся прямо в рай. Как же мы смеем наказывать этих детей, если сам Господь освобождает их от наказания?

- Согласен, но что я могу сделать?

- Каймакам-бей, эти дети ближе к смерти, чем к жизни. Они умрут не сегодня так завтра, кто с вас спросит за них? Отдайте их мне, подарите...

- И что будете с ними делать?

- Постараюсь, насколько в моих силах, вернуть им жизнь и здоровье. Я воздену руки к небу и стану молиться: "Господи, когда придет день справедливости и воздаяния за грехи, не оставь меня среди преступников и убийц".

- Ну и забирайте себе, делайте с ними что хотите...

Я не стал терять даром ни минуты, тут же собрал детей, отвел их в полуразрушенную греческую церковь неподалеку; одна из келий в ней была сравнительно целая, завел туда, послал Арменак-агу на рынок купить штук двадцать-тридцать циновок и несколько корзин угля.

Часть циновок постелили на полу, несколькими закрыли разбитые окна. Бедняжки до того замерзли, что один семилетний малыш залез в огонь и обжег себе локоть; за двадцать дней только вылечили ожог. В Этлепе жили две-три армянки-изгнанницы, позвали их, я попросил присмотреть за детьми несколько дней, пока придут в себя; просьба была принята с благодарностью, сварили горячего жидкого супа, стали кормить.

Я щедро заплатил врачу городской управы, попросил быть внимательным к детям; к его чести, он сделал что мог. Слава богу, все дети выжили, кроме одной девчушки, которая скончалась той же ночью.

Мой дом в Этлепе был неудобен для проживания такого количества людей, я распределил часть детей среди христианского населения.

Отец Смбат по моей просьбе стал расспрашивать малышей, записывать как зовут, кто родители, откуда родом. Вдруг смотрю - выронил из рук тетрадь, плачет навзрыд: одна из малышек оказалась его племянницей, дочерью брата. Сцена эта - дядя, обвинявший свою найденную племянницу, была трогательной и печальной. Моя дочь взяла эту девочку к себе в приемные дочери.

Младший сын моего давнего друга Овсепя Бояджяна, Айк, был приговорен к повешению. Причиной была женщина легкого поведения. Молодого, красивого, сильного парня должны были убить на основе облыжных показаний жандармского комиссара.

Смерть его свела бы в могилу и его родителей.

Чтобы спасти парня, я придумал целую историю, о которой и сейчас не могу вспоминать без смеха. Дело вел председатель военного трибунала; я никогда не имел с ним дела и не знал его сильных и слабых сторон. Начал незаметно интересоваться, узнал, что у него есть единственный сын, в котором он души не чаёт, живет только ради него и исполняет его малейшие желания. Мальчик ходил в имперскую школу, до этого поменял несколько других и нигде не мог ужиться.

Вызвал к себе своего управителя, коренного айнтапца Акоба Джемеджяна, велел ему познакомиться с пареньком и постараться, чтобы он перешел в нашу школу. Акоб-эфенди приметил парня во время игры в футбол, сблизился с ним и сделал как я говорил.

Акоб-эфенди Джемеджян скончался в прошлом году в Мансуре совсем молодым. Это был честный, серьезный человек, хороший учитель; его смерть была большой потерей для меня.

Некоторое время спустя сын председателя перевелся к нам. Я работал во многих школах, но более наглого, более развращенного ребенка не встречал нигде. Начал вызывать его к себе каждое утро, хвалить, ставить хорошие отметки за поведение, хотя по справедливости ему и самой плохой было много.

Парень был ленив до крайности, каждый день к обеду я вызывал его и говорил: “За твое примерное поведение я разрешаю тебе выйти погулять на два часа”. Он, счастливый, пулей летел на улицу.

Все учителя мучились с ним из-за его бесстыдства и безграмотности. Сложилась невыносимая ситуация: учителя и ученики жаловались на него, требовали приструнить, мне приходилось успокаивать их, уговаривать; для исполнения задуманного я был вынужден терпеть этого остолопа.

В мои планы были посвящены учителя Джемеджян Акоб, Кепенлян Седрак и Намзарян Левон; нам приходилось терпеть эту напасть, чтобы спасти Айка от виселицы.

После заключения мира Седрак Кепенлян издавал в Адане армянскую газету “Ай дзайн”. Весьма образованный, опытный, честный человек, он сейчас живет на Кипре, где стойко перенес выпавшие на его долю испытания: только-только начал приходить в себя, как скончалась его супруга, он остался с единственным ребенком. В нашей школе он вел уроки физкультуры, затем французского, под конец начал работать и счетоводом. Достойный во всем человек, поистине драгоценный камень в короне, дай бог ему удачи и счастья.

Мы начали исподволь выпытывать у палачей сведения о “комитетчике” Айке. Какой только напраслины и оговоров мы не слышали! Но вот я наконец получил благодарственное письмо от председателя трибунала. Настало

время действовать. Я пошел к врачу железнодорожной компании Галип-бею, бывшему в то же время другом Овсеп Бояджяна.

- Ну, смотри, пора освобождать Айка.

- Как?

Я рассказал ему о сыне председателя трибунала, посвятил во все подробности моего плана.

- Отлично, что думаешь делать дальше?

- Вот, написал прошение на имя председателя. Дадим Овсепу-эфенди, пусть перепишет набело, а этот уничтожим. Пусть Овсеп-эфенди сам подаст прошение.

Вот этот текст:

“Я не имею совершенно никакого отношения и никак не связан ни с комитетом, ни с политикой. Меня оговорил жандармский офицер из-за проститутки. Я получил письмо без подписи, в котором мне предлагали положить сто золотых в условленное место, иначе угрожали убить меня. Я догадался, что письмо написал тот же жандармский офицер и сразу же обратился к директору Мустафе Недим-бею, объяснил ему суть дела. Он сказал, что “не надо делать подлости, чтобы тебе не ответили тем же” и не придавал моим словам никакого значения. Выйдя от него, я пошел к доктору Галип-бею; и он прогнал меня с теми же словами. Будь я комитетчиком, стал бы я обращаться к этим людям?”

Галип-бей прочитал прошение, затем добавил:

“Так это или не так, а быть лжесвидетелем плохо. Впрочем, чтобы спасти невинного человека от виселицы, можно и лжесвидетельствовать».

Мы позвали Овсеп, объяснили ему, как действовать, дали переписать прошение. Бедный отец, уже потерявший надежду увидеть старшего сына живым, расплакался, стал насильно целовать мне руки. На следующий день подал прошение, нас вызвали в суд.

Мы подтвердили написанное в прошении, я еще отдельно просил председателя смилостивиться, освободить Айка. Вот так этот безалаберный наглец, сын председателя трибунала, независимо от себя помог спасти невинного человека.

Мое бесхитростное перо не в состоянии описать все происходящее в Дейр-эз-Зоре, все совершенные там преступления, подобных которым не было в истории и уже не будет. Сказать людям: “Вы прощены и свободны”, дать им переправиться на другой берег Евфрата и хладнокровно перебить там сорок-пятьдесят тысяч человек; бросить в пещеры больше десяти тысяч детей, облить нефтью и сжечь - сколько было совершено таких преступлений, не укладывающихся в человеческом сознании.

В Дейр-эз-Зор было согнано около ста пятидесяти тысяч человек из раз-

ных краев. Это небольшой город на берегу Евфрата с приятным климатом, плодородной землей и хорошей водой.

Жить в этом городе - наслаждение. Годами он оставался в стороне от политики, от цивилизации и ее благ. Армяне начали облагораживать его. Однако нет сомнения, что это сто шестьдесят тысяч лишь десятая часть тех несчастных, что были изгнаны из своих домов, погибли в дороге, были убиты, умерли от голода и лишений.

Перед отправкой в Дейр-эз-Зор пригнанных в Алеппо армян заключали в лагерь неподалеку от городка Гарлик. Это было место, похожее на те, куда мясники сгоняют животных перед бойней. Попадающие в Гарлик несчастные были обречены на смерть.

В селах вокруг Алеппо, особенно в Азазе, Гатме было множество армянских женщин и девушек. Эти села “прославились” зверствами над армянами. Много армянок находились у кочевых арабов в Мескене, Эпюхюрейре, Хемаме и Сепайи. После заключения мира смогли освободить только часть из них; большинство так и осталось у арабов.

Все сто семьдесят три армянки, бывшие на моем попечении, были переданы своим близким и дальним родственникам. Осталась только одна девочка, которая не помнила ни места своего рождения, ни родителей, ни даже своего имени. Малышка сейчас учится в интернате в Алеппо.

Тем не менее я не теряю надежды. Если ее родители не найдутся, мы удочерим ее.

Мы были свидетелями невиданного взяточничества и вымогательства. В последнее время появилась новая их форма. Рано утром, еще до восхода солнца, жандармы брали веревки длиной метров пятнадцать и выходили на улицы. Ловили первых же встречных армян, связывали и без разговоров тащили в ущелье. Бедняги не могли сказать, что они не дезертиры, не могли и сказать, что они армянские ссыльные, потому что первых тащили в комендатуру, а вторых - в Гарлик, откуда, как я сказал, не возвращались.

Единственное спасение - сунуть жандарму деньги, но и это не всегда помогало, потому что освободившийся от одного жандарма попадал в лапы другого. Мне однажды семь раз за день пришлось спасать от веревки Арменака-агу.

Раз и я был вынужден дать взятку в десять золотых, чтобы спасти единственного сына Артина-эфенди Петеляна.

Многих армян забрали в армию. Оружия им не давали. Сразу после этого выслали их семьи; спаслись за большие взятки и благодаря высоким покровителям лишь немногие.

Иногда приходили приказы от Энвера или Талаата с требованием не тро-

гать тех или иных армян, но я хорошо знаю, что вслед за этими приказами поступали другие, зашифрованные, отменявшие первые и требующие обратного.

Невозможно отречься от тех несомненных заслуг, которые имели перед Османской империей г-а Зограб (*Григор Зограб (1861-1915) армянский писатель, публицист, общественно-политический деятель. Юрист по образованию. Депутат Османского парламента 1908-1915*), Вардгес (*Серенкюлян Вардгес (1871-1915), деятель армянского национально-освободительного движения, член партии "Дашнакцутюн". Депутат Османского парламента*) и Келекян Тиран (*один из основателей журналистской школы в Османской империи, ученый, общественный деятель, профессор Оттоманского университета, главный редактор газеты SABAH, автор "Турецко-французского словаря"*). Эти три заслуженных деятеля были высланы одновременно и безжалостно убиты по дороге за Урфой.

Столь же заслуженным и уважаемым человеком был Оганес-эфенди, член судейской коллегии города Урфы. Это тот человек, что оказал неоценимые услуги Алие, Малике, Неврес и Селме - сестрам Ахмеда Риза-бея и Махмудубею, его зятю. Этот Ахмед Риза-бей при султани бежал в Европу, а после революции стал первым председателем Палаты депутатов Парламента.

Когда стало ясно, к чему идет дело, Оганес-эфенди почел за благо отказаться от должности и переселился в Алеппо со своей женой и сыном.

Спустя некоторое время под надуманным предлогом дачи показаний его срочно вызвали в Урфу. На следующий день мы узнали, что его убили по дороге, в двух часах пути от Алеппо. Оставшиеся беззащитными жена Мариамханум и сын Жозеф жили у меня до последнего времени.

Я постепенно разыскал родителей и родственников спасенных мной в Этлепе детей, они вновь обрели семьи. Ужасна история одной девочки из Себастии, Тагуи. Ей было шесть лет, когда в дороге ее тринадцатилетнюю сестру хотел изнасиловать жандарм. Ребенок стал отчаянно сопротивляться, рассвирепевший жандарм бросил ее в реку Кизил-Ирмак. Ее братья восьми и десяти лет стали защищать сестру, безжалостный изверг заколол обоих штыком. Все происходило на глазах несчастной матери, которая с единственной оставшейся в живых дочерью дошла до Алеппо и устроилась в одну из мастерских. Когда же пропала и Тагуи, мать, не выдержав горя, сошла с ума и попала в сумасшедший дом. Об этом мне рассказали армянки, работавшие с нею.

Я неколебимо уверен, что Господь накажет всех тех, кто замыслил и сотворил столь невиданные и неслыханные злодеяния.

Если бы я описал все, чему я был свидетелем и что слышал, получилась бы книга в тысячу страниц.

Пусть Господь проклянет этих извергов.

ПРИМЕЧАНИЯ АВТОРА

1. Мюнир-паша был церемониймейстером и переводчиком имперского дивана (госсовета), честным и благородным человеком.

2. Сюрейя-паша был руководителем секретариата Абдул Гамида, избегал подлости, любил добро, был приличный человек.

3. Придворный Эмин-бей, грузин по национальности, был образованным человеком. Султан Абдул Гамид, давая должности и звания многим низким и недостойным людям, вместе с тем не чурался держать возле себя и приличных людей.

4. Придворный Ариф-бей завоевал расположение султана, еще будучи школьником. Недавно бежал в Европу, и хотя возвратился, получив гарантии от преследования, но не сумел обрести былого влияния и почестей. Будь он проклят.

5. Гасан-паша был необразованным, безжалостным человеком. Попавшие в его когти обычно избивались до полусмерти. Что бы он ни творил, оставалось без наказания. Причиной его необычайного возвышения стал Али Саади. Когда произошла эта история с Али Саади, Гасан-паша был жандармским сотником Гасаном-агой, выдвинувшимся из простых жандармов. Гасан-ага, этот дьявол геркулесова сложения, одним ударом дубинки по голове убил Али Саади. Это и послужило причиной его возвышения в глазах Абдул Гамида.

На него как дождь посыпались звания, награды и деньги. Ему поручили надзор за Чираганским дворцом - тюрьмой султана Мурада. Гасан-паша сам отбирал и назначал даже рядовых охранников и жандармов, каждый из которых получал тридцать-сорок золотых ежемесячного жалованья. Гасан-паша был самым доверенным человеком султана Гамида. Сколько бы он не имел - все было ему мало, он не мог насытиться. Умер в восемьдесят лет. Будь он проклят...

6. Зеки-паша первоначально был инспектором военного училища. Потом ему поручили командование Топханы - Пушечного двора. Зеки-паша был одним из главных соглядатаев султана Гамида; дрожал как осиновый лист при появлении султана. Такое его поведение было несомненно притворством. Был он сыном торговца вениками и не представлял из себя ничего - бесполезный мерзавец.

7. Энис-паша был сыном некоего Шакира-аги из Измира, зарабатывавшего на жизнь плетением циновок. В детстве подружился с сыном наместника Измира Эмина Мухлиса-паши, женился на его сестре, дочери наместника, после чего пошел в гору. В высшей степени завистливый, презираемый человек;

ради того, чтобы набить брюхо дармовой едой, мог набиваться в гости даже к простому жандарму. В обществе, среди сослуживцев его презирали. Подвергся позору и надругательствам, последним местом службы был Кастамуни.

8. Джавид-паша был из офицерского корпуса. Долгое время был послом в Цетине. Когда посла в Петербурге маршала Шакира-пашу назначили чрезвычайным наместником Крита, тот забрал Джавида-пашу с собой помощником.

Спустя некоторое время Шакир-паша ушел в отставку. На его место назначили Джавида-пашу, присвоив ему звание маршала. Потом, после отставки Кемаля-паши, стал наместником. Джавид-паша был противником политики султана Гаида и не одобрял беззакония.

9. Недавно Осману-аге был присвоен титул паши, затем он был вызван в К-поль и назначен градоначальником, но ему не позволили вернуться назад. Умер в К-поле.

10. Всем известный под именем Кеса (*безволосый, евнух -прим. пер.*) Реуф-паша был питомцем Мидхата-паши. Это был уважаемый человек, с прогрессивными взглядами. Он провел семь или восемь лет наместником в Алеппо. Недавно чрезвычайный командующий Алеппо и Аданы Али Мохсен-паша и начальник канцелярии Алеппо Али Риза-бей написали донос на него, что, мол, Реуф-паша хочет бежать в Европу.

ПЕРЕВОД С АРМЯНСКОГО РАЗДАНА МАДОЯНА

РЕЗЮМЕ

Воспоминания Мустафы Недима изданы на турецком в Стамбуле в 1920-х гг. Предлагаемый вниманию читателя перевод сделан с армянского текста, в свою очередь, переведенного с оригинала. Автор армянского перевода Аршак Шалджян. Армянский перевод впервые опубликован в 1936 г. изд-вом “Масис” в Софии, затем в журнале Совета земляческих союзов армян “Бнорран”, ##1-6 (21-26) 2008-2013 - Раздан Мадоян

SUMMARY

The Memoirs of Mustafa Nedim, ottoman state-man and humanist, were first published in 1920 cc., then in 1936 were translated into Armenian and published in the same year in Sophia (Bulgary). The Memoirs comprise the period from 1890 to 1918, up to the end of the First World War. The present Russian translation was realized from the Armenian translation of Mustafa Nedim's “Memoirs”. The title for the Russian translation is “The Armenian Genocide: My Testimonies”.

ՀԱՄՈՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

պատմական գիտ. թեկնածու

**Դ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԸ ԵՒ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՕՐՈՔ ԱՐՎԵՍՏԻ ԳՈՐԾԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ**

Արդի հայ պատմագիտության առաջնահերթ խնդիրներից է խորհրդային տարիներին շրջանցված մեր ժողովրդի պատմության «սպիտակ բծերի» վերացումը եւ հաճախ խեղաթուրված պատմական իրողությունների անկողմնակալ լուսաբանումը: Խորհրդային ամբողջատիրական վարչակարգի գերիշխանության պայմաններում, երբ պետականորեն իրականացվող խիստ վերահսկողության, աննախադեպ գրաքննության, ինչպես նաեւ միահեծան տիրապետող կոմունիստական գաղափարախոսությունից փոքր-ինչ շեղման պարագայում դաժան հալածանքների կիրառման հետեւանքով ԽՍՀՄ-ում տիրում էր վախի մթնոլորտ, նույնիսկ ճանաչված եւ մեծ հեղինակություն վայելող անհատները՝ պետական գործիչները, գրողները, գիտնականները, հաճախ գերադասում էին մոռացության մատնել իրենց անցյալի որոշ դրվագներ, խուսափում մինչեւ խորհրդային կարգերի հաստատումն իրենց գործունեության մասին բարձրաձայնելուց: Նման օրինակները բազում են: Միանգամայն օրինաչափ է, որ խորհրդային վարչակարգի օրոք երկրում գործող դաժան «օրենքները» չեն շրջանցել նաեւ հայ գրողներին եւ մտավորականներին, որոնց, նվազագույնը լռություն պահպանելու պատճառով, մեղադրելը, անգամ հանդիմանելն այժմ դյուրին է: Սակայն, մեղմ ասած, արդյո՞ք նման մոտեցումը կարելի է օրինաչափ համարել, որը նշանակում է շրջանցել պատմականության սկզբունքը:

Հայ մեծանուն գրող Դերենիկ Դեմիրճյանը (1877-1956) եւս խուսափել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության շրջանում իր ծավալած գործունեության եւ Հ.Յ. Դաշնակցությանն անդամակցելու մասին բարձրաձայնելուց: Եթե 1930-ական թթ. սկզբին գրված «Ինքնակենսագրություն»-ում նա ակնարկում է 1920 թ. Երեւանում պաշտոնավարելու մասին¹, ապա հետպատերազմյան շրջանում գրած ընդարձակ «Ինքնակենսագրություն»-ում շրջանցում է այդ փաստը²: Ավելին, գրում է. «Սովետական իշխանության գաղա-

1 Տե՛ս Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), ֆ. Դ. Դեմիրճյանի, ց. 1, գ. 768, թ. 7-8:

2 Տե՛ս Դ. Դեմիրճյան, Անձանոթ էջեր, Երևան, 1974, էջ 285-300. Երկերի ժողովածու 14 հատորով, հ.

փարի ընկալումը իմ մեջ եղավ 19 - 20 թվերին, երբ ինձ պատմում էին (մենշ-եւիկյան Թիֆլիսում) բոլշեւիկների մասին, որոնք «մեծապես նպաստում են կուլտուրային, արվեստներին ու գիտությանը»: Այնպես որ, երբ բոլշեւիկները եկան, ես քաղաքականապես որոշ չափով պատրաստ էի: Սակայն, ստեղծագործական պլանում դեռ կարգավորելու շատ բաներ կային»³:

Եղիշե Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարանում պահվող՝ Դ. Դեմիրճյանի անձնական արխիվի՝ «Դեմիրճյանի պաշտոնավարության հետ կապված գրագրություններ» բաժնում պահվող փաստաթղթերը վերաբերում են միայն Խորհրդային Հայաստանի գրականության եւ արվեստի ինստիտուտի գեղարվեստի բաժնի գիտքարտուղար աշխատելու տարիներին ծավալված նրա գործունեությանը⁴: Այդտեղ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ժամանակաշրջանում Դ. Դեմիրճյանի գործունեության վերաբերյալ վավերագրեր չկան:

Գրականագետ Տիգրան Հախումյանն իր հուշերում հարեւանցի հիշատակում է Դ. Դեմիրճյանի երեսնյան գործունեությունը. «Հիշյալ քննարկումից հետո (խոսքը 1920 թ. Թիֆլիսում գրողի «Գարուն» բանաստեղծությունների ժողովածուի քննարկման մասին է – Հ. Ս.) մենք երկար ամիսների ընթացքում Դերենիկ Դեմիրճյանին այլեւս չհանդիպեցինք: Ասում էին, թե մեկնել է Հայաստան եւ աշխատում է կրթական գործով զբաղվող նախարարության մեջ: Ավելացնում էին, որ իբր նրան է հանձնված արվեստի ու գրականության գործերը տնօրինելու պաշտոնը: Թե այնտեղ ինչ գործեր է ձեռնարկել, մեզ հայտնի չէր: Հովնանյան դպրոցի սանուհիներից մեկը մերոնց (նկատի ունի Ներսիսյան դպրոցում սովորողներին – Հ. Ս.) հայտնել էր, որ ինքը Երեսնից, իր սիրելի ուսուցից՝ Դեմիրճյանից, նամակ է ստացել, որտեղ, դժգոհությունից բացի, ուրիշ ոչ մի հաճելի տող չկա: Գրել է, թե իր ջանքերն առայժմ ոչ մի արդյունք չեն տվել եւ ավիտասնք է հայտնում այդպիսի պարտականություն ստանձնելու առթիվ»⁵: Մյուս հուշագիրները 1920 թ. Երեսնում գրողի իրականացրած աշխատանքների մասին չեն հիշատակում:

Ի դեպ, թե՛ Խորհրդային եւ թե՛ հետխորհրդային տարիներին Դ. Դեմիրճյանի կյանքին ու ստեղծագործություններին նվիրված աշխատություններում⁶ անդրադարձներ չկան Հայաստանի Հանրապետության օրոք նրա գոր-

XIV, Երևան, 1987, էջ 7-20 (տե՛ս նաեւ բնագիրը՝ ԳԱԹ, ֆ. Դ. Դեմիրճյանի, ց. 1, գ. 769):

3 Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու 14 հատորով, հ. XIV, էջ 13:

4 ԳԱԹ, ֆ. Դ. Դեմիրճյանի, ց. 3, գգ. 1687-1772:

5 «Ժամանակակիցները Դ. Դեմիրճյանի մասին», կազմեց Գ. Մադոյանը, Երևան, 1997, էջ 220:

6 Տե՛ս «Դերենիկ Դեմիրճյանի կենսագրությունը» (համառոտ ակնարկ). Դ. Դեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հ. I, Երևան, 1931, էջ V-VIII. Հ. Բ. Մուրադյան, Դերենիկ Դեմիրճյան. կյանքը եւ ստեղծագործությունը, Երևան, 1961. Ս. Բ. Աղաբաբյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Երևան, 1977. Հ. Ս. Թամրազյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Երևան, 1977. Էդ. Թովչյան, Դեմիրճյանի դասերը. Դ. Դեմիրճյան, Երկեր երկու գրքով, գիրք առաջին, Երևան, 1977, էջ 5-23, Գ. Ա. Մադոյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Երևան, 1986. Ռ. Գ. Դավթյան, Դերենիկ Դեմիրճյանը եւ արվեստը, Երևան, 2003, Մ. Մ. Խաչատրյան, Դերենիկ

ծունեության, այդ ժամանակաշրջանում հայկական մշակույթի զարգացմանն ուղղված նրա ձեռնարկումների մասին, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, դեմիրճյանագետներին հայտնի չեն եղել:

1918 թ. նոյեմբերին ստեղծված ՀՀ հանրային կրթության եւ արվեստի նախարարության կազմում գործում էր Հնության հուշարձանների եւ արվեստի բաժին: Հաշվի առնելով ժամանակի պահանջը եւ հիմք ընդունելով նախարարության 1919 թ. հուլիսի 4-ի առաջարկը՝ ՀՀ նախարարների խորհուրդը հուլիսի 17-ին օրենք ընդունեց Հնության հուշարձանների եւ արվեստի բաժինը երկու ինքնուրույն՝ Հնության հուշարձանների պահպանման եւ Արվեստի հովանավորության բաժինների վերակազմելու մասին⁷:

Հուլիսի 18-ին ՀՀ հանրային կրթության եւ արվեստի նախարար Սիրական Տիգրանյանը նախկին նախարար Գեորգ Մելիք-Ղարազյոզյանին առաջարկեց ստանձնել նորաստեղծ Արվեստի բաժնի վարիչի պաշտոնը: Հուլիսի 23-ին վերջինս հայտնեց իր համաձայնությունը՝ միառժամանակ թիֆլիսում մնալու պայմանով: Սակայն բաժնի վարիչի գործառույթներ նա այդպես էլ չիրականացրեց, իսկ օգոստոսի վերջին հրաժարվեց այդ պաշտոնից⁸: Այնուհետեւ կարճ ժամանակ (մինչեւ նոյեմբերի 1-ը) Արվեստի բաժնի վարիչի պարտականությունները կատարեց երաժշտագետ Սարգիս Բարխուդարյանը⁹: Սակայն, ինչպես երեւում է, նրանից հետո նոր նշանակում չի եղել: Այսպես՝ նախարարության անձնակազմի՝ 1920 թ. հունվարով թվագրված հաստիքացուցակում Արվեստի բաժնի վարիչ չի հիշատակվում¹⁰:

Հայ բուլշևիկների՝ 1920 թ. մայիսյան հակապետական ապստամբությունը ճնշելուց հետո ՀՀ Բյուրո-կառավարությունը սկսեց պետության կառավարման զանազան ոլորտներում նշանակել դաշնակցական գործիչների: Այս իրավիճակում Երեւան հրավիրվեց նաեւ ճանաչված գրող, թիֆլիսի Հովհաննյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցի հայոց լեզվի եւ գրականության ուսուցիչ, դաշնակցական Դերենիկ Դեմիրճյանը: Վերջինս, իր իսկ վկայությամբ, պարտավորություն էր զգում գալ հայրենիք եւ ծառայել իր ժողովրդին ու նորահաստատ պետականությանը¹¹: ՀՀ հանրային կրթության եւ արվեստի նախարար Գեորգ Ղազարյանի՝ 1920 թ. սեպտեմբերի 17-ի հրամանով Դ. Դեմիրճյանը սեպտեմբերի 1-ից նշանակվեց նախարարության Արվեստի բաժնի վարիչ¹²: Նրա աշխատավարձը 18.800 ռուբլի էր:

Դեմիրճյանի երգիծանքը, Երեւան, 2004, [Դեմիրճյանի] կյանքի եւ ստեղծագործության հիմնական տարեթվերը, Դ. Դեմիրճյան, Ընտրանի, Երեւան, 2012, էջ 506-508 եւ այլն:

7 Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 307, ց. 1, գ. 415, թթ. 1-2, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), Երեւան, 1998, էջ 144-145:

8 ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 155, թթ. 13-15 շրջ.:

9 Անդ, գ. 360, թ. 12 շրջ.:

10 Անդ, թ. 25:

11 ԳԱԹ, ֆ. Դ. Դեմիրճյանի, ց. 1, գ. 768, թթ. 7-8:

12 ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 355, թ. 4 շրջ.:

Թեև Դ. Դեմիրճյանը բնակվում էր Երեւանում (Մադովայա 11 հասցեում), այդուհանդերձ նրա 28-ամյա կինը՝ Մարիամը, եւ 5-ամյա որդին՝ Վիգենը, շարունակում էին մնալ Թիֆլիսում: Աշխատավարձից, ինչպես նաեւ որպէս պետական պաշտոնյա իրեն հատկացված պարենից նա բաժին էր առանձնացնում նաեւ ընտանիքի անդամների համար¹³:

Մինչեւ 1920 թ. սեպտեմբերը սոսկ թղթի վրա գոյություն ունեցող Արվեստի բաժինը Դ. Դեմիրճյանի ղեկավարությամբ սկսեց կազմակերպված աշխատանքներ իրականացնել: Անցկացվեցին տարբեր դասընթացներ, որոնք վարում էին ժամանակի ճանաչված մտավորականներից շատերը: Այսպես՝ սեպտեմբեր-նոյեմբերին բաժնի կազմակերպած դրամատիկական դասընթացներում դասավանդել են Վարդան Միրզոյանը (վարիչ եւ դասատու), ուսուցիչ Դերենիկ Դեմիրճյանը, պարուսույց Սուրեն Մխիթարյանը, հոգեբանության ուսուցիչ Ա. Շավարշյանը: Նոյեմբերին բաժնի խմբավարական դասընթացներում պաշտոնավարում էին «թեորիայի դասատու» Ս. Բարխուդարյանը եւ «դաշնակի դասատու» Աննա Աբգարյանը¹⁴: Ավելորդ չէ նշել, որ այս դասընթացները տեղի էին ունենում 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ, երբ վտանգված էր պետության անկախությունը:

Արվեստի բաժնի կատարած աշխատանքների մասին անվիճարկելի տեղեկություններ է պարունակում 1920 թ. դեկտեմբերի 16-ին Խորհրդային Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսար Աշոտ Հովհաննիսյանին ուղղված՝ Դ. Դեմիրճյանի ընդարձակ զեկուցագիրը: Այստեղ ներկայացված է ՀՀ օրոք արվեստի ճյուղերի դրությունը, մասնավորապես՝ թատերական գործի կազմակերպման, այս ասպարեզում դերասաններ Օվի Մեուսյանի եւ Վարդան Միրզոյանի կատարած աշխատանքների, Երեւանում գործող դրամատիկական դպրոցի գործունեության, Երեւանում կոնսերվատորիա, իսկ Ալեքսանդրապոլում երաժշտական դպրոց հիմնելուն ուղղված քայլերի, Ս. Բարխուդարյանի ղեկավարությամբ խմբավարական դասընթացների կազմակերպման, 1919 թ. Երեւանում կազմակերպված նկարների ցուցահանդեսի, հայ գրողներին ու արվեստագետներին տրվող օժանդակության մասին: Դ. Դեմիրճյանը հատուկ շեշտում էր կատարվող աշխատանքների «խանգարիչ հանգամանքների» մասին՝ Երեւանում թատրոնի համար հարմար շենքի բացակայության (պառլամենտը նիստեր էր գումարում նախկին ակումբի դահլիճում), եղած ծրագրերը 1920 թ. սեպտեմբերի թուրքական արշավանքի պատճառով հետաձգվելու մասին (զինվորական, ժողովրդական համերգներ, ներկայացումներ, տեղական ստեղծագործական խմբերի կազմակերպում եւ այլն)¹⁵:

13 Անդ, գ. 360, թթ. 144-145, գ. 356, թթ. 11-12, տե՛ս նաեւ՝ ԳԱԹ, ֆ. Դ. Դեմիրճյանի, լրացուցիչ ցուցակ, գ. 218, թթ. 1-2 շրջ.:

14 ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 360, թթ. 54-54 շրջ., 127-130:

15 ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 679, թթ. 59-60 շրջ.:

Դ. Դեմիրճյանը պաշտոնավարեց նաեւ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացմանը հաջորդած առաջին օրերին: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին՝ ՀՀ հանրային կրթության եւ արվեստի նախարար Վահան Մինախորյանի հրաժարականից հետո, դեկտեմբերի 3-ից Խորհրդային Հայաստանի Հանրային կրթության եւ արվեստի կոմիսարիատի կառավարչի պարտականությունները ժամանակավորապես ստանձնեց նախարարի օգնական (տեղակալ) Պողոս Սոտնիկյանը¹⁶: Նոր կառավարության ձեւավորումից հետո Խորհրդային Հայաստանի նորանշանակ լուսժողկոմ Ա. Հովհաննիսյանի՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ի թիվ 1 հրամանով աշխատանքից ազատվեցին Լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի վերածված նախկին ՀՀ հանրային կրթության եւ արվեստի նախարարության չորս ղեկավար աշխատակիցներ՝ նախարարի օգնական Պողոս Սոտնիկյանը, Արվեստի բաժնի վարիչ Դերենիկ Դեմիրճյանը, դպրոցական վերահսկիչներ Սիմեոն Շխյանը եւ Ասլան Շահնազարյանը: Նրանք իրենց հասանելիք լուծարքային նպաստները պետական գանձարանի առձեռն ֆոնդից ստացել են դեկտեմբերի 21-ին¹⁷: Դ. Դեմիրճյանին Արվեստի բաժնի վարիչի պաշտոնում նույն դեկտեմբերի 15-ին փոխարինել է Եղիշե Չարենցը:

Արդ, նորահայտ փաստերի հիման վրա կարող ենք արձանագրել, որ հայականավոր գրող Դերենիկ Դեմիրճյանը 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչեւ դեկտեմբերի 15-ը եղել է Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության եւ արվեստի նախարարության Արվեստի բաժնի վարիչը եւ կարելուք ներդրում է ունեցել 1920 թ. աշնանը ՀՀ մշակութային կյանքի կազմակերպման գործում:

16 ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 355, թ. 21 շրջ.:

17 ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 4, գ. 6, թ. 1, ՀԱԱ, ֆ. 307, ց. 1, գ. 360, թ. 72 եւ շրջ.:

РЕЗЮМЕ

С 1 сентября до 15 декабря 1920г. армянский известный писатель Дереник Демирчян (1877-1956) возглавлял отдел искусства Министерства народного образования и искусства Первой Республики Армения. Тем не менее, в советские времена, он молчал об этом и скрывал этот эпизод своей жизни. Вот в чем причина, что в исследованиях, посвященных жизни и литературного наследия Д. Демирчяна об этом нет никакой информации.

На основании новообретенных документов в статье впервые освещается деятельность Д. Демирчяна в Ереване в сентябре-декабре 1920г. Статья содержит интересные подробности неизвестны даже специалистам Демирчяна.

SUMMARY

Since the 1st of September until the 15th of December 1920 Armenian prominent writer Derenik Demirchyan (1877-1956) was the Head of Art department of the Ministry of Public Education and Art of the First Republic of Armenia. However, in Soviet times, he has avoided to raise this fact and concealed that episode of his biography. That's the reason that in the researches devoted to the life and literary heritage of D. Demirchyan there is no information about this.

On the basis of newly discovered documents in the article the activity of D. Demirchyan in Yerevan in September-December 1920 is elucidated for the first time. It contains interesting details unknown for the specialists of Demirchyan.

ՈՒՂԵԿՑՈՂ ՆՅՈՒԹԵՐՈՎ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՎՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վաղմիջնադարյան Նայասպանում քեղի ունեցած ընկերային-քաղաքական և կրոնական փոփոխությունները (ավաբարիբական կարգերի հաստատում, քրիստոնեության ընդունում, հայոց պետության անկում և այլն) իրենց անդրադարձն ունեցան նաև թաղման կառույցների ձևավորման և ձևի վրա: Վաղ միջնադարում մասամբ շարունակվեց նախորդ շրջանի գերեզմանական կառույցների ձևերի կիրառումը, իսկ թաղման ձևը էական փոփոխություններ կրեց՝ հարմարվելով նոր կրոնի՝ քրիստոնեության գաղափարախոսությանը: Պարսկական աղբյուրներն այդ մասին որոշակի տվյալներ են պարունակում: Փավստոս Բուզանդը գրում է, որ Ներսես Ա. Մեծ Կաթողիկոսի օրոք (353-373 թթ.) Աշրիշատում գումարված եկեղեցական ժողովի ժամանակ (353 թ.), այլ որոշումների թվում ընդունվեց նաև թաղման ընթացքում քրիստոնեավայել պահվածք ունենալու անհրաժեշտությունը: Ըստ այդմ՝ քրիստոնյաների համար մահացածը միայն ննջեցյալ պետք է համարվեր, ուստի. «առ յոյսն յարութեան ցուցանել ունել ակնկալութիւն. և զի մի՛ գմահ մարդկանն առանց դարձի միւս անգամ կենդանանալոյ համարիցին, և անյուսութեամբ ի վերայ գնացելոցն օճիրս գործիցեն լալեաց կոծոյն, զանառակութիւնս աշխարհին դնելոյ. այլ յուսով Տեառն գալստեանն ակն ունել և յարութեանն նորոգութեան, և իւրաքանչիւր գործոցն զյաւիտենական հապուցումն առնուլ իւրաքանչիւր յոյս ունելով աւուր գալստեանն Տեառն սպասել»¹: Հուղարկավորությունը պետք էր կատարել սաղմոսներով, օրհնություններով, կանթեղներով և վառած մոմերով: Իսկ Մովսես Խորենացին շարունակում է, որ Ներսեսն արգելեց, ըստ հեթանոսական սովորութեան, ողբալը²: Քրիստոնեավայել թաղման լավագույն օրինակ է Մեսրոպ Մաշտոցի հուղարկավորությունը. «Ձոր առեալ Վահանայ և Նմայեկի կազմութեամբ վախճանելոյ, հանդերձ աշխարհական ամբոխիւ, սաղմոսիւք և օրհնութեամբ և հոգեւոր ցնծութեամբք, կանթեղօք վառելովք և ջահիւք բորբոքելովք և ինկօք բուրելովք և ամենայն լուսաճաճանչ գնդին, և այնու խաչանշան լուսա-

1 «Փաստոսի Բիւղաւոյցոյ Պարմութիւն Նայոց», աշխ.Ն. Աղանեանի, Թիֆլիս, 1912, էջ 117:

2 Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացոյ Պարմութիւն Նայոց», Տիֆլիս, 1913, էջ 280:

ուր յառաջախաղաց նշանաւն, յՕշականն ելանէին, եւ անդ ի մարտիրոսարանն մաքրուցեալ, զօրինատր յիշարական կարարեալ, ապա նշանն աներևոյթ լինէր, եւ նոքա յիրաքանցիւր դառնային րեղիսն»³: Այդ առումով ուշագրավ է նաև Յիզբուզիւրի հուղարկավորութիւնը. «Եւ հաւաքացեալքն եկին առ իշխանսն, եւ խնդրեցին բառնալ զմարմին սրբոյն. եւ նոքա հրամայեցին առնուլ զնա: Յայնժամ դիմեաց Նայրապետն քահանայիւք եւ ժողովրդովք. եւ բարձեալ զպարտական մարմին սրբոյն՝ րարան ի մեծ եկեղեցին Դունայ. եւ եղին ի րապանի սաղմոսիւք եւ օրհնութեամբ եւ զխաչն մասունս արարեալ՝ բաշխեցին ամենայն հաւաքացելոց: Այս եղև յառաջին ամի թուականութեանս հայոց, այն է յամի 552»⁴:

Նայաստրանի հնավայրերում միջնադարյան թաղումները մասնակիորեն են պեղված՝ ելնելով հուշարձանների վերին շերտերը հեռացնելու անհրաժեշտությունից: Դա, մասամբ, բացառվում է միջնադարյան գերեզմաններում նյութական գրաւորների բացակայությամբ: Քրիստոնեական թաղումները հիմնականում ստորգետնյա կառույցներ են եւ դրանց րեղը ցուցող վերգետնյա կոթողներ, որոնք միավոր են վառ պահելու հանգուցյալի հիշարակը⁵:

Անրիկ դարաշրջանում թաղման կառույցների ամենաարածված ձևը սալարկղայինն էր, որը մ.թ. Բ. դարից աստիճանաբար փոխարինում է հիմնահողային եւ կարասային ձևերին: Կամախքի դիրքը դառնում է ուղիղ, մեծքի վրա պատկած, ձեռքերը հանգչում են կամ որովայնին, կամ կրծքին, իսկ ուղեկցող նյութը մեկ կամ երկու իր է:

Վաղ միջնադարյան նմանաբնիկ թաղումների մասին առավել սպառիչ րելություններ են րալիս Թալին բնակավայրը հյուսիսից գոբեւորող բլրաշարերի ստորոքում րարածված դամբանաղաշրի պեղումները⁶: Այսրեղ պեղված անրիկ շրջանից վաղ միջնադար անցման ժամանակի թաղումները բացահայրում են թաղման ձևի վերաբերյալ ուշագրավ րվյալներ, որոնք Եսայի Ասարյանին թույլ են րվել հանգելու հերելյալ եզրակացությունների.

1. Գ. դարից սկսած՝ կողասալերի քանակը մեծանում է, առանձին դեպքերում հասնելով 8-ի՝ ի րարբերություն նախկինում ուղղահայաց դրված չորս-հինգ սալի:

2. Ավելանում է նաև ծածկասալերի քանակը:

3 Կորին, Վարք Մաշրոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ րնթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով եւ ծանոթություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երեւան, 1941, էջ 94:

4 Մ. Ազեղեան, Լիակարար վարք եւ վկայաբանություն Սրբոց, որք կան ի հին Տոնացոցի Եկեղեցոյ Նայաստրանայց, հ. Ժ., Վենեթիկ, 1814, էջ 238:

5 Տէն Ն. Պեպրոյան, Ողջերը եւ մեռածները (մահը եւ անմահությունը հայ աւանդական աշխարհընկալման համակարգում), «Գիւրություն եւ րելիսիկա», 2003, թ. 6-7, էջ 54-60. Նույնի՝ «ժաչքարը եւ հիշարակի միջնադարյան րնկալումը». «Նայոց պարմության հարցեր», գիր. հողվածների ժող., Մեսրոպ արք. Աշնան մարտնաշար 9, Երեւան, 2005, էջ 195-215:

6 Տէն Ե. Ասարյան, Վաղ միջնադարյան թաղումների նորահայր ձեւեր. Նանրապետական գիւրական նարաշրջան նվիրված 1984-1985 թթ. ազգագրական եւ քանագիւրական դաշրային հերագոությունների հանրագումարին, գելուցումների թեղեր, Երեւան, 1987, էջ 4-6:

3. Կապված քրիստոնեական թաղման ծեսի հետ՝ մեծանում է դամբարանների երկարությունը, հասնելով մինչև երկու մետրի:

4. Ուղղությունը միայն արևելք-արևմուտք է, իսկ որոշակի շեղումները կապված են փարվա ընթացքում արեգակի ծագման դիրքի հետ, որով հիմնականում կողմնորոշվել են թաղումները կապարելիս:

Նոր երեսույթ է արևելյան ուղղահայաց սալերի վրա խաչ փորագրելը և թաղելը հողի փակ⁷:

Թալինի դամբարանադաշտից հետո սալարկղային թաղումներ են բացվել Ագարակի 2001-2002 թթ. պեղումների ժամանակ⁸ (նկ. 1): Նաավայրի առաջին հարթակի երկու փեղամասերում՝ հարավային ստորոտ (վեց գերեզման) և հյուսիս-արևմտյան հարված (ութ գերեզման), պեղվել են վաղ քրիստոնեական գերեզմաններ⁹: Գերեզմանները կառուցված են ճեղքված սալերով, որոշ գերեզմաններում դրանք գեղաքարերի հետ համադրված են (թ. 1, 2, 6, 7)¹⁰:

Վաղ միջնադարյան սալարկղային թաղումներ պեղվել են նաև Էջմիածնում (նկ. 2a/b), Ջրվեժում¹¹, Աբրիի գյուղում¹², Աղցքում¹³, Օշականում (2002 թ. պեղումներ), Գոգարանում: Սալարկղերը և սարկոֆագները ծածկվում էին նաև երկլանջ փապանաքարերով, որոնք երբեմն արձանագիր են և հանդես են գալիս Ե. դարից սկսած: Երկլանջ փապանաքարով գերեզմանները կարելի է աղբյուր են վաղ միջնադարյան թաղման կառույցների անվանումների, այս շրջանում գործող անձանց ինքնությունը պարզելու համար: Դրանք պարկանում են որոշակի հասարակական դիրք զբաղեցնող անհատների:

Արձանագիր (երկաթագիր) փապանաքարի վաղագույն օրինակը հայրնի է Թալինից (ՆՊԹ թ. 2661), այն կրում է եռափող հետևյալ արձանագրությունը (նկ. 3).

ՅԻՇԵԱ Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ (ԲՈ) Ա
ՆԱՐԺԱՆ ԱՂԱՄԻՆ
ԶԱՐՈՒՏԵՆ¹⁴:

7 Տե՛ս անդ. էջ 5:

8 Տե՛ս Ի. Կարապետյան, Ն. Ենգիբարյան, Ագարակի դամբարանային համալիրները (նախնական հաղորդում). «Հայաստանի հնագույն մշակույթը», 2, Էմմա Խանգաղյանի հոբելյանին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2002, էջ 58-65:

9 Շնորհակալություն ենք հայտնում պեղող հնագետ Ի. Կարապետյանին փոխադրելու համար:

10 Թաղումների մասին մանրամասն փեղելությունների, դիտարկումների և նկարների համար երախտապարտ ենք հնագետ Գ. Թոմասյանին:

11 Տե՛ս Ա. Ժամկոչյան, Ջրվեժի վաղմիջնադարյան դամբարանադաշտի պեղումները. ՊԲՆ, 1986, թ. 1, էջ 220-225:

12 Տե՛ս Ն. Պետրոսյան, Ս. Նորոսյան, Աբրիի վաղ միջնադարյան փամարի պեղումները. Ննագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում (1986-1987 թթ. պեղումների արդյունքները), I, Երևան, 1993, էջ 131:

13 Տե՛ս Ն. Սիմոնյան, Աղցքի հուշարձանախմբի 2001 թ. պեղումները. «Հին Հայաստանի մշակույթը», XII, Երևան, 2002, էջ 114:

14 «Գրիի հավերժությունը», Յուզհանդես հայ գրապույության 500-ամյակի առթիվ, Երևան, 2012, էջ 26:

Շար ուշագրավ է Էջմիածին քաղաքի մշակույթի փան մոյր պեղված բազիլիկ եկեղեցու մերձակայքում հայտնաբերված երկլանջ շիրմաքարը հետևյալ տապանագրով (նկ. 4)

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԽԵՉԱՆԱ ԱՊՈՆԻՊԱՏ ՊԱՏՐԿԷ
...ԱՌՈՒԵ (Ղ)ՆԵԻՅ ՏՆ ՈՐԴԻՈՅ¹⁵

Արձանագիր տապանաքարով մի քանի գերեզմաններ հայտնաբերվել են Նայասրանի այլ շրջաններում, մասնավորապես Ջրվեժում՝ Ն. Տոկարսկու պեղումների ժամանակ¹⁶:

Նմանափայ երկու տապանաքար հայտնի են Դվինի Կաթողիկե եկեղեցու շրջապարից եւ ունեն մեկական փող արձանագրություն՝ առանց թվականի¹⁷ (նկ. 5a/b): Երկլանջ մեկ այլ տապանաքար պահվում է ՆՊ թանգարանում եւ արձանագրության բովանդակության համաձայն՝ այն Գնթունյաց Դավիթ իշխանի գերեզմանաքարն է¹⁸:

Ներաբրբիր է, որ Գնթունյաց նախարարական փոհմի անդամին պարկանող երկթեք տապանաքար հայտնաբերվել է Զովունիի դամբարան-աղոթարանի (Ե. - Զ. դդ.) շրջակայքից. Գոգարանի վաղ միջնադարյան եկեղեցու մերձակայքից եւս հայտնի է Գնթունյաց փոհմի պարկանող եւ Ը. - Թ. դդ. թվագրվող տապանաքար¹⁹: Նմանափայ տապանաքարեր դրվել են նաեւ դամբարանային կառույցների ներսում: Դրանցից է Արտավազդ Կամսարականի՝ Նախիջևանի (Արեւմտյան Շիրակ) դամբարանում բացված տապանաքարը:

Երկլանջ տապանաքարերը հարաբերում են մինչև Թ. դար: Այս դարաշրջանով թվագրվող տապանաքարեր հայտնի են Թալինից, Սեւանի թերակղզուց, Արցախի Գյավուրկալա կոչվող բնակավայրից²⁰: Ավելի ուշ շրջանի տապանաքարերը թեև շարունակում են պահպանել երկթեքությունը, սակայն ավելի բարձր են ու վեր ձգված:

Վաղ միջնադարյան տապանաքարերի հետագա ուսումնասիրությունը կարևոր աղբյուրագիտական հիմք կարող է հանդիսանալ, նաև լրացումներ կատարել հիշյալ ժամանակահատվածում գործող անձանց գործունեության, ընկերային դիրքի, կոչումների եւ բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ:

15 Տե՛ս Գ. Կարախանյան, Գ. Մարգարյան, Ն. Մելքոնյան, Պ. Նարությունյան, Նայասրանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1992, թ. 2, էջ 159-160:

16 Տե՛ս Խ. Մ. Թոկարսկի, Դժրեճ II, Вохджаберд, էջ 28-29; նույնի՝ Դժրեճ I, Результаты работ джрвесской археологической экспедиции 1957 г., АРА, թ. 8, Ереван, 1959, էջ 45-46:

17 Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը եւ նրա պեղումները, Երևան, 1952, էջ 244-245:

18 Տե՛ս անդ. էջ 245:

19 Տե՛ս Գ. Մարգարյան, Վիմագրագիտական էսքիզներ. ՊԲՆ, 2008, թ. 2, էջ 202-204:

20 Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», կազմող Ս. Բարխուդարյան, պրակ V, Արցախ, Երևան, 1982, էջ 135-136. Ա. Շահինյան, Բաքվի քաղաքային թանգարանի հայերեն արձանագրությունները. «Լրաբեր», 1976, թ. 6, էջ 89-93:

Թեև քրիստոնեական ծեսով արգելվում էր հանգուցյալի հետ իրեր դնելը, սակայն հանդիպում ենք նաև որոշակի նյութեր պարունակող գերեզմաններ: Այդպիսին է Ջրվեժում պեղված մանկական սարկոֆագային թաղումը, ուր հայրնաբերված չորս ուլունքներն ու երեք կնիքները ծառայել են որպես հմայիլ եւ, ըստ ուսումնասիրողի, դրանք պիտի փրկեին երեխային մահվան պարճառ հանդիսացող հիվանդությունից²¹:

2011 թ. Թեղուրի արշավախումբը Բաղերի ճալա կոչվող հանդամասում պեղեց քրիստոնեական ծեսով հինգ հիմնահողային թաղում²² (նկ.6): Թաղումները համաժամանակյա չեն, քանզի կմախքները գտնվում էին փարբեր մակարդակների վրա (նկ.7): Ննջեցյալներից մեկը երեխա էր, որին էլ, հավանաբար, պարկանում էին գրաժոները: Պեղումների արդյունքում հայրնաբերվել են սարդիոնե գեղածեղ, բազմանիստ ուլունքներ (4 հատ. նկ.8) եւ մեկ կախիկ (նկ.9), ապակե մածուկից ուլունքներ՝ երկարավուն, գլանաձև (17 հատ. նկ.10), կապրավուն ապակուց պարրաստված ուլունքներ փարբեր չափերի՝ գեղածեղ եւ փակառածեղ (10 հատ. նկ.11): Ներաբրքի է բալագոյն ապակե ուլունքը, որը գունավորված է երկաթի օքսիդներով* (նկ.12): Առավել ուշագրավ հայրնագործությունը հագուստի ամրացման համար նախատեսված բրոնզե իրն է (նկ.13): Այն բարակ լարից է, կենտրոնական մասում ունի պարուրածեղ փաթույթով հարված: Մի կողմում ունի բրոնզե, շեղանկյունաձև հավելագարդ: Նմանօրինակ հագուստագարդ այլ հնավայրերից մեկ առայժմ հայտնի չէ:

Նյութեր պարունակող ուշագրավ թաղումներ հայրնաբերվել են նաև Չիչխանավանքի եկեղեցու շրջակայքի գերեզմանների պեղումներով: Եկեղեցու արևմտյան հարվածքում բացված քարարկղային թաղումներում կմախքների կոնքոսկրների մոտ հայրնաբերվել են ձիթածրագներ: Տարբեր թաղումներից ընդհանուր առմամբ հայրնաբերվել են 25 փարափեսակ ճրագներ, որոնք փաստում են պարմիչների հաղորդած քրեականություններն առ այն, որ քրիստոնեական թաղումներ կատարվում էին սաղմոսներով, բոցավառ կանթեղներով եւ ջահերով: Թաղումներում հայրնաբերվել են նաև բրոնզե եւ պղնձե մարանիներ, ապարանջաններ, կախիկ, վարսակալներ²³:

Թալինի դամբանադաշտի վաղմիջնադարյան թաղումները եւս պարունակում են ուղեկցող նյութեր:

Թ. 31 դամբարանից գտնվել է սարդիոնե մարանի՝ վերին հարթ մասով, առանց փորագրության: Ագարակի վաղ միջնադարյան թաղումից հայտնի է

21 Տե՛ս Ա. Ժամկոյան, նշվ. աշխ., էջ 224:

22 Թաղումների մասին փոփոխությունների, սրամաղրած լուսանկարների եւ հայրնաբերված նյութերի համար երախարագիություն եւ հայտնում Թեղուրի արշավախմբի ղեկավար պ.գ.թ. Ս. Նոբոյանին:

*Բնորոշումը՝ երկրաբան, պ.գ.թ. Նաչատուր Մելիքսեթյանի, որի համար հայտնում ենք մեր երախարագիությունը:

23 Տե՛ս Ա. Նալբանդյան, Ս. Արեւանյան, Չիչխանավանք (2008 - 2010 թթ. պեղումների արդյունքները, նախնական հաղորդում)։ «Նուշարձան փարեգիրք», Է., Երևան, 2011, էջ 108-109, 111:

բրոնզե մարանի, որի բնում ագուցած է օվալաձև կապույտ ակ՝ վրան փորագիր սաղավարյանման գլխարկով վագող մարդու պարկեր²⁴։ Թալինի թ. 45 մանկական թաղումից գտնված մարանին բրոնզե բարակ, ուղղանկյուն գլխիկով զարդ է՝ վրան փորագիր բազմաթև աստղ, իսկ թ. 39 և թ. 51 դամբարաններից հայտնաբերված երկաթե մարանիներն ունեն պարզ, օղանման փեք։ Նմանօրինակ մարանիներ հայտնի են Կապույտի ու Վաղարշապատի (մասնավորապես Վաղարշապատի²⁵, Արաշապատի²⁶, Գառնիի²⁷ պեղումներից) և շարունակում են գործածվել հետագայում²⁸։

Ուստի պարահական չէ, որ գերեզմանագոյությունը միջնադարում փարաված երեսույթ էր և այդ մասին փաստեր են վկայված Կանոնագրքում։ Գրիգոր Լուսավորչի կանոններում հիշատակվում է այն պարիժների չափը, որոնց կարող էին ենթարկվել գերեզման կողոպտողները. «Որ գերեզման բանայ առ անձուկ՝ Դ. ամ արարաթյ և Ա. ի ներքս», «Որ գղիս կողոպտեն՝ ԺԵ. ամ արարաթյ և Ա. ի ներքս»։ Մեկ այլ կանոնով մահապարիժ է սահմանվում դիակողոպտորի համար, եթե մեղավորը մեղա չգա, իսկ խոստովանելու դեպքում նա մինչև կյանքի վերջ ապաշխարություն չի կարող սրանալ²⁹։

Այս ամենը փաստում է, որ թեև քրիստոնեական գաղափարախոսությունը արգելում էր ննջեցյալների հետ իրերի թաղումը, սակայն ավանդությանին ուժով մինչ օրս էլ շարունակվում է հանգուցյալի հետ հարկապես անձնական իրեր դնելու սովորույթը։

24 Տե՛ս Ի. Կարապետյան, Ն. Ենգիբարյան, Ագարակի դամբարանային համալիրները, էջ 59։

25 Տե՛ս Ժ. Խաչատրյան, Ռ. Թորոսյան, Նյութեր Վաղարշապատի հյուսիս-արևելյան դամբարանադաշտից. «Լրաբեր», 1976, թ. 5, էջ 100, փախ. III/ 8. Ա. Քալանթար, Նին Վաղարշապատի պեղումները. Նայաստան. քարե դարից միջնադար, Երևան, 2007, էջ 338, 340։

26 Տե՛ս Ժ. Խաչատրյան, Արաշապատ II, էջ 82։

27 Տե՛ս Բ. Արակելյան, Գարնի II, результаты работ гарнийской археологической экспедиции 1951 - 1955 гг., (античный период), АРА, թ. 7, Ереван, 1957, էջ 78. Զ. Խաչատրյան, Գարնի V, античный некрополь (результаты раскопок 1956 - 1972 гг.), АРА, N 15, Ереван, 1976, էջ 121-12։

28 Տե՛ս Ն. Նավոթյան, նշվ. աշխ., էջ 55-62։

29 Տե՛ս «Կանոնագիրք Նայոց», Գիրք Ա., աշխ.՝ Վ. Նավոթյանի, Երևան, 1964, էջ 108, 247։

PEZIOME

The socio-political and religious significant changes which took place in early medieval Armenia were also reflected in burial structures and ritual, which are more conservative areas of society. If some previous well-known burial structures were continued in the early medieval period, then ritual manifested fundamental changes, accommodated with the ideology of new Christian religion.

Historical sources give us more information about names of the buried, but they keep silent about the architectural details and style of their burials. In this paper we are trying to identify the name of funeral structures, which we know from ancient sources, with discovered burials during archaeological excavations.

SUMMARY

Значительные социально-политические и религиозные изменения, происшедшие в раннесредневековой Армении, нашли свое отражение как в погребальных сооружениях, так и в ритуале, являясь более консервативными сферами общества. Если некоторые предыдущие известные структуры захоронения продолжали бытовать в период раннего средневековья, то ритуал подвергается коренным изменениям, приспособляясь с идеологией новой христианской религии.

Исторические источники дают нам информацию о названиях некоторых похорон, но молчат об их архитектурных деталях и стиле захоронений. В данной работе сделана попытка определить имена некоторых структур захоронений, которые нам известны из письменных источников, с новонайденными захоронениями, обнаруженных во время археологических раскопок.

ՎՐԵԺ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
պարամական գիր. դոկտոր

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻՆ ԻՐ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

Մկրտիչ Սարգսյանի «Գրիգոր Նարեկացի» պարամպեայում (Երևան, 1989) գեղարվեստական շնչով վեր են հանվում հանճարեղ փաղերգուի կյանքի ակեհույզ ելեւեջները՝ հասարակական-քաղաքական իրողությունների լայն ընդգրկմամբ: Գրիգոր Նարեկացու մասին սկզբնաղբյուրներում եղած աղքատիկ փաղերգություններն ի մտի առնելով՝ գրողը վարակեցորեն հյուսում է նրա կյանքի ուշագրավ դրվագները՝ ժողովրդի կեցության ոլորտի պարկերման հետ միաժամանակ: Ընթերցողի առջև հառնում է ունայնաշունչ ժամանակների համայնապարկերը: Մեր առջև է եւ մեզ հետ Գրիգոր Նարեկացին՝ հանճարեղ միաժողն ու փաղերգուն, մարդասերը՝ սիրտը ծվափող հեծեծանքներով, հոգին լկող խոհերով: Վասպուրական աշխարհի հոջակավոր Նարեկավանքի աղոթամբմունջ լոռայան մեջ փաղերը երկնող բանասերեղծը մեզ է ներկայանում իր ապստամբ Էությանը, ընդվզուն ոգով՝ մեղադրվելով թոնդրակյանների եկեղեցամեծ աղանդին հարելու մեջ: Նարեկացին ապրում է ծանր ողբերգություն՝ չկարողանալով ազատվել հակասական խոհերից, քանի որ, ինչպես նշում է Մկրտիչ Սարգսյանը, այդ աղանդին հարելը «կնշանակեր դավաճանել Աստծուն ու Եկեղեցուն եւ հակառակը: Եւ բանասերեղծն ապրեց այս դժվարին դրաման՝ ինքնաբեկամբ, ինքնաձաղկունով, ինքնայրունով: Ծառացավ Աստծո դեմ, ընդվզեց եւ անիծեց թոնդրակյաններին: Քննության առավ աշխարհի սեւն ու սպիտակը» (Էջ 16): Թեւեւ Նարեկացին մոտ 1003 թ. Մոկսի Կճավ գյուղի մոտակայքի Ս. Աստվածածին վանքի միաբան եւ նշանավոր գիրտուն Մուշեղի դեմ գրեց իր «Թուղթը»՝ նգովելով թոնդրակյաններին («Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 498-502), սակայն Սարգսյանը, գեղարվեստորեն պարկերկելով Գրիգոր Նարեկացու եւ Մուշեղ վարդապետի հարաբերությունները, դրական երանգներ է հաղորդում դրանց (այս մասին խոսք կլինի ստորեւ):

«Պարամպեայը, - գրում է Մ. Սարգսյանը, - պարմության վերայցելությունն է դեպի մեր օրերն ու ժամանակները եւ պարմական փորձի հաղորդումը մեր սերունդներին» (Մ. Սարգսյան, Լույս լեռան պես, Երևան, 1990, էջ 261): Եւ եթե պարամպեայի հերոսը «լայն աղերսներ չունի արդիականության հետ, ապա

վերածվում է պարմության միգամածություններից հարություն առած ուրվականի... առանց որևէ նշանակալից հեղափոխությունների սրբերում»։ Պարմավեպն անհրաժեշտ է «պարմության փորձը ներկային հաղորդելու և, այո՛, ներկային հպարակեցնելու ու ծառայեցնելու նպատակով» (անդ)։ Պարմավեպի հեղինակը, նշում է Մ. Սարգսյանը, «կարիք ունի արթնացնելու ժողովրդի այն ավանդներն ու խորհուրդները, որոնք կարող են ձեռք մեկնել ժամանակակից սերնդին, ուսուցանել ապրելու, գոյատևելու և հարատևելու խորհուրդը...» (անդ, էջ 326)։

Մ. Սարգսյանը գեղագիտական հավաքամբով կարողացել է խոսել դարերի հեղափոխության իրավունքով Նարեկացու կյանքը երփնազարդելով հեղափոխության (երբեմն հնարած) եղելություններով՝ նորովի հայտնաբերելով հանճարեղ փառաբանությունն և, հնարավորին չափ հարազատ մնալով պարմությանը։ Վեպում արտացոլված են ոչ միայն Գրիգոր Նարեկացու հոգու բռնկումները, նրան թեմավորող երազներն ու խոհերը, այլև ժողովրդի կենսավիճակը, թոնդրակյան շարժման դեմ հուզած հալածանքների ալիքը, ծանրամեղ ախարներով ու դարապարտների արարքների սիրահար եղծված հոգիների անգոստելի վարքագիծը։ Նարեկացին ծանր է ապրում այդ ամենը։ Նրա «հոգում կուրակված ցավը պոռթկալու հնար ու ելք չունենալով՝ դառնում էր խղճի ձայն ու արցունք» («Գրիգոր Նարեկացի», էջ 21)։

Ժամանակի հասարակական կյանքի ցավագին վայրիվերումների լայն հեղափոխության վրա Մ. Սարգսյանը պարկերում է հասարակ ժողովրդի կյանքը, իհարկե, նաև ազատագրյա գործիչներին, «նրանց, ովքեր Նայասարան աշխարհի ամենամեծ՝ Արծրունյաց նախարարության ուժն էին, միտքն ու գործությունը» (անդ, էջ 31)։

Գրիգոր Նարեկացին համոզված է, որ հավաքը հոգու հարսություն է պարգևում, քանզի «Աստված սեր է, նա պարտադրում է սերը որպես աստվածային պարգև, որպես հոգու մաքրություն և ազնվություն... առանց սիրելու, առանց սիրո կյանքը նորոգելու և շարունակելու հնարքն անկարելի կդառնա։ Առանց սիրո չի ծագի արևն աշխարհի վրա» (էջ 34)։ Թեև Նարեկացու չարճարարեկ հոգին բզկտում են դարաշրջանի փառամեծ ու հակասական իրողությունները, սակայն նա իր հանճարի ուժով վեր է հանում հայրենի աշխարհի անմահ գեղեցկությունն ու հմայիչ փեսարանները, որոնք ներդաշնակում են սրբահեղ այդ հանճարի քերթողական ավյունին։ Նարեկացին հաղորդակից է երկրային վայելքներին, գմայվում է հայրենի բնությանը, լսում գոսանների ախորժալուր երգերը, հաճույքով դիտում լեռնական պարերը, լարախաղացներին ու ծաղրածուներին (էջ 34-35)։ Վեպում Նարեկացին լիարյուն փղամարդ է՝ սիրալույս սրբով։ Գեղանի Դրախտիկը «նրա աչքերի առջև ասես փոխարկվում էր աստվածուհու և արագորեն հեռանում իրենից»։ Միաժամանակ Նարեկացին, չկարողանալով լիովին թոթափել միաբանին պարտադրված դոգմարիկ կապանք-

ները, երկյուղով մտադրանքովում է. «Ես իրավունք չունեմ հոգիս մերկացնելու այս գեղեցկուհու առջև, քանզի կկործանեմ ոգիս, որ հանձնել եմ Տիրոջ ողորմածությանն ու նրան ծառայելուն» (Էջ 37-38): Բայց նաև համոզված է, որ «առանց սիրո կյանքն ունայնություն է», և Աստուծոյ խնդրում է երկրային սիրո համար ներել իրեն, չբողնել, որ այն բռնությամբ սպանեն իր մեջ, ինչի հետևանքով պաշտամունքն այլևս չի փոխվի սիրո (Էջ 226): Միաժամանակ դիմելով Բարձրյալին՝ ասում է. «Ցանկանում եմ սիրելով պաշտել քեզ» (Էջ 38): Որքան էլ Նարեկացու հոգին կաշկանդված էր վանականի անձուկ կյանքի շղթաներով, նա, ի դեմս Դրախտիկի, «հայրնագործել էր իր աստվածուհուն... ավետափ ենթարկված էր սիրուն և լինելության, արարում պահանջող փառերի իշխանությանը» (Էջ 41):

Վաղ մանկությունից նրա հոգին սնուցվում էր կրոնական գաղափարներով: Հայրը՝ Անձեւացիք գավառի եպիսկոպոս Խոսրովը, կարծում էր, որ «սէր աշխարհիս թշնամութիւն առ Աստուած» (Խոսրով Անձեւացի, Մեկնութիւն ժամակարգութեան, Օրթագիւղ, 1840, էջ 94): Պարսնի Գրիգորը ևս եղբայրը՝ Նովհաննեսը, ուսանել են Ռշտունիք գավառի Նարեկ գյուղի վանքում, իրենց մոր հորեղբոր որդի, վանքի առաջնորդ Անանիայի հովանու ներքո:

Վեպում Գրիգոր Նարեկացին օժտված է աշխարհականի գծերով, որոնք, անշուշտ, թեև իրական չեն, սակայն ավելի ամբողջական են դարձնում նրա գեղարվեստական պատկերը՝ համակելով դարաշրջանի ապրած մտավոր զարթոնքի շնչով: Անանիայի թողությունամբ Գրիգորը, որ արդեն բոլորել էր իր քսան փարին, վանքի ծառա Հակոբիկի ուղեկցությամբ՝ ծաղկած, իբրև թափառող գուսան, շրջում է Հայաստանում, կամենում լինել նաև Անիում: Այդ ընթացքում նա ծանոթանում է Կճավա վանքի միաբան Մուշեղի հետ, որի դեմ, ինչպես նշվեց, նա հանդիմանական թուղթ էր գրել: Մուշեղի և Հակոբիկի հետ այցելում են Սյունիք, փեղեկանում Յուրաբերդ գյուղի բնակիչների կողմից Տաթևի վանքի կողոպտման և այլ արարքների մասին: Մուշեղը Գրիգորին խորհուրդ է փախա առանց Եկեղեցու միջնորդության, անձամբ հաղորդակցվել Աստծու հետ: Գրիգորը, թեև անընդունելի էր համարում նրա հերձամիտ գաղափարները, բայց ներքուստ համակրում էր նրան, կամենում էր դուրս կորզել թողդրակյանների համայնքից (Էջ 65-68): Գրիգորը Մուշեղի ուղեկցությամբ լինում է Դվինում, ապա՝ Անիում: Նա չէր վարանում Մուշեղին համոզել իր ճշմարտության մեջ, որի առանցքն էր թոնդրակյանների եկեղեցամերժ վարդապետության անգոսնումը՝ որպես ամբարշտություն, խառնակության ոգի սերմանողի (Էջ 79): Նրանք միասին այցելում են նաև Վաղարշապատ քաղաք, մտնում անշրացած Մայր Տաճար (Էջ 81): Գրիգորը երկար շրջում է Անիում, ականաբես լինում հռչակավոր Մայր փաճարի շինությանը, ապա մտնում քաղաքի շուկա (Էջ 97)՝ վկա լինելով գերեվաճառությանը (Էջ 111-112), որ կատարում էին օտարազգի վաճառականները (արաբներ, խազարներ):

Գրիգոր Նարեկացին իր ժողովրդի հարազատ գավակն էր, նրա «հոգին

բաց մարտան էր», և չէր կամենում այն «թաքցնել մարդկանցից ու Ասարծուց» (Էջ 120): Թեև Նարեկացու հոգին փնջում էր մոլորեալ և հասնել Ասարծուն, բայց «ախարավարակ էությունները» խոչընդոտում էին նրան (Էջ 121): Չարականները նրա կարգակիցներն էին՝ իրենց անվայել ու բարոյազանց արարքներով: Նրանք Գրիգորին մեղադրում էին միաբանին ոչ վայել աշխարհական պահվածքի, կանոնազանցումների մեջ: Նոգին լկող կացությունից նրան ինչ-որ չափով հանում էր Մուշեղը՝ Նարեկացուն ներշնչելով. «Բո մեջ Ասարված փորձելու է հանճարին» (Էջ 122): Մինչդեռ Դրախսիկի հանդեպ փածած սերը չէր թողնում, որ Գրիգորն իր հոգին թողնի միայն Ասարծուն: Նա համոզված էր, որ աշխարհը կապարյալ կդառնա, եթե գրավի մարդու՝ ասարվածանալու և Ասարծու՝ մարդանալու հնարը (Էջ 123): Նարեկացու երազանքների ու զգայուն սրբի փիլիսոփայության առանցքը մարդն էր՝ իր հոգսերով ու փառապանքներով: Նա փանջվում էր՝ փնտնելով Սյունյաց աշխարհում շինականների կրած փառապանքները, Ասարծուն աղերսում ուժ և կորով փալ իրեն՝ ալեհույզ իրավիճակում ճիշտ կողմնորոշվելու համար: Նարեկացին համակրում էր սյունեցի շինականներին, որոնք համարձակվել էին ծառանալ Եկեղեցու դեմ: Միաժամանակ նա համոզված էր, որ ներքին երկպառակությունները «մեծապես վնասում են, թուլացնում երկրիս հզորությունն ու ուժը: Եթե վաղը օլարները մրսեն հողը Նայոց, որսն՝ դեք որոնելու հայրենյաց փրկարար ուժը, չէ՞ որ շինականն ու նախարարը այլևս չեն միավորվի ընդհանուր թշնամու դեմ» (Էջ 173): Նույժ արդիական է նաև Մուշեղի համոզմունքն առ այն, որ «մարդկային արժանապարվություն ունեցող մարդիկ կունենան նաև ազգային արժանապարվություն և, հերեաբար, կաշաշպանեն իրենց հայրենիքը» (Էջ 174): Երկունս էլ թեև իրենց դարի հարազատ գավակն են, խոսում են մեզ հետ, կիսում մեր խոհերը, հոգսերը, մրափանջությունները:

Մուշեղը գրողի կողմից ներկայացվում է որպես Գրիգորի ուսուցիչ, որը նրան զգուշացնում է հնարավոր խարդավանքներից, նույնիսկ բանադրվելու վրանգից, միաժամանակ դրվափում նրան՝ համակելով կենսական ուժով ու եռանդով, լավարեսությամբ (Էջ 175-176): Մինչդեռ Նարեկավանք վերադարձած Գրիգորին կարգակիցներն ընդունում են թշնամանքով՝ նրա փաղերում որոնելով «Տիրամոր երկրային նմանակին»: Բանասերկուներն ու նրանց դիպախույզները ակնդեր հերեաում են նրան: Գրիգորին հուսադրում էր վանքի խորախոռուն առաջնորդը՝ Անանիան՝ զգուշացնելով դավեր լարողներից, նաև հորդորում էր չհուսաբեկվել և պայքարել ճշմարտության համար: Գրիգորն իր սիրտ մեջ մնում է անասան՝ համոզված լինելով, որ Տիրամոր անունով փաղերգել է Դրախսիկին (Էջ 179): Նա համոզված էր, որ իր ախոյանների ձեռքին «ամենաուժեղ և մահացու գեները» իրեն վերագրվող թողրակյան փրամադրությունն է (Էջ 179): Վառա լճի գեղարեսիլ ափին նա սրբամորմոք պահեր էր ապրում և դիմելով Բարձրյալին՝ բողոքում է, թե ինչու է մարդն այդքան արափավոր ու մեղքերով լցված, և արելությունն ու դավաճանությունն են ներհակում սիրուն ու նվիրվածությանը (Էջ

185): Նրա սիրտը շարունակում է փռնորվել երկու սրբության՝ Աստծու և Դրախտիկի միջև՝ ի գործու ջիւնելով հրաժարվել նրանցից: Դիմելով Աստծուն՝ նա հարցնում է, թե ինչո՞ւ է հանդուրժում, որ իր սրելոժաժ մարդը մնա սիրուց գուրկ: «Ի՜նչ անեն հիմա, երբ սերն ավելի գորել է, քան իմ ուխտը» (էջ 193):

Անանիա Նարեկացին ջանում է ցրել Գրիգորի հակասական մտքերը, նույնիսկ մեղադրում թոնդրականներին պաշտպանելու մեջ, համոզում հրաժարվել Դրախտիկի սիրուց: Այդ կերպ Անանիան հույս ուներ մեղսագերծել իր փաղանդաշար սանին (էջ 203), որը, սակայն, չի կարողանում հրաժարվել իր սիրուց: Գրիգորը մեղսամաժ իրականության գոհն է, երագում է, որ մարդը պետք է «բարձրանա մեղքերի, հանցանքների ճահճից: Պետք է մոտենա արարողի կապարելությանը, դառնա Աստծու իսկական նմանակը՝ գեղեցիկ հոգով ու մարմնով» (էջ 205-206): Աստծուց խնդրում է մարդուն հեռու պահել «կրքերից, ընչաբաղդությունից, անառակությունից, թալանելուց, պաշտոնը ջարաշահելուց, գողությունից, մարմնությունից, քենից ու նախանձից, իր նմանին նահապակելուց, փանջելուց, սպանելուց...» (էջ 212):

Վեպում Նարեկացին ծանր հոգեվիճակ է ապրում, որովհետև խախտել է Նարեկա ուխտին փլաժ իր երդումը, չի հաղթահարել իր մարդկային թուլությունները, ուստի իր հոգին «ասպարեզ է ինքնաբզկտման, ինքնամարտության»՝ Դրախտիկի ամուսնության պարճառով (էջ 240-241): Նրան հուսադրում է Անանիան՝ ասելով, որ կորսվաժ սիրո դիմաց ունի աստվաժային սերը (էջ 242): Իհարկե, Անանիան և Գրիգորը իրենց մրահայեցույթամբ փարբեր են: Նակառակ Անանիայի հարմարվողականության Գրիգորը կարծում է, որ «փաղերգուն եթն մարտիկ չէ, ո՞ւմ է հարկավոր նրա թեկուզել մեժ գործը» (էջ 246): Իսկ արդեն ծերունագարդ Անանիան իրեն փոխարինող էր համարում Գրիգորին (էջ 265): Իսկ վերջինիս հոգին դարձել էր «իրար հոշտտող խոհերի, գղջման, ողբերգությունների, դառնակսկիժ հառաջանքների մարտան, և նա մոնջում էր փիեղերքն ի վեր»՝ Աստծուն հաղորդելով աշխարհի ու մարդկանց «ահավոր մեղքերի», գեղճաբարո արարքների, ցավերի մասին (էջ 327): Գրիգոր Նարեկացու մեջ հեղգհետև փիրապետող էր դառնում սեւեռուն միտքը, որ գրելու է իր ողբերգության մարտանը, իր «հոգու սուրբ գիրքը» (էջ 328): Եւ Գրիգորը ջարունակում է երկնել իր հանճարել «Մարտան ողբերգության» պոեմը, որը նրան պետք է միացներ Աստծուն և ապահովեր կյանքի ծանրամեղ որոգայթներից: Նա համոզվաժ էր, որ հավարն էր բուժելու մարդկությանը՝ նրան պարգեւելով կամք ու գորտություն, նպարակ և հաղթանակներ փանելու հույսեր ու խաղաղություն (էջ 338):

Այժմեական են Նարեկացու խոհերը քրիստոնեական կրոնի վերաբերյալ: Նա արթմնի երագում երկխոսության մեջ է թոնդրական աղանդապետ Սմբար Զարեհավանցու հետ, որին իրենից բաժանում էր գրեթե մեկ դար: Գրիգորը, որպես քրիստոնեության և Տայ Առաքելական Եկեղեցու նվիրյալ, Սմբարին անգոսնում է արյունոտ արարքների համար՝ միաժամանակ նրան դիտելով որ-

պես Աստծո սիրեցյալ եւ հայ ժողովրդի հպարտություն (էջ 342): Սմբարի համոզմամբ՝ թեւեւ Գրիգորի ախտյանները նրան թոնդրական են համարում, սակայն նա թոնդրական է սրբով, իսկ բանականությամբ ու փառանդով այդպիսին չէ (էջ 345): Գրիգորի կարծիքով՝ հավատն է «մաքուր պահում Նայոց ազգը» (էջ 352): Նա դեմ էր թոնդրականներին, քանզի նրանք իրենց գաղափարները ջանում էին հասարակել ուժի գործադրմամբ, այն դեպքում, երբ ինքը՝ արդարախույզ այդ հանճարը, ճշմարտությունը փեսնում է աղոթքի ու փառերի մեջ եւ իր «Մաքյանը» համարում իր հոգու եւ համայն մարդկության ողբերգությունը: Մինչդեռ շարունակվում են նրա դեմ հանիրավի պարսավանքները, գրպարագրերը՝ վերստին պահանջելով կարգալույծ անել եւ բանադրել Նարեկացուն (էջ 359): Բայց երբ ամբաստանողները մտնում են նրա խուցը, որպեսզի փանեն դարական բարձրագույն ապյան՝ դարասարան փեսնելու, «հիանում եւ ապուշ են կտրում եւ ընկնելով նրա ոտքերը՝ թողություն են խնդրում, իսկ ապյանի անդամները հրաժարվում են իրենց «չար խորհուրդից»» (էջ 366): Եւ Նարեկավանքի միաբանությունը մնում է մաքուր ու անբիժ՝ զարկ փայլով գիտական ու կրթալուսավորական գործընթացներին: Այդուամենայնիվ, Գրիգոր Նարեկացին չէր կարող մնալ վանական աղոթամրմունջ լուծության մեջ: Նրա հոգին բզկտող մրամորմոք խոհերը չէին համակերպվում վանական կյանքին, նրան գրավում էր երկրային կյանքի եռուզեռը, ինչը պետք է սփռվեր իր վշտակոծ հոգին, օգներ Աստծուն մոտենալու, աշխարհի «կնճռուր հարցերը լուծելու» նրա որոնումներում, որոնք պետք է մեղսագրեմունք մարդկանց ու աշխարհը, թեթևացնեին շինականի վիճակը, վերացնեին միմյանց հակընդդեմ հավատների ողբերգական հակամարտությունը, օգնեին հալածահար փոքր ազգերին, որոնք ձգտում են պաշտպանել սեփական հայրենիքը եւ ապրել ազատության մեջ (էջ 371-377):

Գրիգոր Նարեկացին իր հոգու ճարակը գրավ հանճարեղ «Մաքյան ողբերգության» մեջ, որը նրա ապրած ողբերգության հայելին է: Սակայն լավատեսական խոհերն են պաշարում նրան: Այժմեական սուր հնչեղություն ունեն Գրիգոր Նարեկացու խոսքերը այն մասին, որ մարդն իր հայրենիքի փրկում է, եւ այն «անվտանգ եւ գեղեցիկ պահելու համար մարդը պարտավոր է նաեւ զինվոր լինել, քանզի զինվորի մեջ միավորվում են երկրի եւ փրկում, եւ ծառան, եւ փրկարարը» (էջ 380): Նարեկացին նաեւ կոչ է անում ամուր կառնել հավատին, առանց որի «իմաստագրվում է մարդկային կյանքը» (անդ):

Գրիգոր Նարեկացին իր հոգու սրբազան վաստակը՝ «Մաքյան ողբերգության» պոեմը հյուսում է «Նայրենիքի կենաց համար... Ազգի, ժողովրդի կենսունակությունը փեսնելով միասնական մրաժողության, հավաքական ուժի, ժողովրդական ազնվության եւ հավատի ամրության մեջ... Ես հավատում եմ հայ ժողովրդին, քանզի քրտինք թափելը նա գերադասում է արյուն թափելուց... աշխատելը՝ կողոպտելուց» (էջ 382):

Եւ ավարտելով Մաքյանը՝ Գրիգոր Նարեկացին հավիտյանս փակում է իր

աչքերը: Նրա աճյունն ամփոփվում է Նարեկավանքում, որը, ավաղ, ավերված է: Սակայն անմահ է Նարեկացու հոգին, ժողովրդի սրբում նրա հիշարարկը հավերժ պահպանվում ու սրբացվում է: Նրա սրբալույս երկը՝ «Նարեկը», ինչպես ճիշտ կերպով բնորոշում է Մ. Սարգսյանը, «Սուրբ Գրքի չափ գորավոր է, հինավուրց վանքի նման սրբազան» ու հավերժագո, քանզի «նրանն է ապագան, անմահությունը...» (էջ 383):

РЕЗЮМЕ

В историческом романе Мкртыча Саргисяна - “Григор Нарекаци” отображаются жизнь и душевные терзания гениального армянского поэта Григора Нарекаци /951-1003/. На фоне реальных социальных процессов рассмотрены идеи гуманизма, проблемы спасения души, поставленные Григором Нарекаци. Поэт рисует впечатляющую картину родной страны. В своей лирической поэме-“Книга скорбных песнопений” через собственные переживания и самобичевание Нарекаци отражает моральный и духовный уровень мира. В романе М. Саргисяна довольно оригинально показано, что поэт был связан с земной жизнью, его душа пронизана любовью, он любит жизнь и берет в человека. Произведения Григора Нарекаци пронизанны надеждой просветления земного мира. Он убежден, что вера исцелитель человечества, в том числе и родного Армянского народа.

SUMMARY

The life and mental anguishes of Armenian great poet Grigor Narekatzi /951-1003/ was described in Mkrtich Sargisyan's novel “Grigor Narekatzi”. The ideas of humanism, the problems for saving the soul that regarded under the real social processes was presented by Grigor Narekatzi. The poet described the beauty of his Motherland. The moral and spiritual level of the world of Narekatzi was reflected in his own experiences and self-flagellations in his lyric poem “The Book of Tragedy”. M. Sargisyan mentioned that the poet was connected with the earth life and his soul pierced with love, he liked the life and believed in people. He was sure that the faith recovered the humanity and the Armenians as well.

Տ. ՆԵԹՈՒՄ ՔՆՆ. ԹԱՐՎԵՐԴՅԱՆ

ՈՒՄԻՆԱՆԱՑ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ԺԶ.-ԺԷ. ԴԴ.

Անիի անկումից հետո՝ 1045 թ., մեծ թվով հայեր գաղթեցին Ղրիմ, այնպես-
 դից՝ Լեհաստան, որտեղ գորավոր գաղութ հիմնեցին կրոնական ու մշակութա-
 յին կենտրոն դարձնելով Լվով¹ քաղաքը: Նամաձայն ավանդության, որը գրի է
 առնվել Աբրահամ Գ. Կրեյրացու (1734-1737 թթ.) Պարամության հավելվածում,
 ինչպես նաև Նոր Նախիջևանի Նիավիթա գյուղի՝ 1694 թ. գրված «Յայամատուր-
 քի» հիշարարարանում², նշվում է՝ Անիի անկումից հետո անեցիների մի մասը
 գաղթում է Ասորիստան, ապա այնտեղից անցնում Ղրիմ: Երբ թուրքերը գրավում
 են Ղրիմը, քրդի հայերը գաղթում են Ուկրաինա, Լեհաստան, ապա՝ Մոլդովա,
 Ռումինիա, երոպական մի շարք երկրներ: Լեոն այս մասին հիշարարություն ու-
 նի. «Անին մոռացված էր, բայց անեցին չէր մոռացվում: Պարծանք էր անեցի լի-
 նելը, որովհետև Անին մի բարձր կույրություն, ընտրյալ, ազնիվ եւ զարմանա-
 լի ընդունակ ժողովրդի անուն էր: Նայերի մեջ դեռ այսպիսի բարձր ազնվական
 քրդի ոչ մի նահանգ, ոչ մի քաղաք չէր ստեղծել: Անեցի լինելը մեծ պարծանք
 էր, թեև իրապես անեցի լինելը նշանակում էր լինել հայրենիքից գուրկ թափա-
 ռական, օտար երկրի փակ դեզերող: Դառն ճակարագիրը բշտում էր նրան ամեն
 քրդ, դրա պես գաղթական չէր եղել նույնիսկ հայերի նման ազգի մեջ»³:

ԺԳ.-ԺԴ. դդ. մեծ թվով հայեր Լեհաստանից դեպի հարավ՝ Տրանսիլվանիա՝
 եւ Մոլդովա են քրդափոխվում:

ԺԶ.-ԺԷ. դդ. Մոլդովան՝ իբրեւ գյուղարարության եւ արդյունաբերական

1 Մինաս Բժշկյանը, շեշտելով լեհահայերի անեցի լինելը, գրում է՝ անեցիները Լեհաստան են եկել եւ
 կենտրոնացել Լվովում, որտեղ նշանավոր կառույցներ են հիմնել, հասարակել եպիսկոպոսական աթոռ:
 Գրելով, թե անեցիները նախ Լեհաստան եկան՝ Բժշկյանը փորձում է հիմնավորել Արեւելյան Երոպայի հայոց
 եպիսկոպոսական կենտրոնի՝ Լվովում հաստատված լինելը: Այսպիսով, Լվովի հայ համայնքը համարվում է
 անեցիների շառավիղը. տե՛ս **Մինաս Բժշկյան**, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830, էջ 94:

2 Տե՛ս «Աբրահամ Կաթողիկոսի Կրեյրացու Պարամություն», Վաղարշապատ, 1872, էջ 109. նաև՝
 «Դիւան Նայոց պարամութան», աշխր.՝ Գիւր աւ. քին. Աղանեսեցի, գիրք Թ., Թիֆլիս, 1911, էջ 489-
 490: Իսկ Նոր Նախիջևանի Նիավիթա գյուղում պահվող հիշարարարանում ասվում է. «Որովհետեւ
 մենք Պահլավունիների սերունդն ենք՝ թագաւորանիստ Անի մեծ քաղաքից, որը Շիրակաւան գաւառում է՝
 Շարայի քունը, Բագրատունեանց գահանիստը, որովհետեւ թագաւորանիստ մեր մեծ Անին իշխանների եւ
 ազնուականների բնակութեան քաղաքն էր»։ տե՛ս նաև՝ «Դիւան Նայոց պարամութան», գիրք Թ., մաս Ա.,
 Յովսէփ Կթղ. Արդարեան, աշխար.՝ Գիւր քին. Աղանեսեցի, Թիֆլիս, 1911, էջ 490:

3 **Լեո**, Անի, Երկերի ժողովածու, հր. Ը., Երևան, 1985, էջ 185:

4 Տե՛ս **Դեմոքրիոս Տանի**, Արեւելեան Նայք ի Պուքովինա, թրգմ.՝ Ն. Գ. Գալեքթարեան, Վիեննա, 1891,
 էջ 75:

5 Մոլդովան (Moldova) պարմական շրջան է Ռումինիայի հյուսիսարեւելյան մասում՝ Արեւելյան
 Կարպատյան լեռների եւ Պրուպ գետի միջեւ: Սահմանակից է Մոնթենիային, Տրանսիլվանիային, Նարավային
 Բուլղարիային: Մոլդովայի հյուսիսային մասը կոչվում է Բուկովինա, որի կենտրոնը Մուչալա քաղաքն է. տե՛ս

արքայադրանքի խոշոր մարակարար, սերտ կապեր ուներ հարեան պետությունների հետ: Վերոնշյալ ժամանակաշրջանում ընդլայնվում են առևտրական կապերը Լվով⁶ քաղաքի և Ռեչ Պոտսպոլիտայի կազմի մեջ մտնող արևմտաուկրաինական մյուս կենտրոնների հետ⁷: Մոլդովայից Լվովի շուկա ներմուծող ապրանքների մեջ կարևոր տեղ էին զբաղեցնում գինին, մեղրը, մեղրամոմը, ընկույզը, ծխախոտը, ինչպես նաև կաշին և սեկը (սաֆյան): Պետք է նշել նաև, որ այս ժամանակաշրջանում Լվովից և արևմտաուկրաինական մյուս քաղաքներից Մոլդովա էին արքահանվում մետաղներ, գամ, մահուղ, կրավ, մեքենայա և բամբակյա գործվածքներ, գլխարկներ, ապակյա, հախճապակյա և ոսկյա զանազան իրեր: Մոլդովայի և արևմտաուկրաինական քաղաքների միջև առևտրական կապերի ձևավորմանը նպաստում էին նաև տեղի հայ վաճառականները⁸:

Մոլդովայի փարածքում հայերը բնակություն էին հաստատել, երբ այնտեղ դեռևս պետականություն չէր կազմավորվել⁹: Նայերի մի մասը գաղթել էր Նախասարանից, մյուս մասը՝ Ղրիմից¹⁰: ԺԲ.-ԺԳ. դարերում հայերը կազմում էին Ղրիմի բնակչության զգալի մասը¹¹: Նայ գաղթականության հոսքը դեպի Մոլդովա մեծանում է պետականության կազմավորումից հետո: Մի շարք իշխաններ, տեսնելով տնտեսական վերելքը լեհական այն քաղաքների, որտեղ հայկական գաղթօջախներ կային, ձգտում էին հայերին մշտապես բնակեցնել Մոլդովայում: Այսպես օրինակ՝ Ալեքսանդր Ա. Բարեպաշտը 1407 թ. առաջարկում է նվազեցնել հարկերի գանձումը հայ վաճառականներից, եթե նրանք բնակություն հաստատեն մոլդովական Մուչավա¹², Մերեա և Չերնովցի քաղաքներում: Այս շրջանում Լեհաստանից Մուչավա է գաղթում մոտ 700 հայ ընտանիք¹³: Նույն Ալեքսանդր Ա. իշխանը 1418 թ. նպաստում է 3000 հայ ընտանիքի՝ Մուչավա, Բելգորոդ, Բուրոշան, Դորոգոյ, Խոտին, Վասույ, Գալաց քաղաքներում վերաբնակեցմանը¹⁴. թուրքերի կողմից Կաֆան գավթելուց հետո (1475 թ.) դեպի Մոլդովա է ուղղվել դրիմահայերի մի նոր հոսք¹⁵:

Ներում քին. Թարվերդյան, Մուչավայի հայկական հրաշքը. «Էջմիածին», 2014, Դ., էջ 122:

6 Նոգետը ժառանգությունը նվիրագործելու համար ստվել է, թե Լվովի եկեղեցական սպասքի մի մասը Անիից է բերված. «Եկեղեցույ ինն սպասներ, զորս անեցիր հեպերնին բերած են, և գրգազի գեղեցիկ Անտարան մը 1010 թուականէն». տե՛ս «Այնարկ մը լեհահայոց վրայ». «Նաղդա ամսօրեայ», Վիեննա, 1908, էջ 302:

7 Տե՛ս ծ. **А. Мохов**, Молдавия в эпохи феодализма, Кишинев, 1964, էջ 128-132, 237-240:

8 Տե՛ս **В. К. Восканян**, Древняя Русь и Украина в судьбах армян, сборник материалов «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Ереван, 1961, էջ 68-71. Խառն **Վարդան Վարդապետ**, Աշխարհացոյց, քնն. բնագիրը՝ Ն. Պերպետևի, Բարիգ, 1960, էջ 75:

9 Տե՛ս **Vlad Banateanu**, Armenii in istoriasi in viata Romineasca, Bucurest, 1938, էջ 10-13:

10 Տե՛ս անդ, էջ 12-17:

11 Տե՛ս **В. К. Восканян**, Древняя Русь и Украина в судьбах армян, сборник материалов «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», էջ 68:

12 Տե՛ս **Ներում քին. Թարվերդյան**, Մուչավայի հայկական հրաշքը. «Էջմիածին», 2014, Դ., էջ 123:

13 Տե՛ս **Ն. Ճ. Սիրունի**, Նայ Եկեղեցին ռումին հողի վրայ, Նիկոլա Յորգա, Ս. Էջմիածին, 1966, էջ 97:

14 Տե՛ս **Xenopol**, Istoria Rominiei, v. II, Iasi, 1889, էջ 251. Խառն **B. P. Hasdeu**, Elymologicum magnum, v. II, էջ 1697. **H. Dj. Siruni**, Tara vovodului Stefan, Bucurest, 1941, էջ 3:

15 Տե՛ս **Vlad Banateanu**, Armenii in istoriasi in viata Romineasca, էջ 18. Խառն **N. Iorga**, Istoria comertului

Այսպիսով, ԺԴ.-ԺԵ. դարերում հայերը բնակություն են հաստատում Մոլդովայի շարքաղաքներում: ԺԵ. դ. նրանց զգալի մասը բնակվում է Բելգորոդում: Եւ դա միանգամայն բնական է, եթե նկատի ունենանք այդ քաղաքի դերը Մոլդովայի փոստական կյանքում: Թուրքիայում ֆրանսիական դեսպան Ջիլբերտ դը Լաննուան, որը 1421 թ. եղել էր Բելգորոդում, հեղափոխում իր հուշագրություններում նշում է՝ այդ քաղաքում կար հայկական գաղութ, որն ուներ իր եկեղեցին¹⁶: Իսկ ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ Վ. Վավրինը, որը Մոլդովա էր այցելել 1445 թ., ուշադրություն էր դարձրել այն հանգամանքին, որ Բելգորոդում հայերին¹⁷ պարկանող շարք նավեր կային. վերոնշյալ քաղաքը 1460 թ. դարձել է հայերի եպիսկոպոսական նստավայրը¹⁸:

Հիշարավում է, որ ԺԴ. դ. կեսերին Բուրջանի հայերը ունեին իրենց եկեղեցին¹⁹, իսկ 1401 թ. Սուգավայում հիմնվում է հայերի եպիսկոպոսական աթոռը²⁰: Սուգավայի հայ բնակիչներն ունեին դարական գործերով զբաղվող իրենց շուրուգը²¹: Բազմաթիվ հայ ընտանիքներ էին ապրում նաեւ Խոփինում: Այս քաղաքը պարմական աղբյուրներում (1418 թ.) հիշարավում է որպես հայ գաղթականների կենտրոն²²: Ոչ այնքան սպույզ փվյալների համաձայն՝ ԺԴ. դ. վերջում Ռոման քաղաքում բնակություն է հաստատում մոտ 500 հայ ընտանիք²³: ԺԵ. դարում զգալի թվով հայեր էին ապրում մոլդովական Սերեր²⁴ եւ Կիլիա²⁵ քաղաքներում: Ցավոք, այդ ժամանակաշրջանում մոլդովական քաղաքներում ապրող հայերի թվաքանակի վերաբերյալ ճշգրիտ փվյալներ չունենք: Սակայն դարելով այն իրողությունից, որ հայերն ունեին իրենց իրավունքները, եկեղեցիները եւ եպիսկոպոսական նստավայրը, կարելի է եզրակացնել, որ նրանք կազմում էին մոլդովական քաղաքների բնակչության զգալի մասը: Վերաբնակեցվածների փոստական գործունեությունը բազմազան էր: Ղրիմի, Ուկրաինայի, Լեհաստանի իրենց հայրենակիցների նման²⁶ հայերն այստեղ զբաղվում էին առևտրով, արհեստներով, երկրագործությամբ, անասնապահությամբ եւ խաղողագործությամբ՝ դրանով իսկ նպաստելով իրենց «նոր հայրենիքի» փոստական զարգացմանը: Անասնապահությամբ զբաղվող հայերը հիմնականում ձիեր էին բուծում: Նայ արհեստավորների մի մասն զբաղվում էր կաշվի մշակությամբ եւ կաշվեղենի արտադրությամբ: Այսպես՝ 1476 թ. մի փաստաթղթի համաձայն՝

Rominesc, v. I, Bucurest, 1937, էջ 120:

16 Տե՛ս "Arhiva Istorică a României", v. 1, partea 1, էջ 130. "Of Voyages et ambassades de Messire Guillebert de Lannoy en 1309-1450", Mons. 1840:

17 Տե՛ս **N. Iorga**, Studii Istorice asupra Chilieisi Cetatii Albe, Bucurest, 1899, էջ 192:

18 Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Կամենից, Վենետիկ, 1896, էջ 225:

19 Տե՛ս **N. Sutu**, Notions statistiques sur la Moldavie, Iassy, 1849, էջ 86:

20 Տե՛ս **P. Panailescu**, Hrisovul lui Alexandru cel Bun. Episcopie armeană din Suceava, Bucurest, 1935, էջ 4:

21 Տե՛ս **Vlad Banateanu**, նշվ. աշխ., էջ 22:

22 Տե՛ս անդ, էջ 26:

23 Տե՛ս անդ, էջ 30:

24 Տե՛ս **N. Iorga**, Studiis documente, v. XXIII, էջ 300:

25 Տե՛ս **N. Iorga**, Istoria comerului Rominesc, v. I, էջ 97:

26 Տե՛ս **В. К. Восканян**, նշվ. աշխ., էջ 68:

Լվովի հետ առևտրական կապեր պահպանող հայ վաճառականների շարքում հիշարարվում են սուլավացի կաշեգործներ Սարգսի և Յակոբի անունները²⁷։ Ներսիսաբար, որոշ արհեստավորներ զբաղվում էին թե՛ ապրանք արտադրելով, թե՛ դրանք իրացնելով։ Նայ վաճառականներն ու արհեստավորներն այդ ժամանակ կազմում էին մոլդովական քաղաքների բնակչության զգալի մասը²⁸։ ԺԵ. դարում Մոլդովայի ու Լվովի միջոցով արևմտաեռասկան երկրներ էին արտահանվում մեծ քանակությամբ արելեյան ապրանքներ։ Նույն այդ ճանապարհով Արևմուտքից արելեյան շուկաներ էր փոխադրվում արհեստագործական արտադրանք։ Մոլդովայի և Լվովի միջև ծավալված առևտրում էական դեր ունեին ինչպես արևմտաուկրաինական, այնպես էլ մոլդովական քաղաքների հայ վաճառականները։ Այսպես՝ ԺԵ. դ. կեսերին Լվովի հետ առևտրական կապեր են հաստատում սուլավացի հայեր Սահակն ու Ազոպսան²⁹։ 1462-1472 թթ. Լվովում առևտրական գործունեություն էր իրականացնում նաև սուլավացի հայ Կոկշան։ 1472 թ. Սուլավայի մի խումբ հայեր Լվովի քաղաքացիություն են ընդունում³⁰, ինչը այդ քաղաքում անարգել առևտուր անելու հնարավորություն է ընձեռում։ ԺԵ. դ. երկրորդ կեսին հայտնի էին սերեպցի հայ վաճառականներ Շիլկոն և Գրիգորին³¹։ Կան բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք վկայում են Լվովի և արևմտաուկրաինական այլ քաղաքների հետ բելգորոդցի հայ վաճառականների առևտրական կապերի մասին³²։ Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում և այլ քաղաքներում արելեյան ապրանքները, որոնք փարանցիկ ճանապարհներով արտահանվում էին կամ հայ վաճառականների կողմից բերվում մոլդովական քաղաքներ, կոչվում էին «հայկական ապրանքներ»³³։

Ինչպես նշվեց, քննարկվող ժամանակաշրջանում հայկական սրվար բնակչություն ունեցող առավել խոշոր քաղաքներից էր Սուլավան։ 1608 թ. այս քաղաք այցելած Սիմեոն Լեհացու փվյալների համաձայն՝ քաղաքի հայոց համայնքը հաշվվում էր 300-400 ընտանիք. «Եւ ջուր մեծ երթայր շուրջ զքաղաքան։ Եւ կայր յայս քաղաքս երեք չորս հարիւր փուն հայի...»³⁴։ Ըստ Կաթոլիկ Եկեղեցու գործիչ Մ. Բանդինիի, որը Սուլավայում եղել էր ավելի ուշ՝ 1640 թ., քաղաքում ապրում էին 20 հազար մոլդովացի, 3 հազար հայ. հայտնում է նաև, որ մոլդովացիները քաղաքում ունեին 17, իսկ հայերը՝ 4 եկեղեցի³⁵։ Եթե նույնիսկ հաշ-

27 Stîn N. Iorga, Studiisi documente, v. XXIII, էջ 310:

28 Stîn H. A. Moxov, Молдавия в эпохи феодализма, էջ 130:

29 Stîn N. Iorga, Studiisi documente, v. XXIII, էջ 297, doc. XV, էջ 310, doc. LVII, էջ 311, doc. LXII:

30 Stîn անդ, v. XXIII, էջ 293, doc. IX, էջ 296, doc. XIV, էջ 306, doc. XLVI, էջ 307, doc. XLVIII, էջ 308-309:

31 Անդ:

32 Stîn N. Iorga, Studii Istorie asupra Chiliei si Cetatii Albe, Apendice si documente, էջ 282-296:

33 В. В. Грабовещкий, Армянские поселения на западноукраинских землях, сб. материалов «Ист. Связи и дружба украинского и армянского народов», Киев, 1965, էջ 96:

34 «Սիմեոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, փարեգրութիւն և յիշարակարանք», աշխարհ. Ն. Ն. Ալիքնեան, Վիեննա, 1934, էջ 4:

35 Ծանոթություն կայանում ապրող Սուլավայում 1629 թ. սպասավորել է 11 հայ հոգևորական։ Նրանց անունները թվարկվում են նույն թվականին Նաճկաբարում գրված մի ձեռագիր հիշարակարանում. փն «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ. դարի հիշարակարաններ», աշխարհ. Վ. Նակոբյան, հր. Բ., Երևան, 1978, էջ 360-361. V. A.

վի առնենք քաղաքի հայկական բնակչության վերաբերյալ բերված տվյալների հնարավոր անճշտությունը, այնուամենայնիվ, այդ տեղեկությունները վկայում են, որ ԺԶ.-ԺԷ. դդ. Սուջավայում հայ սրվար համայնք կար: Օրինակ՝ քաղաքում կային մի շարք փողոցներ, որոնք կոչվում էին հայկական, իսկ մեկ այլ պարսկական փաստ վկայում է, որ մոլդովական իշխան Ե. Մոգիլայի՝ 1597 թ. հունվարի 22-ի հրամանագրում նշվում է, որ սուջավացի հայ խոշոր վաճառական Բոգդանը իշխանից սրացել է մի «...սուն Մեծ հայկական փողոցում»³⁶: Ինչպես Արեւմտյան Ուկրաինայի քաղաքներում, նույնպես և Սուջավայում հայոց գաղութը ԺԶ.-ԺԷ. դդ. իրավական տեսանկյունից առանձին համայնք էր, որն ուներ որոշակի ինքնուրույնություն: Ինչպես երևում է Սուջավայի «վորնիկի» 1601 թ. հունիսի 24-ին Բիսպրիցա ուղարկած նամակից, քաղաքում կար «հայ շուրուզ՝ իր խորհրդականներով»³⁷: Նայ շուրուզի մասին հիշատակություններ են հանդիպում նաև ավելի ուշ շրջանի փաստաթղթերում: Այսպես օրինակ՝ առքի և վաճառքի վերաբերյալ մի արձանագրության մեջ, որը կազմված է 1670 թ. դեկտեմբերին, նշվում է, որ «Սուջավա քաղաքի հայ շուրուզ Կիրիկան» վաճառում է խաղողի այգի³⁸: Ինչպես նկատում ենք, Սուջավայի հայ բնակիչներն ունեին փարբեր զբաղմունքներ: 1597 թ. հունվարի 22-ի իշխանական հրամանագրից և այլ փաստաթղթերից երևում է, որ քաղաքի շատ հայ բնակիչներ ունեին խաղողի այգիներ, արոտավայրեր, լճակներ, զբաղվում էին ոչ միայն առևտրով ու արհեստներով, այլև՝ գյուղատնտեսությամբ³⁹:

Պարսկական տեղեկությունները վկայում են, որ Սուջավայի հայերի մեջ կային ականավոր դիվանագետներ և թարգմանիչներ: Օրինակ՝ սուջավացի հայ Նիկոլայ Բայդուլովիչը հիանալի փորապետում էր արևելյան մի քանի լեզվի, և 1567 թ. ընտրվում է Լվով քաղաքի թարգմանիչ⁴⁰:

ԺԶ.-ԶԷ. դդ. Մոլդովայում մեծ զարգացում է ապրում կաշվի մշակությունը, որի կարևորագույն կենտրոններից էին Յաշը և Սուջավան: Վերջինս լայն ճանաչում է գտնում հայերի սեկի արտադրության շնորհիվ: Այդ արտադրանքը մեծ պահանջարկ էր վայելում արևմտաուկրաինական քաղաքներում: Նկատելի է, որ ԺԶ.-ԺԷ. դդ. սուջավացի հայազգի արհեստավորների և վաճառականների զգալի մասը զբաղվում էր կաշվի ու սեկի առևտրով: Ակնհայտ է, որ այս ժամանակաշրջանում Լվովում արհեստագործական որոշ ձեռնարկություններ մասնագիտացել էին կաշվե զանազան իրերի արտադրության մեջ, այն է՝ կոշիկ, կապարճ, ուղեպարկեր, թամբ և այլն: Լվովի շուկա գալիս էին Ռեչ Պոսպոլիտայի այլ քաղաքներից և արտասահմանից ժամանած վաճառականներ ևս, որոնք

Urechia, Codex Bandinus. An. Ac. Rom., seria II, v. XVI, Bucurest, 1895, էջ 249:

36 N. Iorga, Studiisi documente, v. VI, էջ 636-637:

37 S. Նիթում քին. Թարվերդյան, Սուջավայի հայկական հրաշքը, էջ 123. նաև՝ E. Hurmuzaki, Documente, v. XV, partea 2, էջ 784, doc. MDCXII:

38 Տե՛ս N. Iorga, Studiisi documente, v. VII, էջ 379, doc. 14:

39 Տե՛ս ակո, v. VI, էջ 637, doc. XVI. "Documente privind Istoria României", A. veacul XVI, v. III, էջ 78, A. veacul XVII, v. I, էջ 95-96:

40 Տե՛ս Cadok Baracz, Zywoty stawnych armian w Polsce, Lwow, 1856, էջ 56-57:

գնում էին մեծ քանակությամբ կաշի, սեկ եւ մորթիներ⁴¹: Այսպես՝ 1584 թ. սուջավացի հայ Պոպովիչը Սնյարինում վաճառում էր զանազան ապրանքներ, այդ թվում նաեւ՝ «150 սեկ»⁴²: Իսկ Խաչերիսը 1599 թ. Լվովին մաքակարարում էր սեկի կաշի⁴³: Լվովի քաղաքային խորհրդի 1621 թ. արձանագրություններից մեկից տեղեկանում ենք, որ այդ ժամանակ Լվովի մի խումբ վաճառականներ «սուջավացի վեց հայ վաճառականներից 1828 զլոտի եւ 24 գրոշի սեկ»⁴⁴ են գնել: 1631 թ. տեղի ունեցած դատավարության ժամանակ լվովցի հայրենի վաճառական Ա. Սարելեցկին խոստովանում է, որ սուջավացի հայերին՝ գնած սեկի դիմաց պարտք է մնացել 1800 զլոտի⁴⁵: Վերոնշյալ քաղաքի դատարանի 1650 թ. մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ 1649 թ. հոկտեմբերի 8-ին Սնյարինում լվովցի վաճառական Ստադնիցկու եւ սուջավացի հայ Թորոս Ախանյովիչի միջեւ կնքվել է պայմանագիր, որի համաձայն՝ վերջինս պարտավորվել է Ստադնիցկուն մաքակարարել «700 եզան եւ հորթի կաշի՝ Լվովի քոնավաճառից մեկ շաբաթ առաջ»⁴⁶: Այս տեղեկությունները վկայում են սեկի կաշվի առևտրում սուջավացի հայերի ունեցած զգալի դերի մասին:

Մեր ձեռքի տակ եղած փաստաթղթերը հնարավորություն չեն ընձեռում որոշակիորեն եզրակացնելու, թե ո՞ր դեպքում են սեկն ու կաշին վաճառել իրենք՝ արհեստավորները, եւ ո՞ր դեպքում՝ վաճառականները: Բայց նկատի ունենալով այդ ժամանակաշրջանի արհեստագործության եւ առևտրի զարգացման մակարդակը՝ կարելի է ենթադրել, որ սուջավացի հայերի մի մասը զբաղվում էր ոչ միայն վաճառքով, այլ նաեւ կաշվի մշակությամբ եւ սեկի արտադրությամբ (հայերը դեռ հնագույն ժամանակներից հայրենի են եղել որպես կաշեգործ եւ սեկագործ վարպետներ): Լեհաստանի եւ Արեւմտյան Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերի պարամությանը վերաբերող տեղեկությունները հիմնավորում են, որ այսպեղ հենց հայ սեկագործ վարպետներն են եղել այդ արհեստի հիմնադիրները⁴⁷: Լվովում նույնպես ամենահայրենի կաշեգործները հայերն էին: Մեծ հռչակ էին վայելում նաեւ Սնյարինի եւ արեւմտուկրաինական մյուս քաղաքների հայ կաշեգործները: Լվովցի հայ վաճառականները Սուջավայի որակյալ սեկը վաճառում էին երկրի քարքեր քաղաքներում: Այսպես օրինակ՝ 1633 թ. լվովահայ Բեդրոս Լուսիկովիչը եւ Նիկոլայ Օվանիշովիչը Յագովեցում գնում են 1700 կաշի, որոնց մեջ կային «200 սուջավական սեկեր», եւ քանում են Յարոսլավ քաղաքում վաճառելու⁴⁸:

41 ЦГИА УССР, г. Львов, ф. 52, оп. 3, Акты войтовского суда, кн. 406, Г. 102, Сп. 106, кн. 398, Г. 1676, нр. 1962:

42 St'u "Акты городского суда", ф. 52, оп. 3, кн. 246, р. 1584:

43 St'u N. Iorga, Relatiilecomerciale ale Terilornoastru cu Lembergul, Regestesidocumente din arhiveleorasului Lemberg, partea I, Bucurest, 1900, էջ 113:

44 ЦГИА УССР, г. Львов, Акты городского суда, ф. 52, оп. 3, кн. 246, р. 131:

45 St'u W. Lozinski, Patrycyatimieszczanstwowlwowskie w XV i XVII wieku, Lwow, 1902, էջ 331:

46 ЦГИА УССР, г. Львов, Акты войтовского суда, кн. 401, р. 1321-1322:

47 St'u Я. П. Кись, Участие армян в развитии ремесла г. Львова в XV-XVII вв., сб. материалов §Ист. Связи и дружба украинского и армянского народов:, Киев, 1965, էջ 6:

48 St'u անդ, էջ 137:

Արևմտաուկրաինական քաղաքներում մոլոդավական և թուրքական սեփական մանրածախ առևտրով էր զբաղվում լվովցի հայ վաճառական Գաբրիել Մախիցիովիչը⁴⁹: Սուլավայի հայերը Լվով էին ներմուծում նաև մոլոդավական և հունական գինիներ, համեմունքներ և արևելյան կերպաս: 1565 թ. սուլավացի հայ Յզարիկը մեկնեց Լվով⁵⁰: Ներառյալ է նաև, որ 1578-1579 թթ. Լվովի մաքսային մաքսաններում գրանցված է Սուլավայի հայ վաճառականների կողմից «մալվազիա» գինու ներմուծումը⁵¹: Մեկ այլ՝ 1584 թ. փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ սուլավացի հայ Իոսիֆ Պոպովիչը Սնյարինում սեկ և արևելյան ապրանքներ էր վաճառում⁵²: Ինչպես երևում է այն ժամանակվա փաստաթղթերից, սուլավացի հայ վաճառականները մոլոդավական և արևելյան ապրանքներ էին վաճառում ոչ միայն Լվովում, այլև Կամենեց-Պոդոլսկում, Յարոսլավում, Սնյարինում, Յագովեցում և այլ քաղաքներում⁵³: Սուլավայի հայերը Լվովից Մոլդովա էին փանում հիմնականում երկաթ⁵⁴, զանազան տեսակի մահուղ, բամբակյա գործվածքներ և այլն: Փաստացի ավալներից կարելի է ենթադրել, որ Սուլավայի հայ բնակչությունը կարևոր դեր էր խաղում քաղաքի տնտեսական կյանքում, իսկ հայ վաճառականները նպաստում էին արևմտաուկրաինական քաղաքների հետ ապրանքափոխանակության ընդլայնմանը:

Այս շրջանում հայկական խոշոր գաղութ կար Յաշում: Սյուֆան Գ. Մեծի կառավարման շրջանում Յաշում բնակվում էր մոտ 600 հայ ընտանիք⁵⁵: Իսլավացի կաթոլիկ քարոզիչ Մանչինսկին, որը 1580 թ. եղել էր Յաշում, հաղորդում է, որ քաղաքում ապրում էին շատ հայեր⁵⁶: Յաշում հայոց դարարանի գոյության վերաբերյալ առաջին փաստական վկայությունը Կամենեց-Պոդոլսկի հայոց դարարանի մաքսաններում 1574 թ. հուլիսի 13-ի արձանագրությունն է⁵⁷: Ավելի ուշ շրջանի փաստաթղթերում եւս հիշատակություններ են հանդիպում հայ շուտուկների մասին⁵⁸: Մ. Բանդինին հիշատակում է, որ Յաշում 1640 թ. կար հայկական երկու եկեղեցի⁵⁹: Նշենք, որ ԺԶ.-ԺԷ. դդ. Սուլավան և Յաշը դառնում են հայ եպիսկոպոսի նստավայրը⁶⁰: Յաշի հայերի մեծ կային վաճառականներ, արհեստավորներ, ոսկերիչներ⁶¹ և այլն: Նայելից ոմանք հայրնի էին որպես

49 Անդ:

50 Տե՛ս **В. В. Грабовецкий**, Армянские поселения на западноукраинских землях, сб. материалов §Ист. Связи и дружба украинского и армянского народов., էջ 141:

51 Տե՛ս **R. Rybarski**, Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, II, Poznan, 1928, էջ 257:

52 ЦГИА УССР, г. Львов, Акты городского суда, ф. 52, оп. 3, кн. 246, թ. 1086:

53 Տե՛ս անդ, ф. 52, оп. 3, кн. 390, թ. 636-637, кн. 399, թ. 1315, кн. 246, թ. 1086:

54 Տե՛ս **R. Rybarski**, նշվ. աշխ., էջ 233:

55 Տե՛ս **N. Sutu**, Notions statistiques sur la Moldavie, էջ 29:

56 Տե՛ս **E. Hurmuzaki**, Documente, v. XV, N. CXСII, էջ 116:

57 Տե՛ս **В. Р. Григорян**, Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI-XVII вв). «Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы», Москва, 1964, էջ 290:

58 Տե՛ս **E. Hurmuzaki**, Documente, v. XV, N. CCCCLX, էջ 237, N. MCCCCXXXV, էջ 727-728:

59 Տե՛ս **V. A. Urechia**, Codex Bandinus. An. Ac. Rom., seria II, v. XVI, էջ 250:

60 Տե՛ս **Vlad Banateanu**, Armenii in istoriasi in viata Romineasca, էջ 24:

61 Տե՛ս **N. Bogdan**, Orasul Iasi, 1913, էջ 341:

հմուտ դեղագործներ, որոնք պարբերաբար էին զանազան դեղեր և անուշահոտ քսուկներ⁶²: ԺԶ.-ԶԷ. դդ. մոլոդական պետության մայրաքաղաք Յաշը առևտրի խոշոր կենտրոնն էր և, ինչպես արդեն նշել ենք, կաշեգործական բավականաչափ զարգացած արտադրություն ուներ: 1621 թ. Զամոսարին քաղաքից հայ վաճառական Վարդերիսը Յաշում գնում է «1200 կամ 1300 սեկի կաշի»⁶³: Իսկ լվովցի Զախարիաշ Եմիրովիչը 1668 թ. դարձնում հայրենիքում է, որ «ինքը պարոն Դոմինիկի հետ Յաշում գնել է սեկ, որը հետո բաժանել են իրար մեջ»⁶⁴: Յաշի հայ վաճառականները Լվով և արևմտաուկրաինական այլ քաղաքներ էին փոխադրվում նաև արևելյան կերպաս: 1588 թ. մի փաստաթուղթ վկայում է, որ Յաշ քաղաքի հայ բնակիչ Վարդիկը այդ ժամանակ Լվովում արևելյան կերպաս էր վաճառում⁶⁵: 1591 թ. Լվովում և Կամենեց-Պոդոլսկում արևելյան ապրանքների առևտուր էր անում Յաշ քաղաքի բնակիչ Մուրադը⁶⁶: Իսկ Լվովում Յաշի հայ վաճառականները գնում էին զանազան որակի մահուդ, ոսկերչական իրեր և թանկարժեք քարեր: 1614 թ. ապրիլի 27-ին Յաշում պայմանագիր են կնքում վալախացի մաքսային աշխատող Կանդիմ Վրանաշը և Լվովի հայ վաճառական Անդրեյ Թորոսովիչի ներկայացուցիչը. վերջինս պարտավորվում էր Վրանաշին մարակարարել 280 թուփ զանազան որակի մահուդ: Լվովից գյուղատնտեսական գործիքներ փոխադրելու համար պայմանագրեր էր կնքում Յաշի հայ բնակիչ Գարգաշովիչը: Այսպես՝ 1652 թ. նա լվովցի Իսահակ Լազարովիչի հետ կնքում է պայմանագիր, որով պարտավորվում էր Մնյախինի փոխավաճառի համար Գարգաշովիչին մարակարարել երեք «ֆասա» գերանդի⁶⁷:

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ լվովահայ վաճառականները Յաշում ունեին իրենց ներկայացուցիչները, որոնք առևտրական զանազան գործարքներ էին կնքում փոխ վաճառականների հետ: Լվովի հայոց դարարանի 1594 թ. մի արձանագրության համաձայն՝ լվովցի հայ Դավիթ Սերեկովիչը համաքաղաքացիներ Մուրադ Նորրեգի և Սերպեր Նուրիդիանովիչի հանձնարարությամբ առևտուր էր անում Յաշում և մոլոդական այլ քաղաքներում⁶⁸: Նույն այդ Դավիթ Սերեկովիչը 1594 թ. Մոլոդա, մասնավորապես Յաշ է բերում մեծ քանակությամբ մահուդ, մարգարիտ, արծաթյա զավաթներ և այլ ապրանքներ, իսկ Յաշում գնում է կաշի ու մերաքս⁶⁹: Արևմտաուկրաինական քաղաքների հետ Յաշի հայ վաճառականների առևտրական կապերի մասին են վկայում բազմաթիվ պարտամորհակներ: 1576 թ.

62 Stîn E. Hurmuzaki, Documente, v. XI, N. CXCI, էջ 113-116, v. XV, N. MDCLIX, էջ 816:

63 ЦГИА УССР, г. Львов, Акты войтовского суда, ф. 52, оп. 3, кн. 395, р. 666-667:

64 Մն, ԿՈ. 406, թ. 102-106:

65 Stîn N. Iorga, Relatiile comerciale ale Terilor noastre cu Lembergul, Regeste si documente din arhivele orasului Lemberg, partea I, Bucurest, 1900, էջ 88:

66 Stîn ЦГИА УССР, г. Львов, Акты войтовского суда, ф. 52, оп. 3, кн. 385, р. 759-760:

67 Stîn մն, ԿՈ. 402, թ. 1998-2000:

68 Stîn ЦГИА УССР, г. Львов, Армянского суда, ф. 52, оп. 3, кн. 515, р. 823-831, ԿՈ. 516, թ. 121-123, 278-281, 413-415:

69 Stîn մն, ԿՈ. 52, оп. 3, ԿՈ. 515, թ. 823-832:

կազմված մի պարավորագրի համաձայն՝ Յաշի հայ բնակիչ Դրագիչը գործարար կապեր է հաստատում Կամենեց-Պոդոլսկի հայ վաճառականների հետ⁷⁰: Լվովահայ վաճառական Նորբեգ Պոպովիչը 1598 թ. առևտրական գործարքներ է կնքում Յաշի իր հայրենակիցներ Խաբարուկի և Նիկոլոնի հետ⁷¹: Լվովցի վաճառական Ֆրեդերիկ Պենսի 1568 թ. կազմած վարկապուրների և պարտավորությունների ցուցակում հիշատակված են նաև հայ վաճառականներ Զադիկը՝ Յաշ քաղաքից, Թոդորը՝ Մուչավայից և այլք⁷²:

Ըստ պահպանված փեղեկությունների՝ Յաշի հայ բնակչությունը նպաստում էր քաղաքի փրկության գարգացմանը և արևմտաուկրաինական քաղաքների հետ կապերի ամրապնդմանը:

Ռումինական մյուս նշանավոր քաղաքը, որ ԺԶ.-ԺԷ. դարերում բնակեցված էր հայերով, Բուրոշանն էր: Լվովի դպարարանի 1574 թ. արձանագրություններից մեկի համաձայն՝ լվովցի հայ Միկո Յակուբովիչը ձուլ էր գնել բուրոշանցի հայերից⁷³: Նույն դպարարանի 1623 թ. մի արձանագրությունից երևում է, որ Կամենեց-Պոդոլսկի բնակիչ Իվաշկո Լուկաշովիչը 3 «կուֆա» ձուլ էր գնել բուրոշանցի հայ Նիկոլայ Նիգոլիից⁷⁴: Դպարարանի 1646 թ. մի արձանագրության համաձայն՝ լվովցի վաճառական Իվաշկովիչը բուրոշանցի հայ վաճառական Դրագանից գնել էր «երկու հարյուր քար ձուլ»⁷⁵: Քննարկվող ժամանակաշրջանում արևմտաուկրաինական քաղաքների հետ առևտրական կապեր էին հաստատում նաև մոլդովական մյուս քաղաքների հայ բնակիչները, օրինակ՝ Պոպան՝ Տիրգովիչի քաղաքից⁷⁶, Վարդանը՝ Ռոմանից⁷⁷, Մարին՝ Խոսիինից⁷⁸ և այլք: Ունեց Պոսպոլի-բայում բնակվող հայ վաճառականները երկրում ազապ առևտրոր անելու երաշխիք էին ստանում մոլդովական իշխաններից: Օրինակ՝ 1614 թ. իշխան Ստեֆան Տոմշան Լվովի քաղաքային իշխանություններին գրած իր ուղերձում խնդրում է հայրենի քաղաքի վաճառականներին, այդ թվում նաև հայերին. «Նրանք և քաղաքում ալո վայրերի պիրկալաբներին, որ նշված վաճառականներն իրենց ապրանքներով երկրում քաղաքովն ազապորեն»⁷⁹:

Ի մի բերելով կարող ենք նշել, որ Մոլդովայի մի շարք քաղաքների հայ բնակչությունը նկատելի դեր է խաղացել երկրի փրկության գարգացման գործում, և անժխտելի է, որ հայ վաճառականների գործունեությունը նպաստել է հարեան պետությունների, արևմտաուկրաինական քաղաքների հետ պարմական կապե-

70 St'u N. Iorga, Studiisi documente, v. XXIII, doc. CLXXXVII, էջ 355:

71 ЦГИА УССР, г. Львов, Армянского суда, ф. 52, оп. 3, кн. 517, р. 135-141:

72 St'u անդ, г. Львов, Акты городского суда, ф. 52, оп. 3, кн. 227, р. 488-489:

73 St'u անդ, г. Львов, Акты войтовского суда, ф. 52, оп. 3, кн. 381, р. 917:

74 Անդ, ф. 52, оп. 3, кн. 396, р. 75-77:

75 Անդ, ф. 52, оп. 3, кн. 401, р. 1654:

76 St'u E. Hurmuzaki, Documente, v. XV, էջ 39:

77 St'u N. Iorga, Studiisi documente, v. XXIII, doc. CLXIX, էջ 349:

78 St'u B. P. Григорян, Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI-XVII вв). «Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы», էջ 291:

79 E. Hurmuzaki, Documente, v. XV, էջ 39:

րի ամրապնդմանը: Առևտրական կապերի ընդլայնումը նպաստել է նաև ժամանակակից համայնքների ամրապնդմանն ու զարգացմանը: Դրա վառ ապացույցն այն է, որ ժամանակակից համայնքներում կառուցվում էին եկեղեցիներ, ինչպես նաև Սուգավա և Յաշ քաղաքներում փոխնիփոխ հասարակություն էին նախկոպոսական աթոռներ: Նայերի դիրքը Ռումինիայում այնքան էր ամրապնդվել, որ նրանք իրենց ազդեցությունն էին թողնում նաև ճարտարապետության վրա (խոսքը ոչ միայն եկեղեցական շինությունների, այլ նաև բնակելի կառույցների ճարտարապետության մասին է):

РЕЗЮМЕ

После падения Ани в 1045 г. множество армян переселились оттуда в Крым, а затем в Польшу, где создали сильную колонию с религиозным и культурным центром во Львове.

Армянское население Молдовы сыграло заметную роль в деле экономического развития страны. Деятельность армянских торговцев способствовала укреплению исторических связей с соседними странами, западноукраинскими городами. Расширение торговых связей способствовало также укреплению и развитию армянских колоний Румынии. Здесь воздвигались церкви, в городах Сучава и Яссы были основаны епископские кафедры. Положение армян в Румынии со временем упрочилось настолько, что они оказали заметное влияние и на архитектуру, как церковную, так и светскую, гражданскую.

SUMMARY

After the collapse of Ani in 1045, a great number of Armenians migrated to the Crimea, and from there to Poland, where they found a strong community making the city of Lviv as a religious and cultural center.

Armenian inhabitants of Moldova had an important role in the economic development of the country, and the activity of Armenian merchants contributed to the strengthening of historical relations with neighboring countries and western Ukrainian cities. The expansion of trade relations contributed also to the strengthening and development of Romanian-Armenian communities, where churches were built, and episcopal sees were established in the cities of Suceava and Iasi. In Romania, Armenians had such strong positions that they could influence on the architecture, too (it refers not only to the architecture of churches, but also to dwelling houses).

ԹԱԴԵԲՈՍ ՏՈՆՈՅԱՆ

բ.գ.թ., դոցենտ

ԲԱՆԻ ԵՒ ՆԱՅԻ ՆԱՄՈՆԿԱՆՈՒՄԸ, ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Ինչպիսին խոսքն է, այնպիսին քաղաքակրթական գոյությունն է, լինելությունը, կյանքը: Գոյության հիմքը հացն է: Ինչպիսի՞ն է կենսաբանական գոյության խարսխի՞ հացի եւ քաղաքակրթական գոյության խարսխի՞ խոսքի փոխհարաբերությունը հայ լեզվամրաժողովության մեջ:

«Նացի խնդիրը» հայ գրողի (Պերճ Պոռշյան, Նար-Դոս, Վիլյամ Սարգյան, Վահագն Դավթյան, Նամո Սահյան, Նրանտ Մաթևոսյան եւ այլք) սրեղծագործության մեջ միշտ այս կամ այն կերպ արծարծվել է: Այդ արծարծումը խարսխվել է գոյության կռվին, սակայն ֆիզիկական գոյության հարցը չի բաժանել բարոյականության (որ քրիստոնեականն է), այսինքն՝ քաղաքակրթական լինելության խնդրից: Ֆիզիկական գոյության հիմքը հացն է, հոգևոր-քաղաքակրթական գոյության հիմքը՝ բանը (խոսքը, տեքստը): Սրանք նույն կյանքի ընկալման տարբեր բեկումներն են, որ հաճախ որպես հակադրություն են ի հայտ գալիս, իսկ գեղարվեստական տեքստերում դրանց հակադրությունը մինչև իսկ թշնամական է, քանի որ գեղարվեստական մրաժողության մեջ քաղաքակրթական գոյության փրկույթը այս երկու «հաց»-երով է ամբողջանում, եւ դրանցից յուրաքանչյուրի «աշխարհագրությունը» ընդլայնվում է բացառապես մյուսի հաշվին. մեկի շարությունից պակասում է մյուսը, առաջինի պակասությունից՝ ավելանում երկրորդը: Սկսած տերունական աղոթքից, որի մեջ ֆիզիկական գոյությունն ապահովող հացն այնքան քիչ է, որ այն խնդրելու կարիքը «հանապազորդ» է եւ զուգահեռվում է պարտքերը ներելու բարոյականությանը («որպես եւ մեր թողումը մերոց պարտապանաց»), այսինքն՝ հոգևոր հացին, վերջացրած արեւի տակ վայրագ պայքարի պոռշյանական խնդրով՝ հայերենի տեքստային տարածքը կարծես անընդհատ փորձում է լուծել «հացի խնդիրը»: Այս խնդրում հայերենի լեզվամրաժողովական համակարգն անչափ ճկուն է, եւ դրա վկայությունն այն է, որ հայերեն տեքստը կարողացել է սրեղծել հացի ընկալման եւ՝ պարմական (քրոնիկ), եւ՝ վերապարմական (վերժամանակային) մակարդակներ: Այս երկու մակարդակները դրսևորվում են հարկապես հայերեն չափածո տեքստերում եւ,

բնականաբար, այն փրկարարություն, որոնք բանահյուսական են (այսինքն՝ ժողովրդական մրաժողության ուղիքն ու չափն են կրում):

Քանի որ ընդհանրապես գոյությունը հայերենի համափրկարար առնչում է ձայնին (հիշենք, թե ինչպես է Ձենով Նովանի ձայնը վերակենդանացնում քառասուն գագ խորը մահվան փոստում հայրնված Դավթին՝ որպես արյան կանչ), իսկ մասնավորապես քաղաքակրթական գոյությունը՝ երգին, բանաստեղծությանը՝ լայն առումով, ապա, բնականաբար, հացը (որպես գոյության պարպաղի ճախապայման, իսկ քաղաքակրթական գոյության՝ պարպաղի ճախապայմաններից մեկը) պետք է որ հոմանշային համընկալման մեջ լինի ձայնի, խոսք-փրկարարի, երգի և արյան հետ: Այս առումով մինչև Դանիել Վարուժանի «Նացին երգը» ժողովածուին անցնելը գայթակղիչ է թվում Միսաք Մեծարենցի վերջին բանաստեղծություններից մեկը հիշելը, բանաստեղծություն, որը որոշ փրկելությունների համաձայն՝ արդեն մահվան մահճում, չկարողանալով ինքնուրույն գրել, հեղինակը ուրիշի է թելադրել¹: Դա «Երգ» բանաստեղծությունն է, որ կարծես ոչ թե Մեծարենցին պետք է լիներ, այլ հենց Վարուժանին, քանի որ իր խոսքային ուղիքով, բանաստեղծական հույզերի ու կրքերի աշխարհագրությամբ այն ավելի շարժված է, քան մեծարենցյան: Այդ բանաստեղծությունից փափորություն ես սրանում, թե Մեծարենցը կարծես հասնում է բանաստեղծության այն «երկրամասին», որի իշխանը Վարուժանն է, և եթե չարանենգ մահն աշխարհից չիսեր Մեծարենցին, հայոց բանաստեղծության հիշյալ փարածքում երևի թե անսովոր մի իրավիճակ՝ երկիշխանություն սկսվեր:

Մեծարենցի «Երգ» բանաստեղծությունը հացը (ցորենը) ձայնի, արյան (կյանքի) հետ լեզվամրաժողական հոմանիշությամբ է միավորում.

Քոյր, մութեցի՛ր նրվագին,
Երգն՝ դաշտերն ու ցորյան,
Զի ամեն բան ինձ կրկին
Ար դարձնեն ձայնն արյան²:

Ամենուին բռնագրոսիկ չէ Վարուժանի առիթով մեր անդրադարձը Մեծարենցի «Երգ» բանաստեղծությանը:

Նախ ուզում ենք շեշտել, որ իր բանաստեղծությունը «Երգ» վերնագրելով՝ Մեծարենցը ներքին մղում է ունեցել՝ շեշտելու զգացմունքային-հոգևոր ուժերի այն համախմբումը, որ անհրաժեշտ է ընթերցողի (կամ լսարանի) վրա առավելազույն ազդեցություն գործելու համար: Իսկ այն հոգեբանական-ճակատագրական պահը, որի մեջ սրելով է այս բանաստեղծությունը (հիվանդ բանաստեղծին հաշված ժամեր են մնում կյանքին հրաժեշտ փալու, և նա կարիք ունի ասելու իր վերջին, թերևս ամենակարևոր խոսքը՝ ակնկալությամբ, որ այն չի մոռացվի,

1 Միսաք Մեծարենց, Երկերի լիակատար ժողովածու, 1981, էջ 399-400:

2 Անդ, էջ 190:

ավելին՝ կհիշվի ու կկրկնվի, ինչպես երգը, որի վրա խառսխվում են գոյության (ձայն) քաղաքակրթական երկու մակարդակները՝ փեքսպ-խոսքը և զգացմունք-երաժշտությունը: Վարուժանի «Ձոն»-ը նույնպես երգ է, քանի որ, ինչպես կրես-նենք քիչ հեպո, այն նույնպես երգի վերոնշյալ խորհուրդն է կրում:

Բացառիկ է այն ընդհանրությունը, որ, հիշյալ երգայնությունից զար, կա Մեծարենցի «Երգ»-ի և Վարուժանի «Յեղին սիրտը» գրքի «Ձոն»-ի միջև. խոս-քը վերաբերում է նույն խնդիրների արծարծմանը և դրանք լուծելու լեզվական միջոցների նույնությանը:

Երկու բանաստեղծությունների մեջ էլ նույն կրակն է՝ «Քոյր, մոտեցի՛ր **կրա-կին**» (Մ. Մեծարենց) - «Ձեզի ընծա՛, **կրակի** գոհեր, Ընդ եղեգան փող բո՛ց ելա-ներ» (Դ. Վարուժան), նույն ծուխը՝ «**Ծըխն** փրեւեն այս բուրյան» (Մեծարենց) - «Ընդ եղեգան փող **ծո՛ւխ** ելաներ» (Դ. Վարուժան), նույն արյունն է՝ «**Նոսրն արյան**», «**համն արյան**», «**գույնն արյան**», «**ձայնն արյան**» (Մ. Մեծարենց) - «Եղեգնյա գրչով երգեցի **արյուն**» (Դ. Վարուժան), նույն վրեժն է՝ «Զի ամեն բան ինձ կրկին Կը հիշեցնե **Վրե՛ժն** արյան» (Մ. Մեծարենց) - «Եղեգնյա գրչով **վրեժ** երգեցի» (Դ. Վարուժան):

Սրանք դեպի նույն ենթատեքստը մղող հայերենի համապատասխան այն ընդհանրություններն են, որոնց համապեղ ի հայտ գալուն նպաստում են նույն կամ նման, նեղանձնական կամ հանրային կյանքում վճռորոշ, ճակատագրա-կան, բարձրակետային իրավիճակները: Ճիշտ է, առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե մեծարենցյան այս երգը միայն նեղանձնական է, իսկ վարուժանական ձոնը՝ ընդհանուր-ցեղային, և գուցե դա նույնիսկ ավելի շար հենց այդպես է, բայց Մեծարենցի «Երգ»-ի ավարտը՝ վերջին փողը՝ արյան վրեժով, ոչ այլ ինչ է, քան փեքսպային սուրբկերպության անցում համապատասխան ընդհանուր լեզվամտավորական միջավայր. հայերենի համապատասխան Մ. Մեծարենցի այս «Երգ» բանաստեղծության վերջին փողում կարողանում է իր վերահսկողության փակ առնել մեծարենցյան փեքսպը՝ անձնականից այն փոխադրելով ազգային-հանրային ոլորտ:

Եթե մենք պնդում ենք, որ հայերենի համապատասխան հացը և խոսքը (փեքս-պը, երգը) հոմանիշային համընկալումներ են, բնականաբար և փրամաբանո-րեն մենք պարտավոր ենք հաստատել, որ այս երկու բանաստեղծությունների միջև ընդհանրություն-նմանություն կա նաև հացի խորհրդի ընկալման առու-մով: Ահավասիկ Մեծարենցի «Երգ»-ի՝ այդ առումով մեզ անհրաժեշտ փողերը՝

Քոյր, մոտեցի՛ր նվագին,

Երգե՛ղաշարերն ու ցորյան...³:

Եթե մեզ հաջողվի Դ. Վարուժանի գրով վկայել, որ, իրոք, հացը և բանը

³ Անդ:

(տեքստը, խոսքը, երգը) նրա տեքստի (այդ կերպ նաև հայերենի) լեզվամրաժողական կառույցում համընկալում-հոմանիշներ են, ապա կկարողանանք պնդել, որ «Ձոն» բանաստեղծությունը Մ. Մեծարենցի «Երգ» բանաստեղծության հետ նույն արժեհամակարգային դաշտում է նաև հացի խորհրդի ընդգրկմամբ, քանի որ, ճիշտ է, ձոներգի մեջ անմիջականորեն, ուղղակիորեն հաց, ցորեն բառափառայությունները չեն օգտագործվում, սակայն կա դրանց հետ համընկալում հանդիսացող երգի (երգելու) խորհուրդը:

Այս առումով անհնար է խուսափել Դանիել Վարուժանի «Նացին երգը» ժողովածուի քննությունից, ավելին՝ դա դառնում է պարտադիր: Նշենք, որ Վարուժանի «Նացին երգը» ժողովածուի վերնագիրը նախապես պետք է լիներ «Նացին խոսքը»:

Խոսքի եւ հացի լեզվամրաժողական հոմանիշության այս փորձություն էլ փորձենք մասնավորեցնել Դանիել Վարուժանի «Նացին երգը» ժողովածուն:

Ձայնն ընդհանրապես եւ քաղաքակրթական ձայնը (խոսքը, երգը, նվագը) մասնավորապես, որպես կյանքի խորհուրդ, ուղեկցում են ողջ «Նացին երգը», որի բնաբանը եւս նվագ է՝ ...«Ու նրվագներս կը ծընին...»: «Արարելուն հրավերը» ողողվել է առվակների կարկաչներով. «Սառնն լուծված կկարկաչն առվակներ», «Մշակները» հագեցած են հոսուն երգով. «Ավիշներու հոսուն երգն անոնք միայն են լսած» (էջ 291), «Նարկիս»-ը լի են դաշտերի անցյալի երագով:

«Նացին երգում» հացի արարումը, իր բոլոր փուլերի բանաստեղծական նկարագրությամբ, ուղեկցվում է հենց երգով՝

Մարդը կերթա երգելով, մաճն ափին մեջ պնդաջիղ,
Ու իր ճամփան կգծե իր հոգիին պես ուղիղ...⁴:

«Ներկեր» բանաստեղծության մեջ ուշադրություն է գրավում այն իրողությունը, որ, փաստորեն, մաճ բռնած հերկ անող մարդու առջև հոգևոր-բարոյական ուղղամտության պահանջ է դրվում, կամ, որ ավելի ճիշտ է, հացի ստեղծման ողջ ընթացքը պայմանավորում է հոգու բարձր հասկանիչներով: Այլ կերպ՝ հանապաօրյա ուրելու հացն այնպիսին է, ինչպիսին այդ հացն իր տքնանքով ստեղծողի հոգին: Իր հերթին՝ հացի արարման («կգծն») ընթացքը վեր է ածվում հոգու արարման ճանապարհի: Փաստորեն, «Նացին երգում» հացի արարման գաղափարն անբաժանելի է հոգու արարման գաղափարից, քանի որ հանգում է միաժամանակ եւ՝ կենսական հացի, եւ՝ հոգու կերակուր-հացի խորհրդին: Նաց ստեղծելը՝ վարել, ցանել, հնձել, կալսել, աղալ, թխել եւ այլն, հոգու արարելն է: «Նացին երգի» հացը նաև հոգու կերակուրն է: Ահա թե ինչու մաճկալի խոսքն ամենաբարձր դրսևորմամբ՝ երգով է արտահայտվում. նրա խոսքը երգն է՝ «հո՛,

4 Դանիել Վարուժան, Երկեր, Երևան, 1969, էջ 293:

հոռ՛, հոռ՛, հոռ՛»: Եւ ուղիղ, ուղղամիտ հոգի ունեցող աշխարավորի սրեղծած հացը դառնում է նաեւ նշխար:

Իսկ «Յան» բանաստեղծությունը պարզապես շարունակում է մեր խոսքը՝ գործնականում ջնջելով հացի ընկալման երկու՝ նյութական ու հոգեւոր բեւեռների միջեւ ընկած սահմանը.

Մշակ, ցանե՛,-հանուն Տիրոջ նշխարին
Թող մաքերեղ հորդին սերմեր լուսեղեն⁵:

Վարուժանական (այդքանով նաեւ հայերենի) լեզվամրաժողական համակարգում հացը ոչ թե զուտ ֆիզիկական գոյության գրավականն է, այլ, ինչպես ասացինք, նաեւ ու հավասարապես նշխար, այսինքն՝ հոգեւոր-քրիստոնեական խորհուրդ:

Բանաստեղծության շարունակությունը պարզապես «Նացին երգի» վերաիմաստավորման պահանջ է.

Վաղը ամեն մեկ հասկի մեջ կաթնային
Պիտի հասունա մաս մ՝ Նիսուսի մարմինեն...⁶:

Իսկ Նիսուս Խոսքն է, Բանն է: Եւ հացի արարման վարուժանական-հայկական ծիսակարգում հացի երգը դառնում է նաեւ «Նիսուսի երգը», հեղեղաբարձ «Խոսքի երգը». ուրեմն ինչ ասարիճանի են սխալվում նրանք, ովքեր «Նացին երգը» գուցահեռում են նախաքրիստոնեական բանաստեղծության հետ: Վարուժանի «Յան» բանաստեղծության մեջ բերված փոփոխությունները պարզապես են եւ հուշում ընդհանրապես ու միշտ, որ երբ հայերեն փոքսորդ հաց է ասում, ամեն ինչից զուրկ անպայմանորեն մտածել է պեքսորդ քրիստոնեական ընկալման մասին:

Նայերենն արձանագրել, մշակել ու պահպանել է «որսել հաց, այնքան կաց» խոսքը (փոքսորդ): Մարդկային, քաղաքակրթական հոգեւոր բարձր արժեքների հետ առաջին հայացքից չներդաշնակվող այս փոքսորդի մեկնաբանությունը կարծես պարզից էլ պարզ է. որսել ապրուստ, ուրելու բան կա, այնքան էլ մնա՛ ու ապրի՛ր: Մարդու հոգեւոր էության նկարմամբ բաց փոքսորով այս, մեղմ ասած, արհամարհանքը, չզիպես ինչու, երբեմն պարեհ, երբեմն էլ անպարեհ առիթներով համառորեն վերհիշվում է մի լեզվի համապեքսում, որը համաշխարհային քաղաքակրթության հոգեւոր վերընթացին իր անուրանալի ավանդն է բերել: Ի՞նչն է պարզապես այդ համառության:

Բանն այն է, որ եթե «որսել հաց, այնքան կաց»-ը զուտ փոքսոր լիներ, այն վաղուց ոչ ոք չէր կրկնի: Որեւէ փոքսոր չի մոռացվում եւ ամրակայվում է փվյալ

⁵ Անդ, էջ 295:

⁶ Անդ:

լեզվի փիրություն, եթե անընդհարական ստարարում է սրանում նույն այդ լեզվի համապրեքսից: Ուրեմն՝ հայերենի համապրեքսը, չգիտես ինչու, անընդհար ստարարում է «որտեղ հաց, այնտեղ կաց» խոսքին. խոսք, որն առաջին հայացքից, հիշեցնում ենք, չի ներդաշնակում քաղաքակրթական արժեքներին: Ի՞նչն է պարզաբան: Պարզաբան կարող է միայն մեկ բան լինել. «որտեղ հաց, այնտեղ կաց» խոսքը փրեքսը լինելուց առաջ նախ համապրեքսը է կամ համապրեքսի մի հատված, պարափոխ: Որքան էլ որպես բաց փրեքսը այն կարող է վիրավորել հոգևոր բարձր արժեքներ կրող մարդու արժանապարվությունը, այնուամենայնիվ, որպես համապրեքսը մղված է պահպանելու հայի քրիստոնեական հոգեբանության եւ լեզվամրածողության որոշակի մի հատված, որը կառուցվում է ավյալ ասացվածքի վերկենցադային, վերապարմական ու վերժամանակային ընկալման վրա: Բացարեկին: Նախ՝ ներկայացնենք այս մեկնաբանության փրամաբանությունը: Երբ Դանիել Վարուժանը, «Յան» բանաստեղծության մեջ հացը նկարի առնելով, ասում է «Պիտ հասուննա մաս մ՝ Շիտուսի մարմինն», իր փրեքսը բացահայտորեն օրգանապես շաղկապում-ծուլում է աստվածաշնչյան «Առն՛ք, կերն՛ք, այս է Իմ մարմինը» (Մարթ. ԻԶ. 27) պարավիրանին: Երկրորդ կարծիք այստեղ լինել չի կարող: «Որտեղ հաց, այնտեղ կաց»-ը քրիստոնեական մրածողության մեջ կյանքի բանաձեւումն է. այդ բանաձեւը հերելայալն է. կաց-ը (այսինքն՝ լինելը, կյանքը) այնտեղ է, որտեղ հացն է: Բայց ՆԱՅԸ Քրիստոսն է, որ ասում է. «Առն՛ք, կերն՛ք, այս է Իմ մարմինը»: Այսինքն՝ Քրիստոսի մարմինը հացն է: Բայց Ի՞նչ է Քրիստոսի մարմինը: Տիտուս Աստծո ԲԱՆՆ է, ԽՈՍՔԸ, ուրեմն՝ Քրիստոսի մարմինը հենց Աստծո ԲԱՆՆ է, ԽՈՍՔԸ: Նայ-քրիստոնեական հոգեբանության ու լեզվամրածողության մեջ պահվում-պահպանվում է հացի ընկալման այս կարևորագույն գաղտնագիր-շերտը, որը նման կերպ գաղտնաբացելուց հերո մեզ սրիպում է «որտեղ հաց, այնտեղ կաց» հայկական ժողովրդական ասացվածքն ընթերցել հերելայալ կերպ. «Որտեղ Քրիստոսն է, այնտեղ կյանքն է», այսինքն՝ «Որտեղ Աստծո խոսքն է, այնտեղ կյանքն է», այսինքն՝ «Որտեղ խոսք (հաց), այնտեղ կյանք (կաց)»: Ուրեմն՝ Դանիել Վարուժանի «Նացին երգը» վերնագիրը «Յան» բանաստեղծության «Պիտ հասուննա մաս մ՝ Շիտուսի մարմինն» փողի օգնությամբ դառնում է նաև «Տիրոջ Խոսքի երգը»: Այս փողն այնքան ուղղակի է, որ արդեն իսկ բավարար հիմք է մեր եզրահանգման համար, սակայն «Յան» բանաստեղծության ընթերցումը շարունակելով՝ հանդիպում ենք եւս նմանափայ մի «անակնկալի», որը Վարուժանի բանաստեղծության միջոցով դարձյալ փաստում է հայերենի լեզվամրածողական համակարգի մեր բացահայտման ճշտությունը՝ հացի խորհրդի քրիստոնեական արաղձը. «Յան» բանաստեղծության հաջորդ փունն ավարտվում է հերելայալ երկրորդով:

Ծիպերն ինչ փույթ, թե հարիկներդ կավարեն.-
Տեղը Աստված պիտի մարգրիտ սերմանե:

Դժվար է ասել՝ Վարուժանի քրիստոնեական-լուսավորական հայացքն է այդ պահին ակնարկում այն մարգարիտները, որ չպետք է շաղ փայլ խոզերի առաջ, թե՛ հայկական համարաբանական է «կառավարում» Վարուժանի գրիչը՝ հացը որպես Տիտուսի մարմին հիշող փողերից հետո վերականգնելու մարգարիտները խոզերի առջև շաղ չփայլու ենթադրությամբ: Երկուսն էլ: Տարբերություն չկա. հիմքը նույն լեզվամտածողությունն է, որ Վարուժանը կրում է թե՛ քրեական-գաղափարական առումով, թե՛ ենթագիտակցական-հոգեբանական, լեզվամտածողական: Լեզվամտածողական նման կառույցի էությամբ ու ձևով դրսևորվելու ընթացքը Վարուժանի փնտրանքը, գուցե և հեղինակի կամքից անկախ, շարունակում է «Առաջին գիշեր» բանաստեղծության մեջ. «Ամեն ընծայող մարգարիտ մ'ունի իր բերանն...»⁷: Քանի որ խոսքը բերանում է լինում, եւ ահա այս մարգարիտը ընծայողի բերանում է, ուրեմն դա հենց աստվածաշնչյան խոսքը չէ՞ արդյոք: Խոսքն է բերանում լինում, խոսքը, ուրիշ էլ ի՞նչը:

Ահա թե ինչպես է Վարուժանի «Նացին երգը» գրքում ձայն (փնտրանք, խոսք)-կյանք համընկալումը, հաղթահարելով պարսկական (կենցաղային, առօրեական) ոլորտը, վերածվում հայերենի քրիստոնեական լեզվամտածողության համարաբանության մի հարվածի:

«Նացին երգը» գրքի «Կալերուն գիշեր» բանաստեղծության վերջին տունն իր՝

«Եւ այսպես՝ օր մը պառկած փողփողումին փակ երկնի
Իմ ծնողներս մըշակ՝ զիս հղացան կաթոգին»⁸,

փողերով ենթագիտակցական-համարաբանության մի ակնարկ է այն իրողության, որ մարդն ինքը (փվյալ դեպքում՝ բանաստեղծության հեղինակը) ծնունդ է այն ընթացքի, որ հացի արարումն է, ծնողները զավակ են հղանում կալերում, ուր հացն է հավաքվում.

Զիս հղացա՛ն, սուեռած իրենց աչքերը բարի
Վերն ամենեն մեծ Աստվծին, ամենավառ Տրայրքին⁹:

Զուգորդությունը, «Եւ ահա այն աստղը, որ փնտել էին արեւելքում, առաջնորդեց նրանց, մինչև որ եկավ կանգնեց այն փեղի վրա, ուր մանուկն էր» (Մատթ. Բ. 9), խոսքի հետ անհնար է չարձանագրել: Վարուժանն «իր» Աստղը մեծապատիվ է գրել, որովհետև դրա հետ է շաղկապվում իր ծնունդը, ինչպես որ Կենաց հաց Տիտուսի ծնունդն է առնչվում հիշյալ աստղին: «Ես եմ կենդանի հացը, որ

7 Անդ, էջ 298:

8 Անդ, էջ 217:

9 Անդ:

երկնքից է իջած. թե մեկն այս հացից ուրի, հավիլենապես կապրի. եւ այն հացը, որ կրամ, իմ մարմինն է, որը եւս կրամ աշխարհի կյանքի համար» (Նովի. Զ. 51-52): Վարուժանի բանաստեղծության մեջ մանուկը ծնվում է այնպեղ, որպեղ հացն է՝ կալերում, ծնվում է ամենամեծ Աստղի հովանու ներքո, ինչպես Շիսուս, որ կյանքի հացն է:

Շիսուսի եւ վարուժանական բանաստեղծության մեջ մանկան ծնունդի համարեքսպային այս գաղղրնառնչությունն է փոխում Վարուժանի «Նացին երգի» հացի «համը». այդ հացից Շիսուսի, նրա խոսքի բույրն է գալիս:

Եւ «Կալերու գիշեր»-ին անմիջապես հաջորդում է «Խաչքում» բանաստեղծությունը՝ որպես վավերական կնիքն այս ամենի: Ինչպե՛ս է հյուսվում հացը՝ ցորենի հասկերը.

Ես հյուսեցի գանոնը, գիսակ առ գիսակ,
Տալով խաչին ձեւը Որդվույդ կարեւր,
Որուն արյունն, ամեն Զարկի, սո՛րբ կրթակ,
Մեր ակոսներն են խմեր:

Նաջորդող «Կամներգ» բանաստեղծությունում արղեն միախառնվում են հացն ու երգը, հացն ու խոսքը.

Նորձանքին մեջ աշխետր հուձքին
Ես կը լողամ երգերուս հետ...¹⁰:

Եւ եթե արղեն իրավունք ունենք պղղելու, որ Վարուժանի հացը Շիսուս-հացի մի պարառն է, ու Շիսուսն էլ Խոսքն է, քրամաբանական շղթան փակվում է. խոսքը միախառնվում է խոսքին (հող էր, հող դարձավ), այսինքն՝ «Նացին երգում» միախառնվում են Աստծո Խոսքն ու Վարուժանի խոսքը՝ որպես հայերենի լեզվամրածողական համակարգի համարեքսպային անարարալուծելի միասնական իրողություն:

Խոսքը՝ հաց. սա է հայ ժողովրդի կենսաընկալումը: Նացի արարման վարուժանական կառույցը փաստում է հայերենի՝ հացը որպես խոսք եւ խոսքը որպես հաց քրիստոնեական ընկալումը: Եւ ամենեւին պարահական չէ, որ Վարուժանն իր «Նացին երգը» նախապես մրադրված է եղել անվանելու «Նացին խոսքը»:

¹⁰ Անդ, էջ 320:

РЕЗЮМЕ

В нескольких статьях посвященных свойствам языкового мышления автор этой статьи выдвигал идею синонимов в языковом мышлении. Синоним в языковом мышлении и лингвистические синонимы различаются тем, что с первого взгляда ничем не связанные явления могут иметь непосредственную связь в сфере языкового мышления. В армянском языке, по мнению автора статьи, таковы, например, понятия “речь” и “хлеб”. При том, факт, что две такие понятия являются синонимами в плане языкового мышления автор статьи доказывает, сопоставляя их хронические восприятия с их восприятием вне времени. В книге “Песня хлеба” поэта Даниела Варужана система такого языкового мышления в армянском языке выявляется в полной мере. Варужан является основоположником языческого движения в армянской литературе, но изучение его речи в плане языкового мышления доказывает, что в варужановской поэзии доминирует христианская психология.

SUMMARY

In this article, as in previous publications, author proposes the idea of synonymy in lingual-thinking which is different from linguistic synonymy.

It is found that at first sight unrelated phenomena can have direct relationship in some domain. According to Daniel Varoujan in armenian language, for instance, the concepts “bread” and “speech” have such relationship. Varoujan demonstrates lingual-thinking synonym of those concepts by comparing their temporal and over-time perceptions.

Speech as Bread: this is the life’s perception for Armenian nation. Varoujan’s lingual-thinking structure of bread creation proves that Armenian bread perceives as speech and speech perceives as bread. This is Christian (typical) perception, because Jesus himself presents as bread come down from sky.

In “Hatsin Yerg” God’s speech and Varoujan’s speech interflow and become an indissoluble unity in Armenian lingual thinking system.

And in the Varoujan’s (Armenians’) rite of creating bread the song of bread becomes also a song of Jesus, therefore - the song of speech.

The article also attempts to identify the way of Varoujan lingual-thinking (lingual perceptions), who is famous as father and leader of pagan movement in armenian poetry.

ԳԻՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ.

ԱՄՍՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

**ARAM I CATHOLICOS OF CILICIA, SAINT NERSES THE GRACIOUS
AND CHURCH UNITY: ARMENO-GREEK CHURCH RELATIONS (1165-
1173), ARMENIAN CATHOLICOSATE OF ANTHELIAS-LEBANON, 2010,
251P., 1 MAP.**

**ԱՐԱՄ Ա ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ
ԵՒ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՓՈԽՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (1165-1173), ԱՆԹԻԼԻԱՍ-ԼԻԲԱՆՈՆ,
2010, 251 ԷԶ, 1 ՔԱՐՏԵԶ**

Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս Արամ Ա-ը Լիբանանի, Նայասարանի եւ սփյուռքի եկեղեցական-հոգևոր եւ հասարակական կյանքում հսկայական դեր է կատարել: Նա նաեւ լայն մրահորիզոն ունեցող գիտնական է, որի գիտական երախայրիքի նկարագրությանն ու վերլուծությանն է նվիրված ներկա գրախոսությունը:

ԺԲ դարի 60 - 70-ական թթ. հայ-բյուզանդական դավանաբանական երկխոսությունը կարեւորագույն փուլերից մեկն է ոչ միայն երկու եկեղեցիների միջեւ փոխհարաբերությունների զարգացման պայմանության մեջ, այլ նաեւ իր ուրույն արեղն ունի համաշխարհային եկեղեցաքաղաքական գործընթացների ընկալման խնդիրներում: Գրքի Մուտքում իսկ Վեհափառ Նայրապետն անդրադառնում է Նայոց պայմանության կիլիկյան դարաշրջանի դերին ու նշանակությանը, քրիստոնեական Քույր եկեղեցիների, հարկապես բյուզանդական եկեղեցու հետ փոխհարաբերություններում Ներսես Դ Շնորհալի կաթողիկոսի խաղացած առաքելությանը: Այս մենագրության համար հեղինակը 1974 թ. սրացել է Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանի “Master of Sacred Theology” գիտական ասպիրանտ: Իր գիտական հետաքրքրությունները ստարարելու եւ խրախուսելու համար հեղինակը երախարագի պայություն է հայրնում Մեծի Տանն Կիլիկիո հանգուցյալ Կաթողիկոս Խորեն Ա-ին, Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանին, Աստվածաբանության Մերձավոր Արեւելքի ինստիտուտին, Կիլիկիայի Նայոց կաթողիկոսության եւ Նայկազյան համալսարանի գրադարաններին, հարկապես դոկտ. Ջոն Պիրին եւ այլոց՝ աշխատության ձեռագիրն ընթերցելու եւ արժեքավոր խորհուրդ-

ներ փալու համար: Պիրի հավելել, նաև, որ հեղինակը, հրապարակությունից առաջ վերանայել է մենագրությունը և հարստացրել նոր լույս փնտած մասնագիտական գրականության հղումներով: Գիրքը բաղկացած է երկու մասից, մենագրության հրապարակությանը կցված Վերջաբան-Տեսականից, մատենագիտությունից, սուրբգրային հղումներից և ընդհանուր ցանկից, քարտեզից:

Առաջին մասը սկսվում է Ներածությամբ, որտեղ հեղինակն անդրադառնում է հայ-բյուզանդական պատմա-եկեղեցական շփումների պատմությանը՝ ներկայացնելով Նայոց Եկեղեցու կայացման, Տիեզերական Եկեղեցուց անջատված Քույր եկեղեցիների, հապկապես Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռի հետ փոխհարաբերությունները մինչև ԺԲ դարի 70-ական թթ., հղելով հարցի պատմությանը նվիրված վերջին փորձերին լույս փնտած հիմնական գրականությունը: Ինչպես հայտնի է, հիշարակված խնդիրները վերջին փորձերին նորովի լուսաբանության են արժանացել Ն. Գարսոյանի¹, Ի. Օմեի² և Ի. Դորֆման-Լազարեի³ մենագրական հետազոտություններում: Նեղինակը գրքի այս մասում անդրադարձ է կատարում նաև ներկա աշխարհային համար հիմք դարձած սկզբնաղբյուրներին: Դրանց մեջ իհարկե կարևոր փուլ է զբաղեցնում հայերեն լեզվով պահպանված “Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան” նամակների հավաքածուն և Թեոփիանոս կայսերական իմաստասեր-բանագնացի հունարենով պահպանված “Տրամախոսությունների” (Διόλεξις) ժողովածուն: Մյուս սկզբնաղբյուրները հիշարակելիս արժեր անդրադառնալ Գ. Պալմեանի հրապարակած “Գլխակարգութիւնք” բնագրին, Մարթեոս Ուռհայեցու, Սամուել Անեցու, Սմբատ Սպարապետի (Գունդսպար) և Վարդան Արեւելցու պատմական աշխատությունների հրապարակության արդի վիճակին, Միքայել Ասորու բնագրի թարգմանության երկու միմյանցից փարբերվող հայերեն փարբերակներին, որոնց պատմաբանասիրական հետազոտությունը հայագիտության կարևորագույն անելիքներից է: Գրականության փնտրությունը կլինել առավել ամբողջական, եթե քննարկվեին գիտական գրականության մեջ փուլ գրած փարբեր մեկնակետերը և դրանց համար պատմական հիմք հանդիսացող մրայնությունները:

Բուն հետազոտությունը սկսվում է “Պատմական երևախորքով”, ուր հեղինակը ներկայացնում է Նովիաննոս Բ Կոմնենոսի կիլիկյան ռազմարշավից (1136-1138) հետո փարաձառյալնում սրելով լավագույն իրավիճակը: Այսպես, կարծում ենք, առավել իրափասական կլինել Թորոս Բ իշխանի կող-

1 L'Église Arménienne et le Grand Schisme d'Orient / par Nina Garsoïan, Lovanii, in aedibus Peeters, 1999 (CSCO, v. 574, Sub. t. 100).

2 Isabelle Augé, Byzantins, Arméniens & Francs au temps de la croisade, Paris, Geuthner, 2007; Église en dialogue: Arméniens et Byzantins dans la seconde moitié du XIIe siècle / par Isabelle Augé, Lovanii, in aedibus Peeters, 2011 (CSCO, v. 633, Sub. t. 124).

3 Arméniens et Byzantins à l'époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe de l'Orthodoxie / par Igor Dorfmann-Lazarev, Lovanii, in aedibus Peeters, 2004 (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 609, Subsidia tomus 117). p. XX + 326.

մից Կիլիկիայի հայկական իշխանության վերականգնման խնդիրը կապել խաչակրաց Բ ռազմարշավի քաղաքական ձեռքբերումների հետ⁴։ Այս պայքարում դեռևս կարևոր դերակատարություն ուներ Լամբրոնի Ներսիսյան իշխանությունը։ Քաղաքական խաղն առավել դինամիկ է դառնում, երբ Թորոս Բ-ի մահից (1167 թ.) հետո իշխանության լծակներն անցնում են Հալեպի արաբեկ Նուր ադ-Դինի ստորակա և դաշնակից Մլեհի ձեռքը։ Պակաս կատոր չեն Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի կարգավիճակի (եկեղեցական և քաղաքական) հետ կապված խնդիրները, հայրնի է, որ այն մեզ հետաքրքրող դարաշրջանում հայերին միավորող համագալին միակ կազմակերպությունն էր, այն փաստորեն հայկական *Էկումենիկ* ղեկավարման կենտրոնի նախապիպն էր դարձել։ Ամենայն հայոց կաթողիկոսարանը հաշտարար դարավորի լիազորություններ էր իրականացնում փարաժաշքանում, դրա ամենավառ օրինակը Ներսես Շնորհալու կողմից 1165 թ. Ներսիսյան և Ռուբինյան արևելի հաշտեցումն է, որին հաջորդում են հայբյուզանդական եկեղեցական բանակցությունները։ «Եկեղեցական իրադրությունը» ենթազլխում հեղինակը ներկայացնում է ԺԲ դարի 40-70-ական թթ., Գրիգոր Գ Պաղավունի և Ներսես Դ Շնորհալի կաթողիկոսների դարաշրջանում, րեղի ունեցած հիմնական եկեղեցական իրադարձությունները, 30-40-ական թթ. հայ-լարին փոխհարաբերությունները։ «Բյուզանդիայի արարաքին քաղաքականությունը» ենթազլխում խոսվում է Կոմենենոսների դարաշրջանի Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության գերագույն նպարակների և Կիլիկիայում հասարարվելու հիմնական փորձերի մասին։ Անդրադառնալով եկեղեցական իրադրությանը հեղինակն արդարացիորեն ընդգծում է Կիլիկիայի ու Հյուսիսային Ասորիքի քաղաքական միավորների և ազգարնակչության կրոնադավանական բազմազանությունը, որն իր ազդեցությունն է թողել հետագուրված դարաշրջանի պարամամշակույթային միջավայրի ձևավորման վրա։

«Նամակագրություն և փոխհարաբերություններ» բաժինը սկսվում է «Կապերի հասարարումը» ենթաբաժնով, որրեղ հեղինակն անդրադառնում է 1165 թ. Կիլիկիայի բյուզանդական դուքս (պոպոսարարոր, վերարեսուչ, սրարրեգոս, ավրոկրարոր⁵) Ալեքս Աքսուխի՝ Մամիսարա քաղաքում, Ներսես Շնորհալու հետ սկսած բանակցություններին։ Երկխոսության այս փուլի ավարրը, կարծում են, պերք է թվագրել Մանուել Ա Կոմենենոս կայսեր մահով (1180 թ.)։ Այս ժամանակաշրջանում նկարելի է Բյուզանդական կայսրության փարաժքում Հայոց Եկեղեցու նկարմամբ ձևավորված հանդորժողականության դրսեորում, որի պայմաններում պարարր հող էր սրեղծվել երկկողմ բանակցությունների համար։ Ամենայն հավանականությամբ, սկսված բանակցություններում Ալեքս Աքսուխի բարձրացրած խնդիրները հարակ ձևակերպվել էին Կ. Պոլսի բյուզան-

4 Տեն Ա.Քոզդյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայասարը ԺԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Երևան, 1988, էջ 165-190։

5 Հիշարակված րերմիների մասին րեն նույն րեղում, 207-210։

դական պարբերականի կողմից եւ կայսերական պաշտոնյայի միջնորդությամբ դրվել հայ-բյուզանդական բանակցությունների սեղանին: Այդ խնդիրների պարասխանները մանրամասն շարադրանքով իր նամակում ներկայացնում է Ներսես Շնորհալին, բերելով դրանք Նայոց եկեղեցու հավաքո հանգանակի հետ միասին: Ներաբրբիր է, որ այդ վավերագիրը հետագայում երկարատև պարմական ճանապարհ է անցել, հիմք դառնալով Նայոց կաթողիկոսարանի կողմից նմանապիպ վավերագրերի շարադրման համար⁶: «Բանակցությունների առաքական» ենթաբաժնում հեղինակն անդրադառնում է երկխոսության սկզբում կողմերի միջև փոխանակված վավերագրերին, կայսերական դեսպանագնաց Սմբատի առաքելությանը, Ներսես Դ Շնորհալու «Սահմանք հաւարոյ» եւ «Յաղագս աւանդութեան Եկեղեցոյ» գրությունների շարադրման պարագաներին: Կարծում եմ, այսպիսի պետք է հաշվի առնվեր մեր սրբագրությունը Ներսեսի առաջին թղթում, որտեղ առաջարկել էինք «Արուխի» փոխարեն «Աքսուխ» ընթերցումը⁷: «Նամակագրությունից բանակցություններ» եւ «Երկխոսության շարունակությունը» ենթաբաժիններում հեղինակն անդրադառնում է Թեոփիանոս մագիստրոսի առաջին եւ երկրորդ դեսպանագնացություններին, մասնակիցների ինքնությանը, պահպանված հունարեն բնագրին, քննարկված խնդիրների դավանաբանական ծալքերին, հիմնական՝ «Բնության» խնդրի վերաբերյալ կողմերի մոտեցումներին: «Նայ-ասորական փոխհարաբերություններ» ենթաբաժնում գրքի հեղինակն անդրադառնում է այդ խնդրը վերաբարձող հայերեն, ասորերեն եւ հունարեն լեզուներով պահպանված սկզբնաղբյուրներին, հայ-բյուզանդական բանակցություններում Նակորիկ-ասորական եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականության մասնակցությանը, Ներսես Դ Շնորհալի Կաթողիկոսի եւ Միքայել Ա Ասորի (1166-1199)⁸ Պարբերաբքի փոխանակված նամակներին: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ ասորի Պարբերաբքի հետ Ներսես Շնորհալին փորձել է քննարկել բյուզանդական կողմի ներկայացրած ծիսադավանական հիմնական պահանջները: Դավանաբանական խնդրում կողմերը նմանություն են տեսնում Բաղկեդոնի հավաքաբանական մոտեցումների եւ նեստորականության միջև, սակայն ծիսադավանական հարցերում ունեն որոշակիորեն տարբերակված մոտեցումներ: «Բանակցությունների ընդհարումը» ենթաբաժնում հեղինակն անդրադառնում է Ներսես Դ Շնորհալու՝ 1172 թ. Բյուզանդական կայսր Մանուել Ա-ին եւ Պարբերաբք Միքայելին գրած նամակներին, հիշյալ թվականին Նայոց եկեղեցու շրջանակներում եկեղեցա-

6 Տե՛ս Ա.Քոզոյան, Նայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը /1165-1178 թթ./, Եր. 1995, էջ 34-38:

7 Նույն տեղում, էջ 42-43:

8 Մեր կարծիքով մասնագիտական շրջանակներին կարող է շփոթության մեջ գցել անգլերեն գրքում Michael Asori անվանաձևի օգտագործումը, այն դեպքում, երբ արդեն արևմտյան գիտական գրականության մեջ մի քանի հարյուրամյակ այդ հեղինակը ծանոթ է Michel of Syrian (Michele le Syrien, Michael I.) անունով:

կան ժողով հրավիրելու ձեռնարկումներին⁹: Սակայն այս միջոցառումը ժամանակավորապես հետաձգվում է Ներսես Դ Շնորհալու անժամանակ մահով (1173 թ. օգոստոս 13): Կաթողիկոսական գահին նրան փոխարինած Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսը (1173-1193) 1174/5 թ., «ի ձեռն հեփիտրաց ոմանց ճարտարաց» սրանալով կայսերական նամակը¹⁰, անմիջապես պապասխանում է եւ Կ. Պոլիս ուղարկում բյուզանդական Եկեղեցու կրոնավոր Կոստանդին քահանային: Հայոց կաթողիկոսը խնդրում է նաեւ բյուզանդական կայսրին, հիշյալ գործչին ձեռնադրել, Կ. Պոլսի եւ Անարիթի պապրիարքների կողմից, «արքեպիսկոպոս շրջաբնակ գաւառացն, ի մայրաքաղաքն Յերապոլիս»¹¹, այսինքն Հյուսիսային Ասորիքի մելքիք շրջանների հոգևոր առաջնորդ: Գրիգոր Տղայի դավանաբանական նամակն արժանանում է բյուզանդական կայսեր¹² եւ Պապրիարքի¹³ հավանությանը: 1178 թ. Զարկի քոներով թվագրվող Հռոմկլայի ժողովը¹⁴ դարձավ հայ-բյուզանդական տասներեքամյա բանակցությունների վերջին փուլը: Իհարկե, ինչպես այս բանակցություններից առաջ¹⁵, այնպես էլ դրանից հետո¹⁶, եւ՛ բյուզանդական, եւ՛ հայկական կողմը շարունակում են փոխանակել վավերագրեր եւ դեսպանագնացություններ, սակայն այդ փոխհարաբերությունները

9 Այսրեղ կարելի էր անդրադառնալ Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի առաքելությանը ոչ միայն բուն Հայաստանում, այլ նաեւ ողջ Մերձավոր Արեւելքում, հատկապես նրա կառուցվածքային առանձնահատկություններին: Ինչ վերաբերում է Աղվանից եկեղեցուն, վերջին պարիներին լույս են տեսել մի շարք հետազոտություններ, որոնք նոր լույս են սփռում այդ կառույցի խաղացած պարամաշտկության ղերի վրա:

10 «Ընդհանրական թուղթը Սրբոյն Ներսեսի Շնորհալոյ», Երուսաղեմ, 1871, էջ 166:

11 Նույն տեղում:

12 Գրիգոր Դ Տղայի նամակի մասին Մանուէլ Ա Կոմնենոսի պապասխան թղթում փրվում է հետեւյալ բնորոշումը. «Բսկ նամակ քո սրբութեանդ գոր գրեալ ես, հաճոյ թուցաւ թագաւորութեանս մեր, որպէս ուղղափառի առ Քրիստոս եւ մեզ ի բարեպաշտութիւնն երգակցի, ընդ որ ուրախ եղև թագաւորութիւնս մեր մեծապէս» (Նույն տեղում, էջ 174):

13 Կ. Պոլսի Միքայել պապրիարքն էլ է այդ նամակի մասին արարահայրվում ամենայն բարյացակամությամբ. «Ընկալաք զամենայն ուղղափառութեամբ լցեալ գիր աստուածիմաստ ուղղափառ եւ Աստուծով ուղղաւորելոյ ինքնակալի մերոյ գոր առ ձեր աստուածապաշտութիւնդ գրեաց, որով յայր արարեալ հաստատեաց իւր թագաւորական գրովն գոր առ մեզ փառաւորութիւնն...» (Նույն տեղում, էջ 177):

14 Ժողովի հրավիրման ժամանակի եւ պարամաքնասիրական խնդիրների հետ կապված հարցերը փնտրելու համար, հայ-բյուզանդական..., էջ 182-181:

15 Մանուկը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հովհաննես Ա Կոմնենոսի (1118-1143) ժամանակների վերաբերող վավերագրեր, որի հունարեն բնագիրը հրատարակվել է ֆրանսիացի բյուզանդագետ Ժան Դարուզեզի ջանքերով. **J. Darrouzèze**, *Trois documents de la controverse Gréco-Arménienne*. - *Revue des Etudes Byzantines*, Tome 48 (1990), Paris, pp. 89-103:

16 Մանուէլ Ա Կոմնենոսի Մահից (1180 թ.) հետո եւս պահպանվել են մի շարք ուշագրավ վավերագրեր. **Ա. Бозоян**, *Новый памятник Армяно-византийских церковно-политических и дипломатических сношений второй половины XII века*. - *Кавказ и Византия*, вып. 4, Ереван, 1984, с. 224-231; **Ն. Բարթիկյան**, Նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության եւ Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին. - *Բանբեր Մարտնադարանի*, 1958, թ. 4, էջ 285-295; **Նույնի**, Բաահակ Անգեղոս կայսեր պապասխան նամակը Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղային. - «Էջմիածին», 1967, թ. 4, էջ 50-55; **Նույնի**, Հայ-բյուզանդական նոթեր. - *ՏՄՍՈ*. ԳԱ Տեղեկագիր. հասարակական գիտություններ, 1960, թ. 7-8, էջ 133-138; **Նույնի**, Կիլիկյան Հայաստանի եւ Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները եւ դրանց քաղաքական ծայրերը. - «Աշխատանք» վարեցիք, հյր. Ա, Եր. 1995, էջ 112-126; **H. Bartikian**, *Les relations des églises de l'Arménie cilicienne et de l'Empire Byzantin et leurs implications politiques*. - *Actes du Colloque 'Les Lusignans et l'Outre Mer'*, Poitiers-Lusignan 20-24 Octobre 1993, p. 47-53:

հնարավոր չէ բացառել միայն 1165-1178 թթ. բանակցությունների լույսի ներքո. փոխվում են ակնկալությունները և բանակցային գործընթացի նկարմամբ վերաբերմունքը:

«Եզրակացություններ և նկարառումներ» բաժնում հեղինակը կրկին շեշտադրելով Քաղկեդոնի ժողովի դերը ԺԲ դարի հայ-բյուզանդական բանակցություններում, փորձում է քննարկել երկու՝ առաքելական և ուղղափառ եկեղեցիների բանակցությունների հիմնական արդյունքները, դրանց քաղաքական ենթադրեքսը Կիլիկյան Նայասարանի եկեղեցաքաղաքական միջավայրում: «Միության բնույթը» ենթաբաժնում խոսվում է միջնադարյան Էկումենիզմի կարևորագույն «մեկն է Քրիստոսի եկեղեցին» աստվածաբանական սկզբունքի մասին, որն էլ կողմերը դնում էին միութենական բանակցությունների հիմքում: Բյուզանդական Եկեղեցին դրան հավելում էր նաև երկու եկեղեցիների դավանաքի և ծեսի նույնացման պահանջը: «Քաղկեդոնի ժողովը» բաժնում հեղինակն անդրադառնում է բանակցություններում դավանաբանական խնդիրների արձարձման փասանկյուններին. շեշտելով բյուզանդական կողմի գլխավոր նախապայմանը՝ այդ ժողովի ուղղափառության ճանաչումը Նայոց Եկեղեցու կողմից: Ըստ հեղինակի՝ Ներսես Շնորհալին բյուզանդական կողմին ուղղած իր նամակներում ոչ հիշատակում է Քաղկեդոնի ժողովը, ոչ էլ քննադատում նրա հավաքող հանգանակը: Նրա նպատակն է իրար մոտեցնել հակաքաղկեդոնական (այս դեպքում Նայոց եկեղեցու) և քաղկեդոնամետ (pro-Chalcedonian) քրիստոսաբանական դիրքորոշումները, փորձել ցույց տալ դրանց ենթադրեքսային նույնությունը: Ի դեպ, ըստ հեղինակի, Ներսես Շնորհալին նշում է թե՛ Նեստորի, և թե՛ Եվրիբեսի ծայրահեղ մոտեցումները, ընդգծելով, որ կողմերի դավանաբանություններն էապես տարբերվում են հիշյալ ձևակերպումներից. «...հեռի գոյով ձեր ի Նեստորի բաժանմանէն, և մեր յԵւրիբեսայ շփոթմանէն...» (Էջ 87): Միաժամանակ Արամ Ա-ը շեշտում է, որ դավանաբանական նամակի շարադրանքի եզրաբանությունը շեղվում է Քաղկեդոնի փերմինաբանությունից:

«Փոխադարձ սեր. միության հիմքը» ենթաբաժնում հեղինակն արդարացիորեն ընդգծում է, որ Նայոց եկեղեցին խնդիրը դիպում է համաքրիստոնեական միության, աստվածային սիրո ենթադրեքսում: «Նավասարություն և ոչ փրկապետություն» ենթագլխում բացատրվում է Ներսես Շնորհալու մոտեցումը եկեղեցիների միությանը, որտեղ կարևորագույն մեկնակետը Քրիստոսի շուրջ բոլորի ուղղափառների միությունն է, բացառելով՝ հզորին ենթարկվելու բյուզանդական պրակտիկան և նկրտումները: Եկեղեցիների բաժանումը նա համեմատում է Քրիստոսի մարմնի մասնատման հետ: «Աղոթքի դերը» ենթաբաժնում ընդգծվում է, որ Ներսես Շնորհալու համար մեծ դեր էր խաղում այն հանգամանքը, որ Նայոց և բյուզանդական եկեղեցիները միութենական աղոթքի միջոցով դիմում են Ս.Նոգուն՝ դրանով իսկ հավաքացյալ համայնքները մոտեցնելով միմյանց: «Ինքնության մարտահրավերը» ենթաբաժնում ընդգծվում է Շնորհա-

լու կոմպլիմենտար մոտեցումը հավարի և դավանաբանական հարցերում, ուր կարևոր տեղ պիտի զբաղեցնեին յուրաքանչյուր Եկեղեցու տեղական ավանդույթների պահպանումը: «Նայոց Եկեղեցու հանդուրժողականությունը» ենթաբաժնում խոսվում է բյուզանդական եկեղեցու հետ փոխհարաբերություններում Նայոց եկեղեցու առաջ քաշած սկզբունքներից մեկի՝ դավանաբանական հարցերում հասկացողության և տոլերանտության սկզբունքների պահպանման մասին: Կարելի է նկատել, որ մասնանշված գաղափարներն այսօր էլ դրվում են համաշխարհային Էկումենիկ շարժման գաղափարական հիմքում, որով էլ հեղինակը Ներսես Շնորհալու բնութագրում է իբրև Էկումենիկ սուրբ:

Աշխատության երկրորդ՝ «Բացարկան ևշումներով» մասում տրվում են Ներսես Շնորհալու կայսր Մանուելին, բյուզանդական և հակոբիկ-ասորի նույնանուն պատրիարքներ Միքայելներին գրված նամակների անգլերեն թարգմանությունների համար հիմք դարձած բնագրերի, այլալեզու թարգմանությունների ընդհանուր բնութագիրը և սկզբունքները: Այնուհետև հեղինակն անգլերեն է թարգմանում ՊԻՄ ժողովածոյում պահպանված հետևյալ վավերագրերը. Ներսես Շնորհալու «Գիր հաւարոյ խոստովանութեան» (103-134), Մանուէլ Կոմնենոս կայսրն ուղղված առաջին թուղթ (135-137), Ներսես Շնորհալու կաթողիկոսի պատասխան (էջ 138-149), Նույնի, «Սահմանք հաւարոյ Նայասրանեայց եկեղեցոյ...» (150-164) և «յաղագս աւանդութեանց եկեղեցոյ» (164-179) գրությունները, Մանուէլ կայսրն առաջին նամակը՝ ուղղված Ներսես Շնորհալուն (180-181), կաթողիկոսի պատասխանը (182-191), Մանուէլ Կոմնենոսի երկրորդ պատասխան նամակը (192-193), «Գլխակարգեալ խնդիրքը» (194-196), Միքայել պատրիարքի նամակը (197-199), Ներսես Շնորհալու երրորդ պատասխանը կայսերական նամակին (200-201), նույն կաթողիկոսի նամակը Կ. Պոլսի Միքայել պատրիարքին (202-206), Ներսես Շնորհալու նամակը հակոբիկ ասորիների պատրիարք Միքայելին (207-208), Ներսես Շնորհալու նամակը «առեպիսկոպոսս և վարդապետս Նայասրանեայց վասն սիրոյ և միաբանութեան ընդ Յոյնս» (209-211) վավերագրերը: Նեղինակի թարգմանություններն ուղեկցվում են հիշյալ բնագրերում առկա տարբեր տեքստերին և երևույթներին վերաբերող բազմաթիվ օգտակար ծանոթագրություններով: Նախապես կարևոր են աստվածաբանական և դավանաժխտական խնդիրների բացատրությունները, դրանց շուրջ սրելով՝ գիրական գրականության մասնագետները, Աստվածաշնչային գովառությունների ամրագրումները: Աշխատության հեղինակը կարելի է ասել մի նոր աստիճանի է բարձրացրել ԺԲ դարի հայ բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերի հետազոտությունը: Այնուամենայնիվ կարելի էր ավելի ուշադրություն դարձնել զրբում օգտագործված եզր-տերմիններին: Այսպես, կարելի էր ավելի ուշադիր լինել աշխատության մեջ բյուզանդական կայսր և պատրիարքի հիշատակման դեպքերում. օրինակ՝ Էկումենիկ պատրիարք անվանակոչումն ավելի ուշ շրջանի տիրույթ է: ԺԲ դարի

պաշտոնյաներին գիրական գրականության մեջ անվանում են Կ. Պոլսի պարբիարք: Գիրական գրականության մեջ բյուզանդական կայսրերին անվանում են կայսր՝ եւ ոչ թե թագավոր:

Աշխարհային վերջում «Ապագայի կանխապեստումներ վերածնված փեսականով» բաժինը կարելի է համարել աշխարհային վերջաբանը: Նեղինակը փրկեցականում է, որ բուն աշխարհանքն սկսել է գրվել 1974 թ., իբրեւ արեղայի մագիստրոսական ավարտաճառ, իսկ ներկա հարվածը հավելում է արդեն իբրեւ Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս: Վեհափառ Նալբանդյան արդեն մի քանի փաստանյալ գործուն մասնակցություն է ցուցաբերում Եկեղեցիների Նամաշխարհային Խորհրդի աշխարհանքներին եւ բարձր պաշտոններ է զբաղեցնում այդ կազմակերպության ընտրովի մարմիններում: Խորհուրդը նախաձեռնում է քույր եկեղեցիների եւ հարանվանությունների միջեւ բանակցություններ եւ խորհրդակցություններ Էկումենիկ շարժման շրջանակներում, որն օգնում է Արեւելյան (այսպես կոչված մոնոֆիզիտ) եւ Արեւմտյան (այսպես կոչված դիոֆիզիտ) ուղղափառ եկեղեցիների մեծեցմանը, սփռվելով դավանաբանության եւ ծեսի քննարկման հարույժ հանձնաժողովներ: Այդ հանձնախմբերը պարբերաբար հրավիրում են խորհրդակցություններ, հանդես են գալիս միասնական կոմյունիկներով: Ընդհանրացնելով այս կազմակերպության քննարկումների եւ կայացրած որոշումների արդյունքները, դրանք համափրկելի է փեսանում ԺԲ դարի հայ-բյուզանդա-ասորական եկեղեցական բանակցություններում Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի հեղինակած «Նաւարո հանգանակի» եւ մյուս փաստաթղթերի հետ, որոնք հիմնված են Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «μία φύσις τοῦ Θεοῦ λόγου σεσαρκωμένη» դավանաբանական բանաձեռի վրա: Ըստ հեղինակի, եկեղեցիների միության Ներսես Շնորհալու կանխագծած սկզբունքներն այսօր էլ մնում են Էկումենիկ շարժման շրջանակներում Նալբանդյան եկեղեցու որդեգրած ուղեգիծը: Գրքի վերջում հեղինակը դրել է Մերձավոր Արեւելքի ԺԲ դարի վերջի իրավիճակը ներկայացնող քարտեզ, ներկայացնում է խնդրին վերաբերող գրականությունը, բերում է Սուրբգրային հղումների, անձնանունների, փրկանունների եւ փերմինների համընդհանուր ցանկեր, որոնք ավելի են հեշտացնում այս արժեքավոր մենագրության ընթերցումը:

պ.գ.դ. ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

СОДЕРЖАНИЕ

ПАТРИАРШИЕ ЭНЦИКЛИКИ. БЛАГОСЛОВИТЕЛЬНЫЕ ГРАМОТЫ

Поздравительное послание Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II по поводу Дня знаний.....5

Слово благословения Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II конгрессу “Семья, общество и церковь”7

Слово Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II по поводу освящения церкви св. Иоанна в Берде.....9

Слово Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II по поводу созыва собрания церковных представителей.....13

Слово Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II к участникам академического симпозиума, посвященного столетию Германо-армянского общества.....17

Слово Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II пятому конгрессу “Армения-Дiaspora”19

Слово благословения Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II по случаю проведения организованного Армянской епархией Румынии и Министерством по делам религий Румынии международного научного конгресса “Влияние Первой мировой войны на формирование Армянской диаспоры”22

РЕЛИГИЕВЕДЕНИЕ

Проповедь епископа Айказуна Наджаряна, читанная в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина в связи с рукоположением в иереи.....25

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЖОРЕС ХАЧАТРЯН - Новгород-Кайнополис-Вагаршапат.....	29
МУСТАФА НЕДИМ - Армянская резня.....	54
АМО СУКИАСЯН - Д. Демирчян и вопрос организации искусства в дни Первой республики.....	99

СООБЩЕНИЯ

ДИАНА МИРИДЖАНЫН - Погребения с сопутствующими пред- метами в раннесредневековой Армении.....	105
ВРЕЖ ВАРДАНЫН - Григор Нарекаци в свете своей эпохи.....	112
ИЕРЕЙ ХЕТУМ ТАРВЕРДЯН - Роль румынских армянских колоний в XVI-XVII вв.....	119
ТАДЕВОС ТОНОЯН - Восприятие речи и хлеба. Даниел Варужан..	129

РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ

АЗАТ БОЗОЯН - Католикос Великого Дома Киликийского Арам I. Св. Нерсес Шнорали и единство церкви. Армяно-византийские церковные взаимоотношения (1165-1173); -Антилиас, Ливан, 2010; - 251 с.....	138
--	-----

CONTENTS

PONTIFICAL ENCYCLICALS, LETTERS OF BLESSING

Message of congratulation of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the Day of Knowledge.....	5
Message of blessing of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, at the “Family, Society and Church” conference.....	7
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the consecration of St. Hovhannes Church of Berd.....	9
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the convention of Ecclesiastical Representative Assembly.....	13
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the academic symposium dedicated to the 100th anniversary of the German-Armenian company.....	17
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, at the 5th assembly of “Armenia-Diaspora”.....	19
Message of blessing of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, at the international conference entitled “The Influence of the First World War on the Formation of the Armenian Diaspora” organized by Armenian Diocese of Romania and Ministry of Religious Affairs of Romania.....	22

RELIGIOUS STUDIES

Sermon delivered by His Grace Bishop Haykazoun Najaryan during the Divine Liturgy celebrated in the Cathedral of Holy Etchmiadzin on the occasion of priestly ordination.....	25
---	----

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

ZHORES KHACHATRYAN - New City - Caineapolis - Vagharshapat.....	29
MUSTAFA NETIM - Armenian Genocide.....	54
HAMO SUKIASYAN - D. Demirchyan and the issue of organizing activities of arts during the years of the First Republic.....	99

ESSAYS

DIANA MIRIJANYAN - Burials with accompanying materials in the early medieval Armenia.....	105
VREZH VARDANYAN - Gregory of Narek under the light of his era.....	112
FR. HETOUM TARVERDYAN - The role of Romanian-Armenian communities in the 16th - 17th centuries.....	119
TADEVOSTONNOYAN - Perception of speech and bread: Daniel Varouzhan.....	129

LITERARY REVIEW

AZAT BOZOYAN - Aram I, Catholicos of the Great House of Cilicia - St. Nerses the Graceful and the Church Unity: Armenian-Byzantine Church Relations (1165-1173), Antelias, Lebanon, 2010, p. 251.....	138
--	-----

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

**ՆԱՅԻՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ.
ՕՐՆՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ**

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի շնորհավորական ուղերձը
գիտելիքի օրվա առիթով.....5

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքը
«Ընթանիք, հասարակություն և Եկեղեցի» համաժողովին.....7

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Բերդի Ս.
Հովհաննես Եկեղեցու օծման առիթով.....9

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Եկեղեցական-
ներկայացուցչական ժողովի գումարման առիթով.....13

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Գերմանահայ-
կական ընկերության հարյուրամյակին նվիրված ակադեմիական սիմպոզիումի
առիթով.....17

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը «Հայաստան-
Սփյուռք» հինգերորդ համաժողովին.....19

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնության խոսքը
Ռումինահայոց թեմի և Ռումինիայի Կրոնից նախարարության կողմից
կազմակերպված «Առաջին համաշխարհային պապերագմի ազդեցությունը
Հայոց Սփյուռքի ձևավորման գործում» խորագրով միջազգային գիտաժողովի
ընթացքին.....22

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Տ. Հայկազուն եպիսկոպոս Նաջարյանի քարոզը՝ խոսված Ս. Էջմիածնի Մայր
Տաճարում քահանայական ձեռնադրության առիթով.....25

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ - Նոր քաղաք - Կայենեպոլիս - Վաղարշապատ.....29

ՄՈՒՍՏԱՖԱ ՆԷՏԻՄ - Հայ Եղեռնը.....54

ՀԱՄՈ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ - Դ. Դեմիրճյանը և Առաջին Հանրապետության օրոք արվեստի գործի կազմակերպման խնդիրը.....99

ՆԱԴՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԴԻԱՆՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ - Ուղեկցող նյութերով թաղումներ վաղմիջնադարյան Հայաստանում.....105

ՎՐԵԺ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ - Գրիգոր Նարեկացին իր դարաշրջանի լույսի ներքո. 112

Տ. ՆԵԹՈՒՄ ՔՆՆ. ԹԱՐՎԵՐԴՅԱՆ - Ռումինահայ գաղթօջախների դերը ԺԶ.-ԺԷ. դդ.....119

ԹԱԴԵՒՈՍ ՏՈՆՈՅԱՆ - Բանի և հացի ընկալումը. Դանիել Վարուժան.....129

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ - Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս, Սուրբ Ներսես Շնորհալիկ և Եկեղեցու միությունը. Հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները (1165-1173), Անթիլիաս, Լիբանան, 2010, 251 էջ.....138

Նրադարակում է
Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի
(աստուածաբանական համալսարան)
գիտիտորհրդի երաշխաւորութեամբ եւ որոշմամբ

ԽՍՀՄԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՅԷՆ՝
ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, Զ. ՎԱՂԱՐՇԱԴԱՏ,
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ»
ԱՍՍԱԳԻ ԽՍՀՄԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала «Эчмиадзин».
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review «Etchmiadzin».

Web կայքի հասցեն՝ www.etchmiadzine.am

Էլ. փոստ՝ mayratoriamsagir@gmail.com **կամ** etchmiadzinarsagir@gmail.com

Ամսագրի արխիվն ամբողջական կեցւով՝ www.tert.nla.am

Նկռ. (+374-10) 517-296/174

Ստորագրուած է պապարութեան՝ 28. 10. 2014 թ.

Չափսը՝ 70x100 1/16: Ծաւալը՝ 9.5 քաղ. մամուլ: Թուղթը՝ օֆսէթ: Տպարանակը՝ 400:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ